

V. H. P. n. é. 1

4/1-6

SOCIO 1 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 27 1991

10-96

Redakční kruh:

Ustavuje se pod
předsednictvím
Ivo Možného

Šéfredaktor:

Jiří Večerník

Výkonná rada:

Josef Alan
Lubomír Brokl
Jan Hartl
Lubomír Kotačka
Petr Matějů
Jiří Musil
Miloslav Petrušek
Jan Řehák
Jadwiga Šanderová
Jan Vlácil
Alena Vodáková

Výkonný redaktor:

Jiří Ryba

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

SOCILOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 231 91 15 (linka redakce 331, 333), fax 235 78 88. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS - ústřední expedice a dovoz tisku Praha, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Objednávky ze zahraničí vyřizuje ARTIA a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tisknou Jihočeské tiskárny, sdružený podnik České Budějovice, provoz 8, Strakonice. Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého čísla je 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, BRD.

Sociologický časopis

ROČNÍK XXVII - 1991

Sociologický ústav ČSAV, Praha

2 02720

Obsah čísla 1/1991

Musil, J., Večerník, J.: Úvodem k novému ročníku.....	3-4
Kulatý stůl: Dluhy sociologie.....	5-12

STATI

Matějů, P.: Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci	13-38
Večerník, J.: Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy.....	39-56
Dianiška, I.: Inštitúcia kvalifikátorov.....	57-68

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Musil, J.: Nové vymezení sociální ekologie.....	69-89
---	-------

DISKUSE

Machonin, P., Petrusek, M.: Na závěr diskuse. Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu	90-96
---	-------

RECENZE

Slejška, D., Herzmann, J.: Sondy do veřejného mínění (J. Hendrichová).....	97-98
Oxenstierna, S.: From labour shortage to unemployment (V. Štědranský).....	98-100
Pahl, R.: Divisions of labour (Z. Miková).....	100-102

ZPRÁVY

Program práce Sociologického ústavu (P. Matějů).....	103-104
Sociologie vědy v Dubrovníku (A. Miltová).....	105-107

DOKUMENTY

Masaryk o předmětu, metodách a úkolech sociologie.....	108-112
--	---------

PE 4583/27. 1991.

01090/92 p

PE 4583

Sociologický časopis

ROČNÍK XXVII - 1991

PE 4583/XXVII.1

Šéfredaktor:
Jiří Večerník

Výkonná rada:

Josef Alan, Lubomír Brokl, Jan Hartl, Lubomír Kotačka, Petr Matějů, Jiří Musil,
Miloslav Petrusek, Jan Řehák, Jadwiga Šanderová, Jan Vlášil, Alena Vodáková

Výkonný redaktor:
Jiří Ryba

Redakční kruh:

Ivo Možný (předseda), Václav Bělohradský, Michal Čákr, Ivan Gaďourek, Jan Hajda, Michal Illner, Jiří Kabele, Jaroslav Kapr, Jan Keller, Pavel Machonin, Jiří Nehněvajs, Martin Potůček, Juraj Schenk, Jan Sedláček, Dragoslav Slejška, Zdeněk Strmiska, Jaroslav Střítecký, Zdeněk Suda, Jiřina Šiklová

Adresa redakce: Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon 235 87 77

© Sociologický ústav ČSAV, Praha

<i>Musil, J., J. Večerník: Úvodem k novému ročníku.....</i>	<i>1/3</i>
<i>Kulatý stůl: Dluhy sociologie</i>	<i>1/5</i>
<i>Kulatý stůl: Dluhy Sociologického časopisu?.....</i>	<i>2/115</i>
<i>Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci.....</i>	<i>3/251</i>
<i>Slovo úvodem.....</i>	<i>4/395</i>
<i>Úvodem</i>	<i>5/543</i>
<i>Úvodem</i>	<i>6/687</i>
STATI	
<i>Amason, J. P.: Praxis a jednání.....</i>	<i>6/758</i>
<i>Barr, N.: Sociální příjmy v období přechodu.....</i>	<i>5/631</i>
<i>Boguszak, M.: Socioprofesionální mobilita v Československu</i>	<i>3/255</i>
<i>Čákrť, M.: Sociální klima v řízení průmyslového podniku.....</i>	<i>4/468</i>
<i>Dianiška, I.: Inštitúcia kvalifikátorov</i>	<i>1/57</i>
<i>Esping-Andersen, G.: Tři politické ekonomie sociálního státu</i>	<i>5/545</i>
<i>Hartl, J.: Stará a nová témata sociální politiky.....</i>	<i>5/568</i>
<i>Hradecká, I.: Stratifikace a ženy</i>	<i>3/346</i>
<i>Keller, J.: Civilizační poslání byrokracie</i>	<i>2/119</i>
<i>Keller, J.: Sociologická teorie a instituce klientely.....</i>	<i>6/726</i>
<i>Konopásek, Z.: Trendy sociální politiky</i>	<i>2/144</i>
<i>Loewenstein, B.: Rozvrh občanské společnosti.....</i>	<i>2/133</i>
<i>Machonin, P.: Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti.....</i>	<i>3/299</i>
<i>Mareš, P., L. Musil, L. Rabušic: Sociální změna očima české veřejnosti.....</i>	<i>6/702</i>
<i>Matějů, P.: Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci.....</i>	<i>1/13</i>
<i>Matějů, P.: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě</i>	<i>3/319</i>
<i>Miková, Z.: Domácnost, ekonomika a reforma.....</i>	<i>5/603</i>
<i>Miková, Z.: Náklady na děti: hledisko času.....</i>	<i>2/158</i>
<i>Mokrzycki, E.: Dědictví reálného socialismu a západní demokracie</i>	<i>6/751</i>
<i>Mucha, I.: Systémové teorie a modernizace společenského života.....</i>	<i>6/715</i>
<i>Müller, V.: Legitimace - klíčový sociologicko-teoretický pojem nebo pouhé "argomento rituale"?</i>	<i>6/742</i>
<i>Petrusek, M.: Ignoramus et ignorabimus</i>	<i>6/689</i>
<i>Stockman, N.: Společenské třídy a manželství.....</i>	<i>3/364</i>
<i>Štrmiska, Z.: Poznámky ke vztahu sociální struktury a politické kultury</i>	<i>4/397</i>
<i>Suša, O.: Práce a seberealizace člověka v kontextu společenských změn.....</i>	<i>4/455</i>
<i>Szelenyi, I., D. J. Treiman: Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989</i>	<i>3/276</i>
<i>Večerník, J.: Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy.....</i>	<i>1/39</i>
<i>Večerník, J.: Úvod do studia chudoby v Československu.....</i>	<i>5/577</i>
<i>Vláčil, J.: Kořeny krize práce</i>	<i>4/425</i>
<i>Vodáková, A.: K otázce ženské práce.....</i>	<i>4/440</i>
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
<i>Musil, J.: Nové vymezení sociální ekologie</i>	<i>1/69</i>

Z DĚJIN ČESKOSLOVENSKÉ SOCIOLOGIE

Lužný, D.: Bláhova "Sociologie inteligence" po půl století6/774

DISKUSE

Machonin, P., M. Petrusek: Na závěr diskuse. Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu1/90

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Čermáková, M., H. Navarová: Ženy a transformační procesy v československé společnosti2/205

Kabele, J.: Chronická nemoc jako součást rodinného dění5/653

Kubička, L., L. Csémy, J. Kožený: Sociální kontext konzumu alkoholických nápojů u pražských žen5/637

Munžajfarov, Ch., M. Poloncarz: K vývoji zaměstnanosti v severních Čechách4/495

Řehák, J., B. Řeháková: Předvolební programy 19902/172

Slejška, D., J. Havlová: K vývoji mimoakademické sféry sociologie práce a průmyslu v sedmdesátých a osmdesátých letech4/484

Šanderová, J., A. Kabátek: Generace v československých volbách 19902/189

Tuček, M.: Sociální diferenciacie v profesní sféře ve vědomí československé populace4/504

ZPRÁVY A INFORMACE

Hendrichová, J.: Konference CHER v Bruselu4/532

Illner, M.: První evropská sociologická konference 19925/670

Matějů, P.: Program práce Sociologického ústavu1/103

Matějů, P., P. Machonin, J. Večerník: Zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci ISA v Praze5/666

Milová, A.: Sociologie vědy v Dubrovniku1/105

Müller, V.: Letní škola srovnávací politiky ve Florencii2/229

Pernica, V.: Konference "Automatizace, sociální otázky a práce"4/528

Slejška, D., J. Hendrichová: II. mezinárodní setkání k pracovním hodnotám2/234

Svítek, J.: Inter-univerzitní středisko v Dubrovniku na křižovatce4/533

Svítek, J., M. Frydryšek: Poznámky z cesty za sociologií zemí Dálného východu a zemí jihovýchodní Asie2/231

Tomšík, M.: Personální práce a personální politika ve svobodném tržním hospodářství4/527

Vodáková, A.: Sociologický slovník2/227

RECENZE

Biskup, R. (Hrsg.): Partnerschaft in der Sozialen Marktwirtschaft (I. Hřádecká)4/524

Blakely, E. J.: Planning local Economic Development: Theory and Practice (J. Kolaja)6/808

Bryant, Ch. G. A., H. A. Becker (eds.): What has Sociology Achieved (I. Gaďourek)6/788

Demographische Transition (K. Kalibová)6/805

Donnison, D., A. Middleton (eds.): Regenerating the Inner City: Glasgow's Experience (L. Kotačka)5/677

<i>Evers, H.-D., T. Schiel: Strategische Gruppen (I. Bayer)</i>	6/797
<i>Haller, M. (ed.): Class Structure in Europe. New findings from East-West comparisons of social structure and mobility (J. Večerník)</i>	3/377
<i>Hampl, M.: Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů (Z. Pavlík)</i>	2/225
<i>Häussermann, H., W. Siebel: Neue Urbanität (L. Kotačka)</i>	5/672
<i>Klein, J. T.: Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice (J. Nekvapil)</i>	6/802
<i>Lipset, S. M.: Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada (J. Kolaja)</i>	2/221
<i>Mokrzycki, E.: Socjologia w filozoficznym kontekście (V. Müller)</i>	6/795
<i>Noelle-Neumann, E.: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale (J. Herzmann)</i>	2/218
<i>Oxenstierna, S.: From labour shortage to unemployment (V. Štědrný)</i>	1/98
<i>Pahl, R.: Divisions of labour (Z. Miková)</i>	1/100
<i>Petrusek, M.: Sociologie a literatura (A. Vodáková)</i>	2/216
<i>Sainsaulieu, R. (ed.): L'entreprise, une affaire de société (A. Matějovský)</i>	4/519
<i>Schiera, P.: Il laboratorio borghese, Scienza e politica nella Germania dell'Ottocento (J. Kudrna)</i>	2/222
<i>Slejška, D., J. Herzmann: Sondy do veřejného mínění (J. Hendrichová)</i>	1/97
<i>Srubar, I.: Kosmion (E. Urbánek)</i>	6/791
<i>Wright, E. O.: Classes (J. Šanderová)</i>	3/379

ANOTACE

<i>Big city politics: Problems and strategies (L. Kotačka)</i>	3/386
<i>Deelstra, T., O. Yanitsky (eds.): Cities of Europe: The Public's Role in Shaping the Urban Environment (L. Kotačka)</i>	6/810
<i>Effetto citta (L. Kotačka)</i>	3/388
<i>Saunders, P.: A nation of home owners (L. Kotačka)</i>	3/384
<i>Wien 2010 (L. Kotačka)</i>	3/387

DOKUMENTY

<i>Dopis Edvarda Beneše I. A. Bláhovi</i>	4/536
<i>Masaryk o předmětu, metodách a úkolech sociologie</i>	1/108
<i>Počátky naší sociální politiky</i>	5/681
<i>Stanovy "Masarykovy sociologické společnosti" (1925)</i>	2/241
<i>Z Masarykovy sociologické společnosti</i>	2/239
<i>Zdeněk Ullrich k pojetí sociální struktury</i>	3/389

Úvodem k novému ročníku

Dostáváte do rukou první číslo 27. ročníku Sociologického časopisu. Tím se uzavřelo přechodné období roku 1990, kdy časopis fungoval v jakémsi provizoriu, ale ve kterém již došlo ke změně věcného zaměření časopisu i redakce. Od vzniku samostatného Sociologického ústavu ČSAV dne 1.2. 1990 nám bylo jasné, že mezi jeho nejdůležitější úkoly patří vydávání dobrého odborného časopisu, který by se stal médiem celého sociologického společenství České republiky a který by s českou sociologií seznamoval i zahraniční čtenáře.

Sociologie, více než kterýkoli jiný společenskovědní obor, prospívá pouze v demokratických společnostech. Pouze v tomto typu společností je možná různorodost pohledů na sociální realitu, jistý odstup od předmětu a zejména pak nezávislost sociologického bádání. Tyto nezbytné předpoklady vědecké práce byly vytvořeny demokratickou revolucí v r.1989-90. Je nyní na nás, abychom jich uměli využít, a není pochyb o tom, že Sociologický časopis v tom může sehrát významnou roli.

Aby ji mohl plnit, provedli jsme několik věcných a technických změn a dohodli jsme se na tom, že budeme usilovat o nové obsahové pojetí časopisu, které by odpovídalo našemu úsilí o obnovu české sociologie a o její zařazení mezi silné a podnětné větve evropského sociologického myšlení.

V době rychlých společenských změn je důležitá pohotovost časopisu. Rozhodli jsme se proto vydávat časopis sami, bez zprostředkování nakladatelstvím ČSAV "Academia". Zároveň usilujeme o modernější koncepci práce redakce, ke které patří i nové pojetí práce členů redakční rady. Členství v ní již není výrazem reprezentace jednotlivých pracovišť, nýbrž pracovním úvazkem, jehož obsahem je aktivní vyhledávání autorů, zajišťování tematické rovnováhy a také posuzování textů. Celkové zaměření časopisu a zastoupení sociologické obce bude zaručeno početným redakčním kruhem, který se v současné době již vytváří pod vedením dr. Iva Možného.

Změnil se rovněž vnější vzhled časopisu a jeho vnitřní strukturace, i když všechny dobré zkušenosti z minulosti budou využity.

Největší důraz však klademe na nové obsahové pojetí. Pluralita sociologických paradigmat i metodických přístupů vyžaduje v době, kdy u nás zatím existuje jen jeden odborný časopis, značnou míru názorové tolerance jeho vydavatelů. V tomto ohledu se chce nový Sociologický časopis důsledně lišit od svého předchůdce, který byl časopisem jednostranným, názorově netolerantním a myšlenkově sterilním. Nevyužíval ani toho minima možností, které mu poskytoval totalitní režim osmdesátých let a jen výjimečně reflektoval skutečný pohyb společnosti. Krize časopisu byla zřejmá již dlouho před listopadem 1989.

Situaci, kdy vychází jediný odborně orientovaný český sociologický časopis, nepovažujeme za jev pozitivní a doufáme, že v budoucnosti bude dosaženo větší různorodosti. Zmíněný stav nás zavazuje maximálně otevřít časopis všem složkám sociologického myšlení, které zůstávají na půdě obecně přijatých kritérií vědecké práce. Pozitivní stránkou této koncepce je možnost zachycovat v co nejširším

záběru stav české sociologie, negativní stránkou pak nebezpečí eklekticismu a názorové neurčitosti. S přihlédnutím k naší současné situaci však vydavatel časopisu považuje navržené řešení za jediné schůdné. Je to naší morální povinností i vědomou službou směřující k obnově sociologie.

Vycházejíce z principu maximální otevřenosti vůči různým sociologickým školám, považujeme za vhodné uvést několik priorit, kterými se chceme řídit:

- časopis bude reflektovat a artikulovat sociologickou optikou a na základě výzkumných výsledků proměny, kterými prochází naše společnost při transformaci ve společnost demokratickou; bude tedy primárně zaměřen na analýzu současné české společnosti, přičemž bude maximálně spojovat rozbor současnosti s historickým výkladem; chtěli bychom v tomto duchu přispět také k sociologickému osvětlování tzv. české otázky;
- časopis musí napomáhat překlenutí informační mezery, která v našem oboru existuje, a která je díky redakční politice minulosti pravděpodobně větší než v jiných společenských vědách; to znamená, že časopis bude vydávat přehledové studie shrnující současný stav jednotlivých sociologických disciplín ve světě, stav sociologické teorie i metodologie, se záměrem pomoci širší sociologické obci včetně studentů;
- časopis bude usilovat o to, aby v něm publikovali své příspěvky čeští sociologové žijící v zahraničí a také další autoři, zejména ti, kteří se zabývají problémy zemí střední Evropy;
- časopis bude reagovat na důležité politické, hospodářské i sociální změny v naší společnosti i blízkém okolí, opět ovšem specificky sociologickým způsobem; tím chceme dosáhnout větší čtivosti časopisu a získat zájem širší čtenářské veřejnosti;
- za velmi důležitou součást našeho programu považujeme posílení recenzní rubriky; této části naší práce budeme věnovat intenzivní pozornost a budeme se snažit získat pro ni autory i honorářovým zvýhodněním;
- časopis musí nutně reagovat i na novou ekonomickou situaci; rostoucí náklady na jeho vydávání, které ponese Sociologický ústav, se nesmí promítnout do obsahové kvality; měly by se však v pozitivním smyslu promítnout do větší lapidárnosti, stručnosti i věcnosti článků. Stále přežívající rozvlácnosti a rétoričnosti budeme čelit novou politikou oceňování příspěvků, v níž rozsah příspěvku nebude mít význam.

Vznik dobrého a úspěšného odborného časopisu není krátkodobým procesem. Předpokládá - kromě nezbytných hmotných podmínek - jasnou koncepci, dobré autory, houževnatost a kooperativnost redakční rady, kvalitní redaktory a v nemenší míře stálou interakci se čtenáři. Je to nesmírně důležitý prostředek vytváření živé komunity oboru a podmínka prohlubující se profesionalizace. Věříme, že se nám to v příštích letech všem společně zdaří.

*Jiří Musil,
ředitel Sociologického ústavu*

*Jiří Večerník,
šéfredaktor*

Kulatý stůl: "Dluhy sociologie"

Pozvání přijali: P. Machonin, J. Alan (Ústav sociálně politických věd UK), M. Petrusek, M. Potůček (Katedra sociologie fakulty sociálních věd UK), O. Sedláček (České ministerstvo práce a sociálních věcí), I. Gabal (Skupina pro nezávislou sociologickou analýzu), J. Musil (Sociologický ústav ČSAV); za Sociologický časopis J. Večerník a J. Ryba.¹

J. Večerník: Nazval jsem tuto diskusi "Dluhy sociologie". Ne proto, abychom tu prováděli nějakou bilanci, ale spíše jako výzvu k zamyšlení nad tím, co všechno nás čeká a kde bychom měli začít to klubko problémů rozmatávat. Rozdělil jsem to na dluhy sociologie vůči sobě samé a dluhy vůči společnosti. Oboje je samozřejmě propojené. Pokud sociologie nevyplatí dluhy sobě samé, nebude je moci platit ani jiným. Zároveň ale pokud si ona nezajistí jistý status, pokud bude sociologický výzkum spojován s matnými, falešnými a podceňujícími představami, tak nemůže ani splácet dluhy vůči sobě samé, protože k tomu nebude mít vytvořeny potřebné podmínky, nebude mít nutný politický a sociální kapitál.

P. Machonin: Dominávám se, že nejde o otázky dvě, ale jen jednu. Samozřejmě základní jsou dluhy sociologie vůči společnosti a dluhy všech sociologů, bez ohledu na to, jaké byly jejich osudy v minulosti. Je třeba měřit jenom tím, jestli jsou dnes schopni ke splácení těch dluhů přispět. To je podle mého názoru jediné kritérium. Myslím si tedy, že dluhy sociologie vůči sobě samé jsou tady proto, abychom se s nimi vyrovnali a mohli tak splácet dluhy společnosti. A když si budu lámat hlavu, které jsou hlavní problémy sociologie, tak jsou podle mého názoru dva. Za prvé naprostá absence mladých sociologů. To je problém číslo jedna, protože sociologie se v tomto stavu nemůže rozumně vyvíjet déle než 10 let. To je také základní obvinění sociologie za posledních 20 let. Ať si myslíme o 60. letech co chceme, faktem je, že tehdy existovali mladí lidé, kteří chtěli dělat a chtěli se sociologii učit. Dnes máme střední generaci, ta je však dosti poznamenána minulým obdobím. A za druhé, co zatím zcela chybí, je rychlé, horizontální šíření informací a vzdělanosti co nejkratšími cestami a co nejefektivnějšími prostředky.

J. Musil: Nejprve je zřejmě nutné zamyslet se nad stavem oboru, poctivě si říci, kde jsou nehlubší mezery. Vidím dvě tradiční slabiny české sociologie. První je deskriptivismus, dědičný hřích české práce ve společenských vědách včetně ekonomie, vycházející z pozitivistické tradice. V posledních letech to bylo způsobeno tím, že se lidé chtěli vyhnout veřejné konfrontaci s marxismem, protože to byla sebevražda, a tím se prakticky likvidovalo teoretické myšlení. Marxismus zase nebyl schopen vnitřně se rozvíjet, protože byl příliš spojen s mocí. My jsme nejméně sofistikovaní, nejméně teoreticky motivovaní, a libujeme si v ohromně pilné deskripci. Druhou slabinou je psaní filozofujících esejí. Česká sociologie byla nucena zachraňovat se buďto nabízením své praktické užitečnosti nebo filozofující esejistikou. Sem patří

¹⁾ V rámci kulatého stolu proběhla také diskuse a polemika o úloze Sociologického časopisu. K tomuto tématu se vrátíme v některém z dalších čísel.

ty tisíce stran výzkumných zpráv, které ani nemohly být dobré, protože se nekladly dobré otázky. I sběr dat byl nesociologický, podléhalo se normálním statistickým kategoriím a my přece víme, že statistické kategorie jsou výsledkem zájmu státu získat si určité informace a také potřebou určité reálné problémy zakrýt.

M. Potůček: Myslím, že důležité je vytvořit tvořivé klima. A to klima souvisí s institucionálním zabezpečením sociologie. Mluvíme-li o demonopolizaci, měli bychom opustit členění sociologických institucí na akademický výzkum, aplikovaný výzkum a výuku. Pokud takové členění zůstane implicitně v našem myšlení, tak bude explicitně přítomno v našich činech a tím se budou konzervovat ty monopoly, které tady v minulosti působily. Čili já bych jeden dluh spatřoval v tom, neuzavírat se v nějaké instituci a dokonce v nějaké rovině sociologické činnosti, ale naopak maximálně se otevřít. A další dluh, který tady vidím, je dluh osobnostem. My máme v české sociologii nesmírně málo živých osobností. A když těmto několika lidem, kteří by podle mého soudu dokázali vnést život do toho, co má skutečně smysl, nevytvoříme podmínky pro práci, tak to vidím jako dluh, který bude přetrvávat.

I. Gabal: Já myslím, že k vlastnostem české sociologie je třeba doplnit ještě něco. Jakmile se změní politické okolnosti práce, tak sociologové zpravidla praští se vším co dřív dělali a začínají znovu. Můj názor je, že nezačínáme znovu. Možná začínáme dělat sociologii jinak, než se dosud dělala, ale představovat si, že se prostě udělá tlustá čára, u níž řeknu "nevím nic a dosud jsem nic neudělal", tak za rok dopadne tak, jako jsme dopadali za dosavadní půl rok. Mnoho se udělalo, nicméně naše společnost není ani popsána. Chybí zejména kultivovaná deskripce společnosti. Bezprecedentně obrovská šetření s kvalitními daty nevýústila ani do sociologické deskripce, která by se lišila od statistiky federálního statistického úřadu. Data jsou na počítačích, jsou připravena a zčásti i analyzována. Ale ty věci nejsou venku, nejsou publikovány. Už poslední dva tři roky před listopadem se pomalu kultivovaly hypotézy a názory anticipující krizi. Byly tady jasné empirické signály. Hloubka probíhajícího předělu je samozřejmě báží těžké sociální argumentace na jednu stranu proti reformě, na druhou stranu ale zase ve prospěch radikální liberální reformy. My oproti ekonomům víme, že sociální procesy mají jinou temporalitu a v tomto ohledu je známo daleko více, než bylo publikováno. Alespoň v tom se něco udělalo a to by se také mělo kultivovat dál. To je moje zásadní námitka: prostě nezačínáme z bodu nula.

J. Alan: Je jasné, že každá sociologická informace se vždycky k někomu vztahuje. Jde o to, na koho má působit, kdo ji vlastně koupí. V podstatě tady nevznikl trh informací, sociologie nikdy nebyla takto definována. Z toho plyne, že kontinuuje institucionální struktura minulosti, protože proč by se vlastně měla změnit? Ministerstvo potřebuje svého dodavatele, tak si vytvoří svůj ústav. Vytvoří si instituci, která mu bude produkovat ty informace, které potřebuje a samozřejmě tím blokuje vznik trhu informací. Institucionální struktura je skutečně konzervovaná a pokud se radikálně nerozbourá, tak bude přetrvávat i ono rozdělení mezi základním, aplikovaným, teoretickým a jiným výzkumem. Přece v jedné instituci, dokonce i jeden člověk může dělat kvalitní teorii a dobrý výzkum na zakázku. Ten duch

sociologie, sociologická sebereflexe, by měla vycházet spíš odtud, než z minulosti. Je třeba vytvořit konkurenční prostředí, na to je třeba klást důraz.

O. Sedláček: My pochopitelně teď bezprostředně potřebujeme informace a využíváme pro ně výzkumné ústavy, ale postupně je musíme získávat jinak než tradičním způsobem. My se možná při řešení výzkumných úkolů dostaneme do podobné situace, jaká je v západních státech v oblasti divadel. Herci se najímají na jednu sezónu nebo na hru. Budeme vytvářet týmy pro to, co potřebujeme řešit a co společenská praxe bude bezprostředně potřebovat. I toto podle mého názoru bude profilovat budoucí českou sociologii. Můžeme mít filozofické konstrukce v esejistické podobě, budeme si vytvářet určité filozofické představy, kam by se mělo směřovat, ale propojenost se společenskou potřebou, to zůstává jako základní dluh.

J. Večerník: Zdá se mi, že stále vidíme sociologii jen jako servis. Nemůžeme přece ztotožňovat sociologii ani pouze s informacemi, ani pouze s esejistikou. Sociologie přece také je a musí zůstat součástí kultury národa v tom smyslu, že poskytuje konceptuální aparát k přemýšlení o společnosti. Otázkou ovšem je, jestli na to bude mít. A pokud ty sociální informace nebudou teoreticky zakotveny, tak visí ve vzduchu a jsou prázdnými statistickými statky.

J. Musil: Šel bych ještě dál. Dokonce bych sledoval jistou distanci od toho co se děje. Sociologie si musí zachovat možnost pohledu z venku. Když se podíváte na historii sociologie ve 20. století, pak všechny totalitní režimy ji vlastně likvidovaly tím, že ji používaly příliš rychle. Weber a jiní mohli dělat to co dělali, protože se nemuseli starat o to, co prodávat. A outputy těchto lidí jsou pro obor ty nejdůležitější. V Čechách pravděpodobně nikdy nevznikne taková situace, aby někdo jako James Coleman mohl sedět na své katedře a přemýšlet o vztahu normy a aktéra. To může 99% lidí připadat jako absolutně irelevantní. Pochopit povahu, nepřetržitě diskutovat o povaze toho předmětu, kterým se zabýváme, to je základní podmínkou praktičnosti jakéhokoli zásahu. Protože je velice pravděpodobné, že pracujeme se špatnými základními koncepty. Sebevětší píle, houževnatost a reakce na požadavky vlády či trhu nemohou posunout znalost v těchto nejhlubších věcech.

P. Machonin: Domnívám se, že je fikcí si myslet, že existuje jakákoli sociologie na světě, která je mimo reálnou společenskou situaci a která neřeší její problematiku. Někdy ji řeší tak, že vnáší zamlčené předsudky do svého teoretického a metodologického aparátu a na základě toho, zdánlivě a fiktivně, řeší obecně teoretické otázky. Potom stačí totéž schéma uplatnit na jinou společnost a zjistíme, že neplatí. Myslím, že J. Musil správně postavil ve 4. čísle Sociologického časopisu otázku českou a slovenskou i československou jako otázku centrální. Domnívám se, že je třeba znovu obnovit přemýšlení o sociální otázce právě v tomto rámci, z tohoto hlediska, a to v celé historické dimenzi vývoje československé společnosti, až po její očekávanou transformaci. To samozřejmě nelze uskutečnit pouze na bázi nabídky a poptávky, to vyžaduje určitou kulturní tradici, která se také někde musí rozvíjet zevnitř a musí se rozvíjet nezištně a s rizikem toho, že iniciativa nebude zaplacená. Rozhodující je kvalita naší práce, schopnost klást si takové otázky, které potřebují orgány společenské praxe dnes, a takové, na které budou potřebovat odpověď později. Musíme na ně odpovídat s přiměřenou metodologickou výzbrojí z hlediska

získání empirických dat a jejich zpracování, ale i z hlediska teoretických konceptů. A nakonec vůbec nejdůležitější se mi zdá schopnost všechno toto spojit.

M. Potůček: Myslím, že ať jde o filozofujícího esejistu nebo empirika, situace je dnes taková, že ani jeden ani druhý tomu občanovi v nějaké konkrétní situaci nepomůže a že občané si začínají své situace řešit sami. A to je vlastně výzva sociologii. Nemohu si pomoci, ale nyní je to výzva, na kterou bychom měli nějakým způsobem reagovat. Teď se právě diskutuje o scénáři ekonomické reformy, která je jen jakýmsi nástrojem. Pokud se má tato společnost skutečně měnit k lepšímu, pak je třeba, aby se sociologové - se svým poznatkovým a metodologickým zázemím - zúčastnili dialogu o budoucnosti, o žádoucích cílech a vývojových orientacích, a to na nejrozličnějších úrovních. To je jedna z funkcí sociologie a jedna z úloh sociologů.

O. Sedláček: Já si myslím, že jeden z předpokladů pro rozvoj sociologie je její společenské etablování. Mnoho sociologů, kteří dělali empirické výzkumy, pořád naříkalo, že je nikdo nechce, že od nich nikdo nic nežádá. Jenomže společnost s tím nikdy nepřijde. Sociologie musí dokázat, že je potřebná. Pochopitelně, když jsem se teď jakožto sociolog ocitnul ve státní funkci, mohu tomu napomoci. My už jsme měli možnost prezentovat poslancům, že sociologie na něco je. Právě toto potřebujeme, nám to nesmírně pomůže zkvalitnit práci a na druhé straně to pomůže i sociologii. To je teď momentálně krok, jaké bychom měli dělat. Když nějaké výzkumné výsledky použijeme, pomůže to společnosti a vytvoří se podmínky pro to, aby mohl někdo sedět a nezávisle bádát.

J. Musil: Vidím tu nebezpečí nedorozumění. V nejhlubším slova smyslu každá vědecká činnost, od fyziky až po společenské vědy, musí být k něčemu užitečná, ale jde o to, jak. Jsou různé úrovně pomoci. Je zapotřebí rozlišovat dobrý úmysl a způsob, jak to udělat. Tady sklouzáváme na polohu rychlého prodání a zachraňování něčeho. Sebelépe motivovaný praktický lékař nezlepší v žádném případě základní nástroje medicíny. Nespojujte, prosím, okamžitou aplikaci s hlubokým porozuměním věci. Když jsem ve tmě, tak potřebuji, aby mi někdo rozsvítil a osvětlil mi souvislosti, kterým nerozumím a které se snažím jenom manipulovat. Ta dobrá vůle mnohdy vede do pekel. Takhle nikdy nevyprodukujeme žádného vážného sociologa. Všichni budeme sociální administrátoři, ohromně angažovaní straníci nebo nestraníci, ale nebudeme sociologové.

J. Alan: Hovoříme tu vlastně o jednom a totéž z různých stran. Použil jsem slovo trh informací. Informace je v podstatě poznání, je to rozlišení mezi tím, co je obecně známo, a tím, co posouvá poznání dál. I esej je v podstatě informace. Novináři jsou někdy lepší sociologové než my. Informaci nelze redukovat jen na zboží, na to, co se bezprostředně prodává. Důležitá je i duchovní, kulturní a historická dimenze.

I. Gabal: Sociologie je "welfarová věda" z hlediska způsobu financování. Zároveň se lze o tom vyjádřit kriticky jako o určité mentalitě, kterou představuje programová neužitečnost. Jestliže vezmu praktické hledisko financování, tzn. jestliže se někde musí sehnat peníze ve státním rozpočtu na to, aby se financovaly akademické instituce, které drží základní výzkum, pak musí mít stát dostatek důvodů k tomu, aby v dané situaci na to peníze uvolňoval. To se všeobecně ve světě dělá v těsné vazbě ke školství, tzn. k produkci kultury a vzdělanosti. I pro vrcholové univerzity a

vědce zaobírající se akademickými tématy platí, že jejich departmenty si musí částečně na sebe vydělat a že musí unést programy, které jsou pragmaticky užitečné. Teď jsme ovšem v situaci, kterou jako sociologové anticipujeme jako mimořádně riskantní manévr celé společnosti. Je to v určitém slova smyslu bezprecedentní, zatím v tom ještě nikdo neuspěl. Situace a pohled na materiální a životní podmínky polské vědy, nebo dokonce maďarské by nám měly ukázat, co nás asi tak čeká. Zároveň víme, že politický proces probíhá nereflektovaně, nebo že jeho reflexe je příliš nízká. To přece musíme cítit a politikové v této situaci automaticky inklinují k nereflektovanému typu uvažování a rozhodování. Oni sami za námi nikdy nepřijdou říci si o informace, které jim jen komplikují život. Informace se na ně musí pod veřejným tlakem pustit a ten tlak je spojen právě s veřejným statutem vědy. Jestliže jsou ekonomové slyšet více, tak proto, že to odpovídá statusu jejich disciplíny. Jestliže nás zajímá naše pozice a naše budoucnost, tak prostě musíme tyto věci respektovat.

M. Petrusek: Mně se strašně líbila ta úvaha o neužitečnosti. Můj oblíbený autor Ortega y Gasset definuje člověka jako lidský druh tím, že člověk je jediná bytost, která vědomě produkuje věci neužitečné. Například umění je absolutně neužitečné, protože neplní žádné důležité funkce z hlediska biologického přežití druhu. Se sociologií dnes je to u nás jako s knížkami. My sociologové ale máme pořád potřebu sebepotvrzování, vlastně tedy dokazování, že jsme společensky potřební. Ve vztahu k marxisticko-leninské sociologii jsme to snad dělat museli, protože sociologie se musela vejít do nějakého ideologického schématu a právě proto se musela afirmovat jako společensky potřebná. Jinak by nepřežila. Sociologie tedy přežila jako instituce, jenže v jaké podobě? Byla to podoba důstojná? Stálo to vůbec zato? Nepolemizuji o tom, zda začínáme či nezačínáme od bodu nula. Spíš mně jde o ten mechanismus institucionálního přežívání prostřednictvím sebepotvrzování. Dnes totiž pokládáme znovu za nutné dokazovat, že jsme společensky potřební. Kdybych chtěl být drastický, tak řeknu, že dříve jsme lezli do jistých míst programově se sebepotvrzující, a teď znovu hledáme jiná místa, kde bychom učinili totéž. Mně se to hrozně nelíbí. Základní funkcí sociologie vždycky bylo poskytnout konkrétní, netriviální sdělení. Všechny ostatní její funkce nejenže jsou odvozeny od funkce kognitivní, ale kvalita těch odvozených funkcí je závislá na kvalitě této funkce dominantní. To je trivium. Jestliže však už máme potřebu permanentně veřejnosti prokazovat, že jsme potřební, pak se alespoň ptáme, k čemu. Ta potřeba je trojího druhu. Za prvé to je ta ortegovská "potřebnost neužitečnosti" jakožto lidského, v tomto případě kognitivního specifika. To je sociologie, kterou si teď pojmenuji jako akademicko-elitistickou. Ta bude prostě produkovat teorie, bude zkoumat teoretické systémy vzaté odjinud a bude přemýšlet nad tím, jestli Giddens ano nebo ne, jestli se má Habermas číst nebo vyhodit oknem. Druhý typ sociologie je populisticko-veřejnostní. To je ta funkce, o níž píše Mills, že sociologie má veřejnosti poskytovat informace k tomu, aby si sama o sobě vytvářela obraz, aby sebe samu reflektovala, aby se veřejnost či občanská společnost mohla sama nějak cílevědomě a poučeně chovat. A za třetí je tu aplikovaná sociologie, kde bych ale důsledně rozlišoval, kdy je sociologie opravdu aplikovaná jako věda, to je třeba případ klinické sociologie, a kdy je pouze

použito sociologických poznatků sociology v občanských funkcích. Také si myslím, že nezačínáme od bodu nula. Otázka však zní od čeho vlastně začínáme, na jaké bázi teď můžeme se sociologií něco dělat. Odpusťte mi můj akademismus, ale jiný už nebudu a koneckonců ani nechci být.

J. Večerník: Rád bych, kdybychom se zaměřili na to, jak pěstovat sociologii jako obor. Domnívám se, že naše sociologie je hluboce nevzdělaná, nepoučená, bez kontaktu se světovou sociologií, že každý, kdo sebere a popíše pár dat, se pokládá za sociologa. Základ je ve schopnosti teoretické explikace.

P. Machonin: Marně se snažíš přimět nás k diskusi o vnitřní problematice oboru, protože v dané situaci je tento problém odvozený od naší schopnosti dát kvalitativní výpověď o společnosti a jejích problémech. Musíme na to jít naopak. Já si myslím, že klíč k tomu, jaká má být sociologie, je v tom, že si budeme specifikovat, jaký typ výpovědi o společnosti by od sociologů společnost mohla potřebovat. Specifika sociologie je v tom, že to je věda, která má v "popisu práce" komplexní přístup k sociálním vztahům. Její základní dluh je dát jak veřejnosti, tak decizním orgánům látku k přemýšlení a rozhodování o různých možnostech vývoje celého komplexu sociálních předpokladů, souvislostí a důsledků transformace společnosti. Ekonomové a národohospodáři, politologové a politici, lidé zabývající se etikou a moralizátoři, mají z povahy svého pohledu na svět sklon k tomu, dávat na tyto otázky jednoznačné, a proto vždy nutně poněkud zjednodušující odpovědi, navrhnout dílčí řešení. Sociolog, podobně jako obecný historik, musí naopak usilovat o komplexnost. Proto je naše práce tak složitá. Proto nejsme schopni ze sebe odpovědi chrlit. Proto nejsme schopni věci dostatečně hluboce, včas a rychle promyslet a předložit je jako okamžitou odpověď. Tak úplně hloupá československá sociologie zase není. Už z prací pro programovou komisi Občanského fóra bylo zjevné, že například překračujeme tradiční chápání sociální politiky. Chápat sociální politiku jako nástroj, který zmírňuje nebo dílčím způsobem pomáhá řešit dopady ekonomických a politických řešení, je z hlediska sociologa nesmyslné. Nelze přece v sociální politice nechat stranou problematiku mládeže, žen, důsledků vlastnických přeměn, obnovení problematiky třídní struktury, problematiku etnickou, regionální, problematiku rizikových skupin a mnohé jiné. Aby se tím vším sociologie mohla zabývat, aby se o potřebné odpovědi pokusila, musí také měnit samu sebe. Především musí sama zpracovat teorii právě této konkrétní československé společnosti, pokusit se o teoretický nadhled nad realitou. A to opravdu nelze dělat jinak, než že všichni dáme dohromady nezbytné instrumentarium, položíme základní otázky a budeme se snažit na ně variantně odpovídat. Nemůžeme jen tak říci, že cíl našeho vývoje je takový nebo onaký. Můžeme však říci, že jsou takové a takové vývojové možnosti, které mají takové a takové další důsledky a dopady. A to opravdu nemůže udělat nikdo jiný, než diferencovaná sociologická obec, ve vzájemném dialogu a kooperaci různých skupin, proudů i jednotlivých badatelů. To je podle mého názoru důležitější než institucionální struktury sociologie nebo otázka, zda funguje vzdělávání sociologů tak nebo onak.

M. Potůček: Sociologie jednak samozřejmě vstupuje do artikulace úkolů sociální politiky, ale kromě toho je schopna nabídnout nejenom teorie, ale i jazyk, který dokáže vlastně být čímsi integrujícím při formulaci všeho toho, co by se sociální politikou mohlo nazývat. A to si myslím, že by stálo za úvahu. Moje zkušenost je, že to lze a že se to setkává i s úspěchy.

J. Večerník: Stále tu kontinuujeme přístup k sociologii jako praktické disciplíně a přikládáme na ni ekonomická kritéria, nikoli kulturní, akcentujeme ty její polohy, které mají praktický výstup. Ptejme se tedy, s jakými představami je spojována sociologie ve veřejném mínění, ve společenském vědomí a myšlení státních funkcionářů a zejména ekonomů. Ekonomové tu samozřejmě vyhrávají, protože mají velice jednoduché koncepty, které navíc nejsou společensky autentické. Jsou přesvědčeni, že ekonomické zákony jsou zákony přirozenými a platí pro všechny společnosti bez rozdílu. Na sociologii se dívají spatra a my nemáme tu sílu jim vysvětlit, že ani ekonomické principy nejsou univerzální, že tady funguje cosi jako "sociální vkořeněnost" ekonomických kategorií a mechanismů, že tu je tak úzká spjatost, že se to někdy nedá od sebe dobře oddělit. Oni vycházejí z toho, že přirozeností člověka je chovat se určitým způsobem a že jestliže se vytvoří vhodné podmínky, tak automaticky naskočí ekonomický mechanismus a všechno se uvede do pořádku. Podle mého názoru vzhledem k tomu, že byla přerušena historická kontinuita, tak tady některé přirozené formy chování nefungují. Například nefungují podnikatelské reflexy, takže namísto podnikatelství naskočí kořistnické chování. Ekonomie i sociologie se tu dostává do vážných, nesrovnatelně větších potíží než jaké má jinde. V tržním hospodářství ekonomové pouze regulují a modifikují to, co funguje od věků samo. Kdyby sociologie na Západě neexistovala, společnost by fungovala více méně stejně, ovšem byla by ochuzena její kultura. U nás se pro sociologii otevírají úplně nové úkoly. Co by ale potom měla dělat pro změnu svého statusu, aby mohla v této naprosto nezvyklé roli fungovat?

M. Petrusek: Proč vlastně na sociologii klademe ekonomická kritéria? Já tomu velice dobře rozumím. Jednu věc jsme však tady přece jen neřekli. Jsme v paradoxní situaci, že nás sociologů je příliš mnoho, formálně mnoho. Je to výsledek nadprodukce sociologů, která je sama produktem společenských vědců v minulém systému, který byl ke společenským vědám neobyčejně štědrý. To nejsou ale profesionální sociologové. Prostě množství formálně kvalifikovaných sociologů je takové, že je otázkou se uživit. Sociologové jsou jinde ve světě buď exkluzivní vrstvou nebo jdou dělat něco jiného, třeba podnikat. Kdyby tomu tak bylo u nás, alespoň perspektivně, pak bychom ekonomická kritéria tak intenzivně nepociťovali. Ale to je samozřejmě rezultat minulého vývoje, protože my jsme zdědili dílem pseudosociologii, dílem tzv. aplikované sociologie, které ale ve skutečnosti nejsou k použití. Štědrost ke společenským vědám se tak proměňuje paradoxně ve svůj opak. A co víc - naprostá většina oněch neprofesionálních sociologů, kteří obor opravdu neumějí, nemá schopnost elementární sebereflexe. Oni totiž uvěřili v plnohodnotnost svého vzdělání a zejména svých titulů. Teď se dožadují míst "podle kvalifikace" a diví se, že propadají u konkursů, kdekoho obviňují ze zaujatosti a neobjektivnosti. Ale schopnost sebereflexe není ničím jiným než usilováním o objektivitu, tentokrát ale ve vztahu k sobě samotnému.

I. Gabal: Existují tři úrovně informací, se kterými sociologie disponuje a které je možné uplatnit. Elementární rovina je to, co by měl dělat výzkum veřejného mínění, prostě od kartáčku na zuby až po důvěru k vládě. Druhou úrovní je regionální struktura města, kde se již začíná projevovala poptávka, kde se budou objevovat problémy a pro ně budou nájímány ad hoc týmy. Vrcholnou úrovní pak je společenská situace systémové změny, kterou není možné redukovat na pouhý problém sociální politiky, ale která vyžaduje analytické a komplexní informace. Například ekonomy neobvykle zajímá, jestli se společnost proti reformě postaví nebo ne. V únoru, když se odehrál první pokus reformu protlačit, sehrála absence sociologie podstatnou roli. Ti, kteří argumentovali, že sociální rizika jsou příliš velká, v té době převládali. Nemluvme nyní o tom, že proti tomu nebyla sociologická argumentace, že se nezvedla fronta sociologů, aby řekla, že to není pravda. Při projednávání problému reformy došlo k její redukci na problém sociální politiky a vyřešilo se to tím, do jaké míry je systém schopen utlumit negativní nebo odmítavé sociální reakce. Neanalyzuje se proces implementace reformy do systému, který je živý a žije. A tím se dostáváme k té vrcholné úrovni, kde myslím, že vůbec nejsme zastoupeni a to je fakt, že stojíme v situaci systémového manévru, který má obrovskou sociální komplexitu. Politikové jsou dnes šokováni tím, že na cokoli sáhnou, všechno se začne měnit. K tomu ale nejsme prostě schopni publikovat jedinou informaci, přestože si myslím, že určité dílčí poznatky tady shromážděny byly. Jak z pohledu každodennosti, tak z hlediska hlubších rovin vývoje sociální struktury.

J. Večerník: Já si myslím, že sociologie není výzkum veřejného mínění. To za prvé. Za druhé, výzkumy veřejného mínění nevypovídají o skutečném chování populace. Jestliže zjistím, že populace má takové nebo jiné názory, tak přece z toho nemohu dělat závěry, že by se tak skutečně chovala. Do strategie společnosti, která by měla být určitou parketou sociologie, nepatří jen expertíza možných reakcí veřejnosti, tady jde o problémy mechanismu. Tamto jsou spíše parciální funkce, které zamlžují skutečné úkoly a odvádějí nás od toho, co bychom měli dělat úplně jinak, v tichu pracoven a ne v podmínkách organizačního stresu a práce s dotazníky.

J. Alan: Práce pro politické orgány představuje jen jednu linii kontaktu s veřejností. Mám zkušenost, že veřejnost přistupuje k sociologii úplně jinak, a to jako k originálnímu způsobu myšlení. Sociologie tu prezentuje osobitý přístup ke světu, především způsob čtení problémů odlišný od filozofie, psychologie i politiky. Umělci, novináři, publicisté se od vás nechtějí dovědět něco nového, ale přicházejí s problémem a zajímá je, jak to vidíte vy. Jde tedy o styl uvažování, kterým může sociolog intervenovat jiným způsobem, nikoli prostřednictvím informací o veřejném mínění, ale prostřednictvím svého osobitého vkladu. Také ekonomové kultivují nebo se pokoušejí svými kategoriemi kultivovat a připravovat celou společnost na procesy, které nastanou - formují tak vědomí společnosti. A co dělají sociologové? Jak formují, jak připravují, jak kultivují národ a připravují ho na stav, ve kterém se záhy ocitne?

J. Večerník: Tyto otázky jsou a zůstanou základní. To bych považoval za hlavní dluh sociologie, k tomu se musíme stále vracet. Nejen u kulatých stolů. Děkuji vám za vskutku angažovanou účast.

Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci¹

Čtyřicet let vývoje vzdělanostních nerovností v Československu

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV

Who gains and who loses in a socialist redistribution?

Forty years of development of educational inequality in Czechoslovakia

Abstract: In 1981, Robert Mare showed how conclusions about the development of educational inequality depend on statistical models applied in the analysis of the effect of social origin on educational attainment. Two models are applied in this paper to answer three questions concerning educational inequality in Czechoslovakia: a) traditional OLS linear regression is applied to assess whether any trend can be identified in the overall strength of association between social origin and educational attainment; b) several logit models of schooling continuation are applied in order to determine whether there are any changes toward greater equality in making two main educational transitions (from elementary to secondary education, and from secondary to tertiary education); c) the same models are applied to determine whether in Czechoslovakia, as in other countries, the effect of social origin on the probability of making a transition declines for successive transitions. Both standard OLS regression and logit analysis of individual transitions applied on Czechoslovak data from 1984 (Social Structure Survey) provide evidence that does not allow a positive answer to any of the three questions formulated above. The paper is a part of comparative project of about twelve countries organized by Yossi Shavit and Hans Peter Blossfeld.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

1. Úvodem

Vzdělanostní nerovnosti jsou v centru pozornosti sociologů zabývajících se sociální stratifikací již několik desetiletí. Důvod tohoto zájmu je prostý: již Sorokin [1959] upozornil na to, že škola není pouze institucí zajišťující mezigenerační kulturní transfer a předávání potřebných znalostí a dovedností, ale že je současně, ne-li především, hlavní institucí sociální selekce a mezigeneračního předávání sociálních nerovností. Všechny provedené analýzy potvrzují, že dosažené vzdělání bezprostředně a velmi silně ovlivňuje profesní kariéru, přičemž jeho význam spíše

1) Stať je upravenou verzí referátu prezentovaného na zasedání Komitétu pro sociální stratifikaci ISA, konaného v rámci XII. světového sociologického kongresu v Madridu (červenec 1990). Původní verze statí byla zpracována jako součást širšího mezinárodního komparativního projektu "Změny ve vzdělanostních nerovnostech" koordinovaného Y. Shavi-

roste než klesá. Analýza závislosti dosaženého vzdělání na sociálním původu je tedy nepochybně jedním z prvních kroků při hledání zdrojů sociálních, třídních i ekonomických nerovností.

Rychlý růst vzdělání, začínající ve většině vyspělých zemí již na počátku tohoto století, byl všeobecně považován za jeden z možných zdrojů zmenšování vzdělanostních nerovností. Nejednalo se ovšem o předpoklad, který by se neopíral o určitou empirickou evidenci. Některé studie reprezentující špičku tehdejší empirické větve sociální stratifikace, jako například práce Feathermana a Hausera [1978], pokles závislosti vzdělání na sociálním původu indikovaly. Implicitní předpoklad poklesu vzdělanostních nerovností se stal základem diskusí o možném vlivu této tendence na sociální mobilitu a reprodukci ekonomických nerovností [viz například Jencks 1972, Boudon 1974 aj.].

Teprve sedmdesátá léta však přinesla první analýzy zpochybňující implicitní předpoklad o poklesu vzdělanostních nerovností. Tyto analýzy ukázaly, že se pravděpodobně nejedná o univerzální a jednoznačný trend, který bychom mohli identifikovat všude tam, kde došlo k výraznému růstu vzdělanostních příležitostí [Spady 1967, Mare 1981].

Rozhodující krok k vyjasnění problému učinil na počátku sedmdesátých let Mare [1981]. Navázal na kontroverzi mezi Boudonem a Hauserem [Boudon 1974, Hauser 1976, Boudon 1976] a ukázal, že rozdílná zjištění, pokud jde o vývoj vzdělanostních nerovností, mohou vyplývat z rozdílných přístupů ke statistickému modelování efektu sociálního původu na dosažené vzdělání. Mare bezprostředně navázal na Spadyho analýzu [Spady 1967], která ukázala spíše růst než pokles vzdělanostních nerovností v USA, a dokázal, že různé statistické modely efektu sociálního původu na dosažené vzdělání skutečně vedou k rozdílným závěrům o vývoji vzdělanostních nerovností.²

Mare v citované stati aplikoval tři rozdílné statistické modely: a) logistický model determinace pokračování ve studiu; b) lineární pravděpodobnostní model determinace pokračování ve studiu; c) lineární model determinace nejvyššího dosaženého vzdělání. Na základě rozboru těchto tří modelů a porovnání výsledků jejich aplikace na USA dospěl k závěru, že:

1. Celková asociace mezi sociálním původem a úrovní dosaženého vzdělání může být rozložena na dvě komponenty: a) vliv sociálního původu na pravděpodobnost, že jedinec uskuteční přechod od nižšího k bezprostředně vyššímu stupni vzdělání; b) vliv relativní frekvence jednotlivých vzdělanostních přechodů.

2. Nabídka vzdělanostních příležitostí na vyšších stupních vzdělávacího systému roste, tj. relativní frekvence vzdělanostních přechodů se zvyšují.

tem a H.P.Blossfeldem. Stati zpracované v rámci tohoto projektu, zahrnujícího celkem dvanact zemí, budou souhrnně publikovány v nakladatelství Westview Press koncem tohoto roku.

2) Mare v uvedené studii vycházel z důsledného rozlišení mezi "alokací" a "distribucí" vzdělání. Výkladem a definicemi těchto pojmů i významem jejich rozlišení pro adekvátní konceptualizaci vzdělanostní mobility jsem se zabýval dříve [Matějů 1986]. Proto se zde těmito otázkami již nezabývám.

3. Efekt sociálního původu na pravděpodobnost úspěchu ve vzdělanostním přechodu směrem k vyšším stupňům vzdělání slábne (to například znamená, že sociální původ hraje menší roli v případě přechodu od středního k vysokoškolskému vzdělání než v případě přechodu mezi základním a středním vzděláním).

4. Efekt sociálního původu na uskutečnění jednotlivých vzdělanostních přechodů se v čase nemění, či spíše roste (tj. relativní nerovnosti zůstávají stejné nebo se dokonce zvětšují).

5. Z výše uvedeného pak vyplývá, že vliv sociálního původu na nejvyšší dosažené vzdělání může klesat (díky růstu vzdělanostních příležitostí), i když efekt sociálního původu na uskutečnění jednotlivých vzdělanostních přechodů se nemění nebo dokonce roste.

Na základě výše uvedených zjištění Mare formuluje svůj hlavní závěr: "Stabilita stratifikačního procesu, tak jak ji prezentují lineární modely, je výsledkem dvou protichůdných trendů: na jedné straně klesá variance v distribuci vzdělání, což lineární efekt sociálního původu zmenšuje, na druhé straně roste asociace mezi sociálně-ekonomickým původem a úspěchem v jednotlivých vzdělanostních přechodech, což výsledný lineární efekt naopak zvyšuje. Lineární modely tím, že tyto protichůdně působící trendy sumarizují, mohou zakrývat významnou sociální změnu." [Mare 1981:83]. Jednoduše řečeno, Mare zjistil, že ve Spojených státech vliv sociálního původu na jednotlivé vzdělanostní přechody dlouhodobě roste, avšak tento trend, indikující spíše růst nerovnosti šancí než jejich pokles, byl "překryt" celkovým růstem vzdělanostních příležitostí. Proto většina autorů analyzujících vývoj vzdělanostních nerovností v USA pomocí lineárních regresních modelů, kde závislou proměnnou bylo nejvyšší dosažené vzdělání, konstatovala stabilitu či dokonce zmenšování hladiny nerovností.

Závažná zjištění, ke kterým dospěl Mare na počátku osmdesátých let, vyvolala určitou odezvu v národních studiích [Garnier a Raffalovich 1984, Simkus a Andorka 1982, Hout a Raftery 1989, Smith a Cheung 1986]. Tyto studie více či méně potvrdily dvě jeho původní tvrzení: a) že směrem k vyšším stupňům vzdělání vliv sociálního původu na úspěšnost vzdělanostního přechodu klesá; b) že přes výrazné tempo růstu vzdělání vliv sociálního původu na pravděpodobnosti jednotlivých vzdělanostních přechodů zůstává v podstatě stabilní. Pravděpodobně proto, že v té době kulminovalo řešení sporů okolo profesní mobility a výsledků mezinárodních komparací (zejména spory okolo platnosti tzv. "FJH" hypotézy o sociální fluiditě)³, otázky vzdělanostních nerovností a rozdílů mezi jednotlivými zeměmi zůstaly spíše v pozadí. Teprve v posledních několika letech lze pozorovat růst zájmu o mezinárodní komparace vzdělanostních nerovností a zdrojů jejich reprodukce. Jinými slovy, výzkumná aktivita postupně směřuje nejen ke srovnání hladiny vzdělanostních nerovností v mezinárodním měřítku, ale rovněž k hledání a vysvětlení rozdílů mezi zeměmi, pokud jde o roli ekonomických, kulturních, třídních, regionálních a etnických faktorů mezigenerační reprodukce vzdělanostních nerovností.

³) Jedná se o hypotézu autorů Feathermana, Jonese a Hausera [1975], která v podstatě tvrdí, že mobilitní režimy industriálních zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny se významně neliší.

2. Efekty redistribuce vzdělanostních příležitostí v komparativní perspektivě.

Přehled výsledků studií vzdělanostní mobility

Otázka hlavních tendencí ve vývoji vzdělanostních nerovností a jejich zdrojů v komparativní perspektivě nabyla na atraktivitě zejména v době, kdy byla provedena rozsáhlá mobilitní šetření v zemích střední a východní Evropy (Maďarsko, Polsko, Československo), a to zejména v souvislosti s provokujícími závěry, ke kterým dospěli představitelé tzv. radikální sociologie [Jencks 1972, Bowles a Gintis 1976 aj.]. Jedním z hlavních doporučení radikální školy, pokud jde o řešení vzdělanostních a ekonomických nerovností v kapitalistické společnosti, bylo zavedení zásadní redistribuce zdrojů umožňující přechod od principu *rovnosti příležitostí* k principu *rovnosti podmínek*.

Reálné efekty hluboké redistribuce zdrojů včetně redistribuce vzdělanostních příležitostí, rovnostářského principu rozdělování a ideologie *rovnosti podmínek* (explicitně formulované jako protiklad k *buržoaznímu* principu rovnosti šancí) bylo již přitom v té době možné identifikovat v datech pocházejících ze šetření provedených v řadě východoevropských zemí včetně Československa.⁴

Pokud jde o nerovnosti vzdělanostních příležitostí, ve všech zemích východního bloku byly deklarovány v podstatě stejné cíle a aplikovány podobné nástroje vzdělanostní politiky:

1. Reforma školského systému spočívající v první řadě v zavedení tzv. jednotné školy, jejímž hlavním cílem bylo odstranění dvoukolejnosti školského systému ("akademická" versus "ne-akademická" vzdělanostní větev).

2. Zavedení státní a politické kontroly nad procesem výběru uchazečů o studium na středních a vysokých školách, kde byla podle tzv. kvótního systému uplatňována řada statisticky sledovaných kritérií (pohlaví, třídní původ, velikost místa bydliště atd.). Ke statisticky obtížně sledovatelným, nicméně stejně bedlivě uplatňovaným kritériím výběru patřila politická loajálnost výchozích rodin i samotných uchazečů. Jednoduše řečeno, školská politika státního socialismu v zájmu "urychlení demokratizačního procesu" autorizovala administrativní aparát k výkonu pozitivní i negativní diskriminace uchazečů o studium.

3. Zúžení spektra příjmových a majetkových nerovností a zejména oslabení vazby mezi sociálním statusem a příjmem. Tyto procesy, společně se zavedením bezplatného školství a různých přímých i nepřímých dotací do rodinného rozpočtu zatíženého studiem dětí (sociální stipendia, silné státní dotace snižující reálné životní náklady studentů atd.) mohly být dalším potenciálním zdrojem vyrovnávání vzdělanostních šancí dětí rozdílného vzdělanostního původu.

Výsledky analýz provedených na datech z některých východoevropských zemí však příliš nepřejí hypotéze o nějakém zásadnějším efektu redistributivní politiky

⁴) V roce 1978 bylo v Československu provedeno již druhé rozsáhlé mobilitní šetření (první proběhlo v roce 1967), jehož výsledky nebyly nikdy použity k testování žádné v té době diskutované stratifikační hypotézy, nebereme-li v úvahu pseudohypotézu o sblížování tříd v socialistické společnosti, která reálné diferenciační procesy spíše zakrývala, místo aby je identifikovala a vysvětlila.

na pokles vzdělanostních nerovností, zejména pokud jsou trendy identifikované v těchto zemích konfrontovány s vývojem ve vyspělých kapitalistických zemích. Jedna z prvních analýz vzdělanostních nerovností provedená na maďarských datech [Simkus a Andorka 1982] nepotvrdila vstupní hypotézu o radikálním poklesu vzdělanostních nerovností. Vliv povolání otce zeslábl pouze u šance na dokončení základního vzdělání. U dalších vzdělanostních přechodů zůstal stabilní. Výrazný pokles nerovností téměř u všech přechodů byl zaznamenán mezi muži a ženami.

Výsledky komparativní analýzy vzdělanostní mobility v Československu a Maďarsku [Matějů 1986b] ukázaly, že v obou zemích došlo k určitému poklesu nerovností. Ve shodě s analýzou Simkuse a Andorky byl však pokles relativních nerovností identifikován pouze u nižších vzdělanostních přechodů. Tato analýza také poprvé poukázala na specifický rys vývoje vzdělanostní mobility v zemích komunistického bloku, tj. že za určitý pokles či dokonce pouze za stabilitu vzdělanostních nerovností se zaplatilo velmi silnou sestupnou vzdělanostní mobilitou, zatímco vzestupná mobilita spíše stagnovala.⁵

Zajímavé výsledky poskytly komparace vzdělanostní mobility mezi třemi východoevropskými zeměmi (Československo, Maďarsko, Polsko) na jedné straně a Holandskem na straně druhé [Peschar a Popping 1986, Peschar, Popping a Mach 1986, Peschar a Matějů 1988, Boguszak, Matějů a Peschar 1990]. Tyto studie identifikovaly signifikantní rozdíly pouze ve strukturní mobilitě, zatímco relativní mobilitní šance (cirkulační mobilita) neukázaly rozdíly, které bychom očekávali. Cirkulační mobilita se ukázala být ve výše uvedených východoevropských zemích stabilní, aniž by se zde nějak výrazně projevil historický přechod od kapitalismu ke státnímu socialismu. Konsekventně, žádné signifikantní rozdíly nebylo možné identifikovat ani ve srovnání s Holandskem, které na rozdíl od tří východoevropských zemí neuskutečnilo po více než čtyřicet let žádnou hlubokou školskou reformu. Poslední z výše uvedených analýz [Boguszak, Matějů a Peschar 1990] dospěla k závěru, že Československo (zejména pak české země) startovalo před válkou z nižší hladiny vzdělanostních nerovností než Holandsko, zatímco v současné době jsou hladiny nerovností v těchto zemích přibližně stejné.

I když dvoustranné analýzy vzdělanostní mobility zpochybňují teze o specificky "socialistické variantě" vývoje vzdělanostních nerovností, jejich výsledky nemohou nahradit rozsáhlejší komparativní analýzu opírající se o data z více zemí a o společný analytický design.

Tato stať je součástí komparativního projektu explicitně navazujícího na inspirující zjištění, ke kterým před více než deseti lety dospěl Mare. Jejím cílem je: a) ukázat, zda lze v jednotlivých zemích identifikovat klesající trend v celkovém efektu sociálního původu na dosažené vzdělání (celková hladina nerovností); b) ověřit hypotézu, podle které efekt sociálního původu směrem k vyšším vzdělanostním přechodům slábne; c) ověřit, zda platí hypotéza o zmenšování vlivu sociálního původu na úspěch v jednotlivých vzdělanostních přechodech. Po prostudování analýz ze

⁵) Tento závěr platí zejména pro země, které přešly ke státnímu socialismu jako relativně rozvinuté. Nejvíce patrný byl tento trend v českých zemích, méně pak na Slovensku a v Maďarsku.

všech zemí participujících na tomto projektu bude možné odpovědět na hlavní otázku, tj. zda existuje univerzální vzorec vzdělanostních nerovností a tendencí v jejich vývoji uplatnitelný na všechny země, nebo naopak, zda existuje více vzorců, a čím by bylo možné případnou odlišnost vysvětlit. Potud naše analýza sleduje obecné cíle komparativního projektu, jehož je součástí. Vzhledem k tomu, že se jedná o analýzu vývoje vzdělanostních nerovností ve specifických historických i sociálně politických podmínkách, klade si i specifický cíl, tj. identifikovat reálný efekt *redistribuce*, jako hlavního mechanismu, jímž byla v zemích státního socialismu realizována demokratizace vzdělání.

3. Sociální původ a dosažené vzdělání v Československu: předpoklady a hypotézy

Jak jsme již ukázali na jiném místě [Boguszak, Matějů a Peschar 1990], rovnostářská sociální a vzdělanostní politika státně socialistických politických režimů ve východní Evropě byla realizována v převážné míře administrativně řízenou redistribucí existujících zdrojů a příležitostí. Podle našeho názoru se jedná o strategii, která v dlouhodobé perspektivě nemůže nahradit politiku opírající se o celkový růst zdrojů a příležitostí. Věnujme se z tohoto hlediska situaci v Československu.

V zájmu legitimizace moci byla nová politická elita, která uchopila v Československu v roce 1948 moc, zavázána naplnit politický slogan, podle něhož "socialismus odstraní třídní nerovnosti charakteristické pro kapitalistickou společnost". Aby mohla demonstrovat pozitivní výsledky ve zmenšování třídních nerovností ve velmi krátkém historickém čase, byla nucena použít razantní administrativní nástroje redistributivní povahy.

Pokud jde o předválečnou periodu, retrospektivní data ukazují, že Československo bylo zemí s relativně nízkou hladinou vzdělanostních nerovností (ve srovnání s jinými evropskými zeměmi), a to zejména díky situaci v českých zemích, kde evidentně působily silné demokratické a rovnostářské tradice. Současné zde, stejně jako v jiných zemích západní Evropy, prudce akceleroval růst vzdělanostních příležitostí (v tomto případě naopak zejména díky Slovensku, které již po roce 1918 začalo intenzivně dohánět více rozvinuté české země). Jinými slovy, Československo před válkou vykazovalo všechny podstatné atributy vzdělanostního vývoje, které můžeme pozorovat u vyspělých zemí, jež se ovšem na rozdíl od Československa po této trajektorii pohybovaly i po válce.

Po druhé světové válce se situace v Československu změnila. V souladu s výše diskutovaným programem "likvidace třídních nerovností" byly zahájen i proces demokratizace vzdělání. V této souvislosti lze v politických dokumentech i ve výzkumných datech identifikovat tři hlavní roviny redistribuce vzdělanostních příležitostí: a) redistribuce mezi českými zeměmi a Slovenskem; b) redistribuce mezi muži a ženami; c) redistribuce mezi sociálními třídami. Věnujme se krátce každé z nich.

Redistribuce mezi národními celky (české země versus Slovensko) směřovala k rychlému vyrovnání vzdělanostní úrovně zatím stále ještě zaostalejšího Slovenska na úroveň českých zemí. Dosažení tohoto cíle v krátké době nebylo možné bez zpomalení přírůstků vzdělanostních příležitostí v českých zemích a jejich akcelerace na

Slovensku.⁶ Grafy 1,2,3 a 4 zřetelně ukazují, že vzdělanostní příležitosti po roce 1948 rostly na Slovensku mnohem rychleji než v českých zemích, kde ve srovnání s předválečnou periodou došlo k jasnému zpomalení dynamiky vývoje vzdělání.

Redistribuce mezi muži a ženami byla ještě zřetelnější. Vzhledem k tomu, že vzdělanostní příležitosti byly limitovány plánem a jejich počet byl hluboko pod možností uspokojit reálné vzdělanostní aspirace, úsilí otevřít vzdělanostní systém ženám nutně muselo vést k omezení vzdělanostních příležitostí pro muže (zejména na úrovni středního a vysokoškolského vzdělání).⁷ Grafy 1 až 4 poskytují dostatečně jasný obraz rozdílů mezi dynamikou vývoje středoškolského a vysokoškolského vzdělání u mužů a žen. Ženy skutečně na redistribuci vzdělanostních příležitostí profitovaly, ovšem zcela v souladu s redistributivní logikou, vzdělanostní příležitosti pro muže na středních a vysokých školách klesaly. Komparativní data přitom ukazují, že dynamika vzdělání žen nebyla v Československu o nic vyšší než ve vyspělých kapitalistických zemích, s tím rozdílem, že v těchto zemích se vzdělanostní vývoj u mužů nezpomalil.

Nejdůležitějším cílem redistribuce však nepochybně byla *eliminace třídních nerovností* ve vzdělanostních šancích. Dosavadní studie vzdělanostní mobility však právě zde dospívají k paradoxním závěrům. Pokud jde o Československo, všechny dostupné analýzy [Matějů 1986a, Matějů 1986b, Peschar a Matějů 1988, Boguszak, Matějů a Peschar 1990] dokazují stabilitu vzdělanostních nerovností v této dimenzi. Následující pokus o vysvětlení tohoto paradoxu je současně vstupní hypotézou této studie.

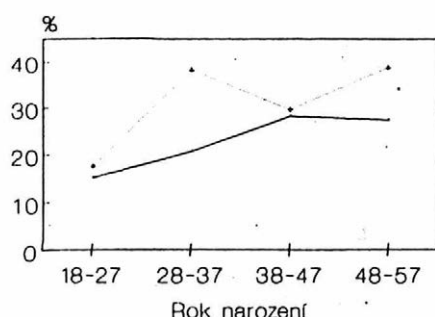
V zájmu urychlení procesu eliminace třídních nerovností v přístupu ke vzdělání bylo v první řadě nezbytné redukovat vliv ekonomických a zejména kulturních zdrojů nerovností. Pokud jde o ekonomické faktory, jejich role byla po roce 1948 výrazně redukována jednak odstraněním veškerých poplatků za vyšší vzdělání, jednak velmi výrazným zúžením mzdové a příjmové diferenciací (postihujícím zejména nejvzdělanější vrstvy obyvatelstva). Pokud jde o kulturní zdroje nerovností (schopnosti, předpoklady pro studium, aspirace, kulturní kapitál atd.), namísto řešení, založeného na speciálních vzdělávacích programech vyrovnávajících kulturní a edukační handicap dětí pocházejících z nižších sociálních tříd a vrstev (které by přirozenou cestou zvyšovalo vzestupnou vzdělanostní mobilitu) bylo aplikováno řešení založené na administrativních opatřeních omezujících přístup k vyššímu vzdělání dříve favorizovaným sociálním skupinám. Tato opatření, blokující vzdělanostní aspirace dětí pocházejících z tradičně vzdělaných rodin, nutně musela stavět na omezení přirozené soutěže, ve které hlavními kritérii úspěchu byla

⁶) Redistributivní logika zde nepochybně má svůj základ v ekonomických zdrojích. Růst vzdělanostních příležitostí je ztěžl možný bez rozvoje materiální základny školství, tj. bez růstu investic do této sféry.

⁷) Zde necháváme stranou problém neúplného středního vzdělání (vyučení), které téměř ve všech východoevropských zemích hrálo roli náhradního vzdělanostního kanálu pro muže. Tento specifický jev podrobuje rozboru na příkladu Polska jiná práce zahrnutá v tomto projektu [Heyns a Bialecki 1990].

Graf 1

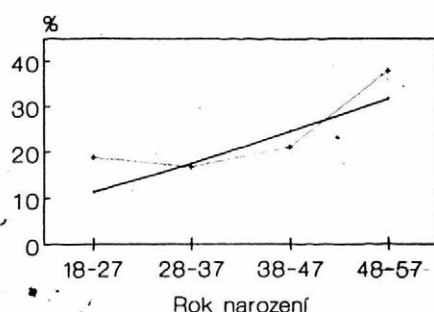
Úspěch v přechodech 1 a 2
České země - muži

— Přechod 1 * Přechod 2

Graf 2

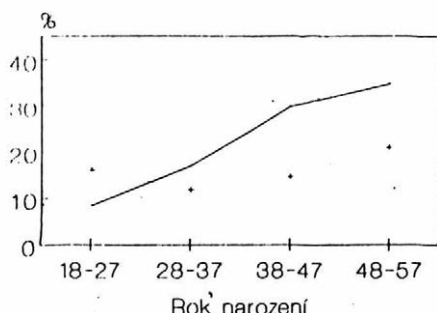
Úspěch v přechodech 1 a 2
Slovensko - muži

— Přechod 1 * Přechod 2

Graf 3

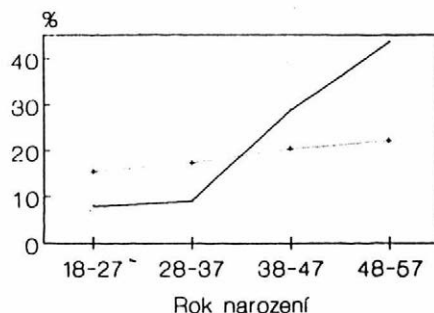
Úspěch v přechodech 1 a 2
České země - ženy

— Přechod 1 * Přechod 2

Graf 4

Úspěch v přechodech 1 a 2
Slovensko - ženy

— Přechod 1 * Přechod 2

nejen síla vzdělanostních aspirací (nepochybně normativně podmíněných), ale i prokázané schopnosti.

Tato politika může krátkodobě přinést ohromující výsledky. Na druhé straně ovšem nutně vytváří značný prostor, v němž státní aparát může téměř voluntaristicky manipulovat výběrovým procesem, ze kterého se tak postupně vytrácí univerzalizmus a meritokratická kritéria. Jednoduše řečeno, původně šlo nepochybně o to, rychle odstranit "favoritismus" zvýhodňující děti pocházející z rodin inteligence a rychle otevřít vzdělávací systém dříve defavorizovaným sociálním skupinám. Ovšem, jakmile byl jednou vytvořen prostor, v němž lze administrativně manipulovat výběrovým procesem, lze jej snadno využít ve prospěch skupinových zájmů, tj. stává se prostorem, v němž nová mocenská elita a její administrátoři mohou opero-

vat ve svůj vlastní prospěch, aniž by přitom byli vystaveni kontrole plynoucí ze sou-
těže podléhající meritokratickým a univerzalistickým pravidlům. Logicky tedy do-
chází k tomu, že přístup k vyššímu vzdělání, které se navíc stává značně nedostat-
kovou hodnotou, se stává závislým na politickém a sociálním kapitálu výchozí rodí-
ny (pozice na škále moci, pozice v neformálních strukturách vlivu, pozice ve sférách
ovládaných redistribucí nedostatkových hodnot atd.). Konsekventně, význam reál-
ných schopností, studijních výsledků, aspirací a motivací se v selektivním procesu
zmenšuje. Státní socialismus tak redukoval vliv právě těch faktorů, které v moder-
ních industriálních společnostech ve stále větší míře zajišťovaly meritokratickou a
univerzalistickou kontrolu nad spontánní tendencí vyšších sociálních vrstev zajistit
svým potomkům výhodné sociální postavení, tj. především co nejvyšší vzdělání.

Testovat takto komplexní hypotézu není snadné. K tomu je zapotřebí přinej-
ménším tří kroků: a) prokázat, že efekt sociálního původu na dosažené vzdělání
není v Československu o nic menší než ve vyspělých industriálních zemích s tržní
ekonomikou; b) prokázat, že v Československu nedošlo od roku 1948 k signifikant-
nímu poklesu efektu sociálního původu na vzdělanostní šance a na úspěch
v jednotlivých vzdělanostních přechodech; c) prokázat, že pro Československo ne-
platí zjištění ověřené téměř ve všech dosud analyzovaných zemích, tj. že vliv sociál-
ního původu na uskutečnění vzdělanostních přechodů směrem k vyšším stupňům
vzdělání klesá.⁸

V této studii se pokusíme verifikovat druhé dvě dílčí hypotézy, tj. že efekt so-
ciálního původu je invariantní vůči vzdělanostním přechodům a v čase stabilní. Ve-
rifikaci první dílčí hypotézy lze očekávat v závěrečné fázi celého komparativního
projektu, kdy budou k dispozici srovnatelné výsledky za všechny participující země.

4. Vzdělanostní systém v Československu a definice vzdělanostních přechodů pro analýzu

Československý školský systém byl po roce 1948 výrazně reformován.⁹ Nebudeme
se zabývat jednotlivými dílčími reformami, ani detailním popisem jejich nešťastné-
ho produktu. Z hlediska cíle sledovaného v této stati jde především o základní cha-
rakteristiku jeho změny, která mohla mít podstatný vliv na vývoj vzdělanostních
nerovností.

Předválečný školský systém byl, tak jako v jiných evropských zemích,
charakteristický větvením vzdělávací kariéry již po pěti letech školní docházky na
dvě odlišné vzdělávací větve: akademickou (opravňující absolventa k přijetí na
vysokou školu) a ne-akademickou. Akademická větev byla reprezentována kla-
sickým nebo reálným gymnáziem (obě 8 let studia) a tzv. "reálkou", tj. v dnešní
terminologii střední průmyslovou školou (rovněž osmiletou). Pro ne-akademickou
větev byla typická například tzv. "měšťanka", která měla nejbližší dnešnímu neú-

⁸) Proč tento krok považujeme za klíčový, ukážeme v závěru stati, kde rozebíráme platnost
Treimanovy teorie vztahující se k tomuto fenoménu.

⁹) Školský zákon z roku 1948 pouze integroval různé typy středoškolského vzdělání. K
zásadním změnám ve struktuře školského systému došlo až na základě školského zákona z
roku 1953 a zákonů, které následovaly.

plnému střednímu vzdělání. Z toho plyne, že již v rámci povinné školní docházky (8 let v případě ne-akademické koleje, 9 let v případě akademické koleje) existovaly dva vzdělávací programy, z nichž pouze jeden připravoval žáky na vyšší vysokoškolské vzdělání (nehledě na to, že oprávnění studovat na vysoké škole měli pouze absolventi akademické větve).

Po roce 1948 Československo, stejně jako všechny ostatní východoevropské země, převzalo sovětský model školského systému. V Československu to konkrétně znamenalo zavedení tzv. jednotné školy (osmiletá povinná školní docházka bez jakéhokoli větvení či specifikace vzdělávacího programu), na kterou navazovalo buď neúplné střední vzdělání (vyučení, odborná učiliště atd.) nebo úplné střední vzdělání (gymnázium nebo střední školy). Uchazeči o přijetí na některou ze škol poskytujících úplné střední vzdělání museli projít výběrovým řízením, formálně založeným na přijímací zkoušce, jejíž úspěšné složení ovšem samo o sobě ještě nezaručovalo přijetí ke studiu. Totéž platilo pro přijímací řízení na vysoké školy, kde jako podmínka pro přijetí bylo ukončení středního vzdělání maturitou, což nebylo možné v případě nižšího středního vzdělání.¹⁰

V Československu je tedy volba mezi střední školou nebo "vyučením" zásadním životním rozhodnutím. Na tom ovšem není nic výjimečného. Problém je v tom, že se mnohdy nejedná o volbu, v níž jedinec skutečně realizuje své aspirace a odhaduje své schopnosti. Přejedná mezi základní školou a jednou z forem střední školy je pravděpodobně nejužším hrdlem československého vzdělávacího systému.¹¹ V důsledku značného deficitu vzdělanostních příležitostí a relativně nízkých nároků na reálné intelektuální schopnosti uchazečů ve výběrovém řízení i během samotného studia je právě u tohoto vzdělanostního přechodu relativně značná míra "volnosti" pro manipulaci individuálními vzdělanostními drahami ze strany administrativního a mocensko-politického aparátu.¹²

Další důležitou charakteristikou školského systému v Československu byl velmi nízký až zanedbatelný "studijní odpad". V důsledku plánovacího přístupu ke vzdělání bylo, zjednodušeně řečeno, pro každého žáka prvního ročníku již naplánováno buď odpovídající pracovní místo nebo studijní místo na vysoké škole. Proto neúspěch a odchod ze školy pro neschopnost podat požadovaný výkon bylo vlastně kvalifikováno jako komplikace plánu a více méně jako chyba samotné školy. Přizpůsobení studijních plánů a nároků na studenty této situace skutečně vedlo k

¹⁰) Naše analýza ve skutečnosti už nezachycuje absolventy středních odborných učilišť s maturitou, nehledě na to, že formální možnost složit maturitu na středním odborném učilišti nic nemění na faktu, že přechod mezi odborným učilištěm a vysokou školou je více než vzácný.

¹¹) Ve vyspělých zemích je tomu naopak, střední školy jsou maximálně otevřené (tj. schopné uspokojit vzdělanostní aspirace) a hrdlo se postupně zužuje, a to jak v průběhu studia, tak zejména při přechodu na vysokou školu.

¹²) Zjednodušeně řečeno, jde o to, aby přijímacími zkouškami prošla naprostá většina uchazečů (což se i děje), přičemž rozhodnutí o přijetí ke studiu, ve kterém se berou v úvahu další "podstatná kritéria", je v kompetenci speciálních komisí, subkomisí, inspektorů, ředitelů atd.

tomu, že k nedokončení nikoli k dokončení započaté školy bylo zapotřebí značné dávky úsilí.¹³

Výše uvedené charakteristiky školského systému a záměr maximálně zachovat srovnatelnost vzdělanostních přechodů v mezinárodním měřítku nás vedou k velmi jednoduché definici klíčových vzdělanostních přechodů. V naší analýze budou figurovat pouze dva vzdělanostní přechody, které lze s jistou dávkou optimismu považovat za mezinárodně srovnatelné: přechod od základního vzdělání k získání maturity (T1) a přechod od středního vzdělání, reprezentovaného maturitou, k získání vysokoškolského diplomu (T2). K mezinárodní srovnatelnosti výsledků by mělo přispět i to, že bereme v úvahu pouze ty diplomy (včetně maturit), které byly získány řádným studiem.¹⁴

5. Data, proměnné a design analýzy

V této studii pracujeme s daty z výzkumu "Třídní a sociální struktura ČSSR" (TSS84), provedného v roce 1984 Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV a Federálním statistickým úřadem. V zájmu usnadnění případných dodatečných analýz v rámci tohoto komparativního projektu používáme datového souboru, který je pro potřeby komparativních analýz koordinovaných Výzkumným výborem pro sociální stratifikaci k dispozici v archívu TARKI. Tento datový soubor vznikl náhodným výběrem 6000 respondentů z původního souboru 18 000 respondentů. Všechny proměnné použité v analýze jsou zahrnuty v archivovaném datovém souboru, nebo jsou z jeho proměnných bezprostředně odvoditelné.

Jak již bylo řečeno výše, pro účely této studie definujeme dva hlavní vzdělanostní přechody, pro jejichž definici sloužilo získání příslušného diplomu denním studiem: přechod od základního vzdělání k maturitě (T1) a přechod od středního vzdělání (maturity) k vysoké škole (T2). Přechod od základního vzdělání k vyučení necháváme stranou, a to z důvodů, které jsme uvedli výše.

V příloze jsou uvedeny definice všech proměnných vstupujících do analýzy. Pokud jde o definici věkových kohort, vycházeli jsme ze tří požadavků: a) dosáhnout dostatečné velikosti kohort z hlediska počtu respondentů; b) dostatečně pokrýt vzdělanostní přechody uskutečňované před rokem 1948; c) eliminovat efekt nedokončených vzdělanostních drah u nejmladší kohorty. S přihlédnutím k výše uvedeným požadavkům byly definovány čtyři kohorty (viz příloha), z nichž první dvě ve své většině realizovaly oba hlavní vzdělanostní přechody před reformou, druhé dvě po reformě, tj. po roce 1948. Tím, že nejmladší kohorta ukončovala vysokoškolské studium před rokem 1976, ztrácíme informaci o vývoji v osmdesátých letech. Tato ztráta však pravděpodobně neovlivňuje hlavní závěry, neboť statistická data o vývoji vzdělanostních příležitostí ani menší sociologické

¹³) Nemohu si pro ilustraci tohoto faktu odpustit výrok mého profesora sociologie, který řekl, že naše fakulty praktikují "tramvajové studium", což neznamenal, jak jsem se domníval, že zkoušku lze složit, přečtu-li si k ní něco cestou v tramvaji, ale že "fakultu nelze dokončit pouze v případě, že studenta přejede tramvaj".

¹⁴) Podrobněji se otázkou této redukce, kterou považujeme za nezbytnou pro mezinárodní komparace Československa, zabýváme na jiném místě [Boguszak, Matějů a Peschar 1990].

výzkumy zabývající se otázkou vzdělanostních nerovností (například Rodina 1989) nenaznačují změny v trendech platných v sedmdesátých letech.

Pokud jde o proměnné zachycující sociální původ uchazečů o studium, v souladu s ostatními analýzami prováděnými v rámci tohoto komparativního projektu, pracujeme se vzděláním otce a s jeho sociálně třídním zařazením. Vzdělání otce je reprezentováno nejvyšším dosaženým vzděláním. Vzhledem k použitému statistickému modelu by bylo vhodnější pracovat s kontinuálním znakem vyjadřujícím počet roků školní docházky, avšak konstrukce tohoto znaku by nebyla v našem případě spolehlivá. Pokud jde o třídní zařazení otce, pracujeme s běžnou klasifikací EGP¹⁵, respektive s její upravenou variantou odpovídající limitům plynoucím z původní československé klasifikace zaměstnání použité ve výzkumu. Korespondence mezi námi aplikovanou klasifikací a klasifikací EGP je rovněž uvedena v příloze.

Pokud jde o proměnné vyjadřující vzdělání respondenta, resp. úspěch v jednotlivých vzdělanostních přechodech, zvolili jsme analytický design navržený autory *Rafterym a Houtem* [1990]. Tento postup spočívá v tom, že namísto souboru jedinců jsou analytickými jednotkami jednotlivé přechody a jedinou závisle proměnnou logitové analýzy je dichotomická proměnná "úspěch" (S). Jedná se o následující postup:

1. K původnímu datovému souboru se připojí podsoubor všech respondentů, kteří získali maturitu, tj. uspěli v prvním vzdělanostním přechodu ($T1=1$) a mají tudíž potenciální šanci uspět ve druhém přechodu ($T2$).

2. Současně se definují dvě nové proměnné: a) proměnná T (přechod), která má hodnotu nula v případě původního souboru (možnost uskutečnit první přechod) a hodnotu jedna v případě všech přidáných respondentů (možnost uskutečnit druhý přechod); b) dichotomická proměnná S (úspěch), vyjadřující v obou podsouborech úspěšnost přechodu (u prvního podsouboru úspěch v získání maturity, u přidáného podsouboru úspěch v získání vysokoškolského diplomu).

Výše uvedenou procedurou získáváme jedinou závisle proměnnou - "úspěch", definovanou pro oba přechody, a sadu následujících nezávisle proměnných: přechod (T), vzdělání otce (E), třídní zařazení otce (O) a kohorta (C).

V prvním kroku analýzy byla na původním datovém souboru aplikována běžná regresní metoda nejmenších čtverců (OLS), kde závisle proměnnou reprezentovalo nejvyšší dosažené vzdělání a nezávisle proměnné figurující v regresní rovnici byly vzdělání otce a dichotomické proměnné vyjadřující jeho třídní pozici. Tato analýza byla provedena separátně pro muže a ženy a pro každou věkovou kohortu. Výsledky této analýzy jsou prezentovány v tabulce 1 a v grafech 5 a 6. Smysl této analýzy byl tedy pouze informativní: ukázat vývoj efektu sociálního původu na dosažené vzdělání, tak jak jej reprezentuje lineární regresní model.

¹⁵ Nejedná se o třídní zařazení v marxistickém pojetí. Klasifikace EGP (nazvaná podle autorů Erikson, Goldthorpe, Portocarero) není striktně hierarchickou klasifikací a navíc ve své původní rozšířené verzi reflektuje řadu kritérií určujících třídní pozici (vlastnický vztah, pozice na trhu práce, charakter práce atd.). Proto tato klasifikace přešla do výbavy mobilního výzkumu pod názvem "třídní klasifikace".

Tabulka 1. Regrese nejvyššího dosaženého vzdělání v Československu podle věkových kohort (v závorkách standardní chyby odhadu).

Nezávisle proměnná	Rok narození			
	1918-27	1928-37	1938-47	1948-57
Muži				
Konstanta	1.209	1.565	0.552	1.624
Vzdělání otce	0.355 (0.053)	0.216 (0.050)	0.239 (0.038)	0.252 (0.032)
Sociální třída otce:				
CLASS1	0.482 (0.168)	0.775 (0.142)	0.465 (0.112)	0.476 (0.097)
CLASS2	0.533 (0.095)	0.425 (0.098)	0.273 (0.076)	0.360 (0.073)
CLASS3	0.168 (0.099)	0.290 (0.092)	0.182 (0.070)	0.099 (0.068)
CLASS4 ¹⁶	0.223 (0.061)	0.127 (0.054)	0.235 (0.052)	0.080 (0.057)
Adjustované R ²	0.172	0.145	0.129	0.187
Průměrná úroveň vzdělání	1.872	2.019	2.141	2.266
Ženy				
Konstanta	0.870	1.116	1.243	1.619
Vzdělání otce	0.347 (0.038)	0.279 (0.043)	0.337 (0.039)	0.232 (0.034)
Sociální třída otce:				
CLASS1	0.440 (0.137)	0.518 (0.128)	0.512 (0.117)	0.580 (0.102)
CLASS2	0.716 (0.072)	0.333 (0.080)	0.398 (0.081)	0.453 (0.081)
CLASS3	0.147 (0.074)	0.079 (0.073)	0.303 (0.076)	0.134 (0.069)
CLASS4 ¹⁶	0.101 (0.044)	0.079 (0.049)	0.152 (0.058)	0.014 (0.059)
Adjustované R ²	0.249	0.126	0.172	0.179
Průměrná úroveň vzdělání	1.476	1.615	2.000	2.213

Jádro analýzy však tvořila série logistických regresních rovnic, jejichž parametry byly odhadovány zvlášť pro muže a ženy. Každá z těchto rovnic zjišťovala efekt

¹⁶) CLASS5 je vynechanou referenční kategorií.

nezávisle proměnných a jejich interakcí na pravděpodobnost úspěchu ve vzdělanostním přechodu. Tato pravděpodobnost byla vyjádřena v podobě logitu (logaritmu šancí, tj. logaritmu poměru mezi pravděpodobnostmi úspěchu a pravděpodobností neúspěchu). Analýza tedy pracuje s logistickými modely typu:

$$\log(p/(1-p)) = B_0 + B_1X_1 + \dots + B_pX_p \quad [1]$$

kde kvantita na levé straně rovnice jsou logaritmy šancí (logit), X_p jsou nezávisle proměnné a případně interakční efekty, a B_p jsou příslušné regresní koeficienty.

V souladu s koncepcí komparativního projektu se naše analýza zaměřila na dvě hlavní hypotézy: a) *efekt sociálního původu na pravděpodobnost uskutečnění vzdělanostního přechodu směrem od nižších k vyšším přechodům klesá*; b) *závislost úspěchu v jednotlivých vzdělanostních přechodech na sociálním původu se zmenšuje*. Abychom mohli posoudit platnost těchto hypotéz a ověřit některá další specifická tvrzení, bylo postaveno celkem osm logitových modelů¹⁷, jejichž schopnost reprodukovat reálná data byla posuzována pomocí statistiky BIC [Raftery 1986]. Vhodnost modelu je v logitové analýze posuzována na základě jeho odchylky od nejjednoduššího modelu, tj. od modelu, ve kterém na pravé straně rovnice figuruje pouze konstanta.¹⁸ Běžná log-lineární analýza (pro kterou byla statistika BIC vyvinuta) pracuje se vzdáleností od saturovaného modelu, tj. od nekomplexnějšího modelu. Z výše uvedených důvodů nevybíráme jako nejlepší ten model, který poskytuje nejnižší BIC, jak je tomu u tradičních log-lineárních modelů, nýbrž model s nejvyšším BIC. Nejvyšší BIC tedy v našem případě identifikuje model, který při relativně nejmenším počtu zahrnutých nezávisle proměnných a jejich interakcí (hledisko úspornosti modelu) nejlépe reprodukuje reálná data.

Protože formální zápis použitý pro jednotlivé modely uvedený v tabulce 2 je přehledný a lze z něho snadno vyčíst věcný obsah jednotlivých modelů, nebudeme zde jednotlivé modely verbálně rozebírat. Stačí uvést hlavní strategii ověřování našich dvou hypotéz. Abychom mohli přijmout *první hypotézu*, nejvyšší BIC by měl poskytovat model 3 [(SO) + (T) + (SO)*(T)]. Tento model totiž poprvé přidává na pravou stranu rovnice interakci mezi sociálním původem a vzdělanostním přechodem, tj. předpokládá, že vliv sociálního původu na úspěch ve vzdělanostním přechodu není pro jednotlivé přechody konstantní. Přijmeme-li navíc rozumný předpoklad, že vzdělanostní příležitosti v jednotlivých přechodech by měly v dané zemi růst, pak by nejvyšší BIC měl vrátit model 4, který k modelu 3 přidává vliv kohorty na pravděpodobnost přechodu.

Přijetí *druhé hypotézy*, tj. hypotézy o existenci signifikantního trendu v efektu sociálního původu na úspěch ve vzdělanostních přechodech, je podmíněno nejvyšším BIC u modelu 6, ve kterém se, mimo jiné, vyskytuje interakce mezi efektem sociálního původu a kohortou [(C)*(SO)]. Pokud bychom navíc chtěli

¹⁷) V zájmu srovnatelnosti jsme se při posuzování, které z rozsáhlé množiny možných modelů vybrat pro vlastní prezentaci, řídili mimo jiné výběrem modelů v jiných studiích (z důvodů, které vyplynou dále, zejména studií Treiman a Yamaguchi [1990]).

¹⁸) Tato kvantita bývá označována jako -2LL (-2 krát logaritmus poměru věrohodnosti) a má tu výhodu, že má distribuci shodnou s distribucí chi-kvadrátu při N-p stupních volnosti, kde N je počet případů a p je počet odhadovaných parametrů.

konstatovat, že změna tohoto efektu v čase není pro všechny přechody stejná, potřebovali bychom nejvyšší BIC u modelu 8.

Tabulka 2. Základní statistiky pro různé modely determinace vzdělanostních přechodů v Československu

Model a nezávisle proměnné	Model -2LL	Model d.f.	BIC ¹⁹
Muži (N=2486)			
(1): SO	293.8	5	253.9
(2): (1) + (T)	294.6	6	247.1
(3): (2) + (SO)*(T)	306.9	11	220.9
(4): (3) + (C)	314.9	14	205.4
(5): (4) + (C)*(T)	321.7	17	188.8
(6): (4) + (C)*(SO)	328.3	29	101.6
(7): (4) + (C)*(T) + (C)*(SO)	333.9	32	83.7
(8): (7) + (C)*(T)*(SO)	350.0	47	-17.4
Ženy (N=2605)			
(1): SO	301.8	5	262.5
(2): (1) + (T)	335.8	6	335.8
(3): (2) + (SO)*(T)	391.1	11	304.6
(4): (3) + (C)	468.2	14	358.1
(5): (4) + (C)*(T)	476.7	17	342.7
(6): (4) + (C)*(SO)	487.5	29	259.4
(7): (4) + (C)*(T) + (C)*(SO)	492.5	32	240.8
(8): (7) + (C)*(T)*(SO)	516.5	47	146.8

Symbyly pro proměnné:

T = Přechod (0 = ke střednímu vzdělání, 1 = od středního vzdělání k vysoké škole)

E = Vzdělání otce (1=základní, 2=vyučen, 3=střední, 4=vysoká škola)

O = Sociální třída otce (1=vyšší nemanuální, 2=nižší neman., 3=kvalif. dělník, 4=nekvalif. dělník, 5=dělník v zemědělství)

C = Rok narození (1=1918-27, 2=1928=37, 3=1938-47 4=1948-57)

SO = Symbol pro sociální původ (E and O)

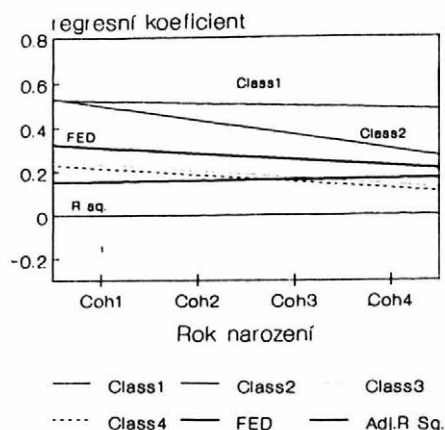
6. Výsledky analýzy

Tabulka 1 a grafy 5 a 6 poskytují výsledky lineární regrese nejvyššího dosaženého vzdělání na vzdělání otce a na jeho třídním postavení. Pro srovnání s vývojem v Československu uvádíme v grafech 7 a 8 srovnatelné výsledky za Holandsko, převzaté ze studie De Graafa a Ganzebooma [De Graff a Ganzeboom 1990].

¹⁹⁾ BIC bylo modifikováno tak, že model s největším BIC je modelem nejlépe reprezentující reálná data.

Graf 5

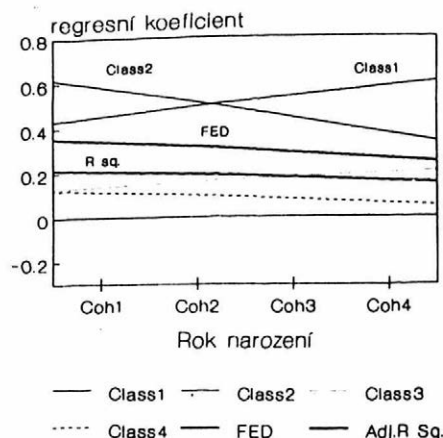
Regrese nejvyššího dosaženého vzdělání
(Československo, muži)

TRENDY

Graf 6

Regrese nejvyššího dosaženého vzdělání
(Československo, ženy)

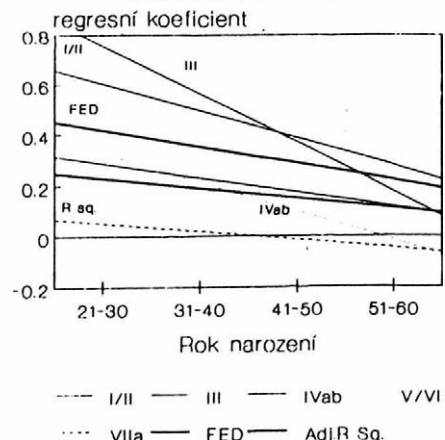

TRENDY

Graf 7

Regrese nejvyššího dosaženého vzdělání
(Holandsko, muži)

Zdroj: De Greef a Genzeboom, 1990

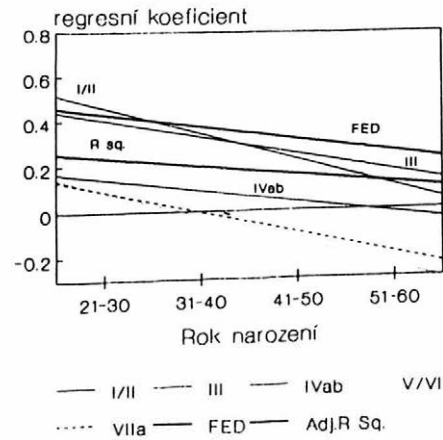

TRENDY

Graf 8

Regrese nejvyššího dosaženého vzdělání
(Holandsko, ženy)

Zdroj: De Greef a Genzeboom, 1990

TRENDY

V Československu identifikujeme pro muže i pro ženy velmi podobné trendy:

- Celková determinace nejvyššího dosaženého vzdělání sociálním původem vykazuje tendenci typickou pro téměř všechny země východní Evropy: po určitém poklesu nerovností během první periody státního socialismu nastává opět perioda růstu nerovností, u mužů dokonce nad předválečnou úroveň.

- Efekt vzdělání otce v dlouhodobé perspektivě v podstatě neklesá, po jeho určitém snížení mezi první a druhou kohortou (tedy dokonce před reformou) opět následuje jeho růst (opět zejména u mužů).
- Relativní postavení jednotlivých tříd se v dlouhodobé perspektivě příliš nemění, synové a dcery kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků v nejmladší kohortě jsou na tom v relaci k jiným skupinám sociálního původu v podstatě stejně jako tomu bylo u nejstarší kohorty; lépe řečeno jejich relativní nevýhoda vůči synům a dcerám pocházejícím z nejvyšších dvou tříd je stejná. Na druhé straně, děti pocházející z nejvyšších sociálních vrstev (CLASS1) si zachovaly původní výhody téměř bez jakékoli podstatnější změny.

Relativní stabilita nerovností v Československu vyniká zejména ve srovnání s jinými zeměmi. Grafy 7 a 8 ukazují vývoj v Holandsku, a to ve srovnatelné časové periodě. Ačkoli Holandsko nerealizovalo žádnou hlubokou školskou reformu, tendence k poklesu efektu sociálního původu na dosažené vzdělání zde byly mnohem zřetelnější: jak u mužů, tak u žen můžeme pozorovat kontinuální pokles vlivu sociálního původu na dosažené vzdělání, a to jak v celku (vyjádřeno koeficientem determinace R), tak v jeho dílčích aspektech (evidentní zmenšování vlivu vzdělání otce i snižování relativních distancí mezi třídami).

Srovnání vývoje v Československu s Holandskem (grafy 5 a 7) navíc podporuje závěr, ke kterému jsme dospěli v analýze vzdělanostní mobility [Boguszak, Matějů a Peschar 1990]. I podle výsledků této analýzy byly vzdělanostní nerovnosti v předválečném Československu nižší než ve stejné době v Holandsku. Zatímco v Československu nedošlo k výrazném změně, v Holandsku se hladina nerovností snížila, takže Československo v současné době vykazuje vyšší hladinu vzdělanostních nerovností než kapitalistické Holandsko.

Jak dokázal Mare [1981], analýza vlivu sociálního původu na nejvyšší dosažené vzdělání založená na lineární regresi nejvyššího dosaženého vzdělání poskytuje nepřiliš spolehlivé výsledky. Proto předchozím závěrům z výsledků regresní analýzy nepřisuzujeme příliš velkou váhu, i když v zásadě potvrzují závěry získané z výsledků analýz založených na odlišných statistických modelech.

Za jádro naší analýzy považujeme výsledky logistické regrese vzdělanostních přechodů uvedené v tabulkách 2 a 3. Pokud jde o muže, z tabulky 2 je zřejmé, že obě vstupní hypotézy je třeba odmítnout. Jak model 4 tak model 3 vracejí menší BIC než model 1, který neříká nic jiného, než že v Československu úspěch ve vzdělanostních přechodech závisí na sociálním původu, aniž je potřeba toto tvrzení jakýmkoli způsobem specifikovat. Je tedy jasné, že *efekt sociálního původu směřem k vyšším stupňům vzdělání v Československu u mužů neklesá*. Navíc neplatí ani elementární předpoklad, že se pro československé muže v průběhu sledovaných čtyřiceti let pravděpodobnost přechodu na střední a vysokou školu zvyšovala, což je závěr, ke kterému jistě nedospěje žádná z analýz zahrnutých do tohoto projektu.

Z výše uvedeného je zřejmé, že je třeba odmítnout i druhou hypotézu, což ostatně potvrzují hodnoty BIC pro model 6 i pro model 8.²⁰

Pokud jde o ženy, tabulka 2 ukazuje, že na rozdíl od mužů jejich vzdělanostní příležitosti rostly, neboť nejvyšší BIC v tomto případě poskytuje model 4 (zlepšení způsobené zavedením faktoru času představuje u žen 20% statistiky -2LL, u mužů to byla pouhá 3%). Model 2 však poskytuje lepší BIC než model 3, z čehož plyne, že ani u žen bychom neměli přijmout hypotézu o rozdílu v efektu sociálního původu mezi jednotlivými přechody (což potvrdí i analýza parametrů modelu 5).

Co se zdá být obhajitelné již v této chvíli je i tvrzení, že vliv sociálního původu na pravděpodobnost úspěchu ve vzdělanostních přechodech se v Československu v dlouhodobé perspektivě čtyřiceti let nezměnil natolik, abychom mohli tuto změnu považovat za významnou. To je ovšem závěr, ke kterému zatím dospěla většina analýz tohoto typu provedených ve vyspělých kapitalistických zemích.

Bylo by však chybné již nyní konstatovat, že efekt "socialistické revoluce" na vývoj vzdělání a vzdělanostních nerovností byl, alespoň pokud jde o Československo, zanedbatelný. Výsledky uvedené v tabulce 3 tomuto závěru odporují. Předně, na rozdíl od většiny ostatních zemí, v Československu vliv sociálního původu směrem k vyšším přechodům neslábne, což - jak ukážeme dále - lze zřejmě považovat za signál toho, že Československo se, pokud jde o zdroje nerovností, pohybovalo po zcela odlišné trajektorii než vyspělé země s tržními ekonomikami. Dále, jak ukazují odhady parametrů pro model 5 uvedené v tabulce 3²¹, československý vzdělávací systém byl charakteristický i jinými specifickými rysy. Především vzdělávací systémy ve vyspělých zemích lze přirovnat k "trychtýři" obrácenému širším otvorem dolů. Takový systém je hodně otevřen ve své spodní části (přijetí na střední školu) a pak se postupně uzavírá (studijní odpad již na střední škole, selekce na vysokou školu). Abychom mohli tuto charakteristiku přijmout i pro Československo, musel by parametr pro T (přechod) být záporný a signifikantní. V případě mužů je ovšem kladný a pouze u žen jeho hodnotá klesá pod nulu, ale ani v jednom případě nedosahuje statistické signifikance. Jinak řečeno, pro muže je v Československu vzdělanostní "trychtýř" obrácen. To znamená paradoxní situaci, že první vzdělanostní přechod je selektivnější než druhý.²²

²⁰) O výše uvedených závěrech by mohly by vzniknout určité pochybnosti, zejména při zjištění, že rozdíly mezi modely 1,2,3 a 4 nejsou nijak veliké. Specifickou pozici Československa jsme si ověřovali srovnáním s jinými zeměmi, za něž byly v době, kdy byla studie psána, k dispozici hotové analýzy. Pro srovnání jsme vzali údaje ze studie Treiman a Yamaguchi analyzující Japonsko. Zjistili jsme, že zlepšení definované rozdílem mezi modelem 1 a modelem 2 dělá v případě Japonska 85% (v Československu 0,2%), zlepšení dané přechodem k modelu 3 činí v Japonsku dalších 10% (v ČSFR 4%). Efekt růstu vzdělanostních příležitostí činí v Japonsku 28% (v ČSFR 3%).

²¹) Fakt, že jsme pro prezentaci odhadu parametrů zvolili právě model 5, se neopírá o žádnou statistickou argumentaci, ale o to, že pro muže a ženy se preferované modely liší (model 1 u mužů, model 4 u žen), přičemž model 5 poskytuje odhady parametrů pro interakce, které sice nejsou signifikantní, ale mohou být interpretace zajímavé.

²²) Pro muže v Japonsku tento parametr například činil -1.145.

Tabulka 3. Odhady parametrů pro Model 5²³

Nezávisle proměnné	Muži			Ženy		
	koef.	st.e.	p	koef.	st.e.	p
Konstanta	-2.043	.215	.000	-2.104	.100	.000
E: Vzdělání otce	.598	.105	.000	.582	.100	.000
O1: Otec vyšší neman.	.500	.206	.015	.576	.193	.003
O2: Otec nižší neman.	.566	.129	.000	.605	.124	.000
O3: Otec kvalif. dělník	-.153	.125	.223	-.111	.114	.329
O4: Otec nekvalif. dělník	-.395	.119	.009	-.566	.113	.000
O5: Otec zemědělský dělník ²⁴	-.518	—	—	-.504	—	—
T: Přechod ²⁵	.501	.458	.275	-.107	.487	.826
T*E	-.339	.214	.113	-.415	.220	.058
T*O1	.422	.388	.276	.597	.384	.120
T*O2	-.299	.250	.231	-.334	.277	.226
T*O3	-.524	.296	.077	-.203	.313	.517
T*O4	.391	.269	.146	.125	.324	.699
C1: Nar. 1918-27 ²⁶	-.285	—	—	-.935	—	—
C2: Nar. 1928-37	.096	.113	.396	-.222	.117	.060
C3: Nar. 1938-47	.213	.099	.033	.565	.099	.000
C4: Nar. 1948-57	-.024	.099	.811	.592	.095	.000
T*C2	.347	.251	.166	-.372	.361	.302
T*C3	-.409	.223	.067	-.521	.255	.041
T*C4	.275	.208	.187	-.365	.229	.112

Pokud jde o efekty sociálního původu, předchozí analýza jednotlivých modelů ukázala, že byly historicky stabilní. Podívejme se však na jejich skladbu a hodnoty z hlediska jednotlivých přechodů. Jak u mužů, tak u žen se efekt vzdělání otce zdá být nižší pro druhý přechod než pro první. To by bylo v souladu se situací v jiných zemích. U nás efekt této interakce (T*E) však není statisticky významný, ostatně stejně je tomu u všech interakcí mezi sociálním původem a přechodem (T*Oi). Zajímavá je však tendence, kterou i v rámci nesignifikantních parametrů můžeme nalézt: děti "byrokratů" si udržují nejvýhodnější pozice v boji o střední vzdělání,

²³) Parametry reprezentují odchylky od průměrného efektu přes všechny kategorie

²⁴) Kategorie "zemědělský dělník" je vynechanou referenční kategorií, koeficienty pro tuto kategorii byly získány jako negativní suma parametrů pro ostatní kategorie (viz poznámka 1).

²⁵) T=0 pro přechod od základního ke střednímu vzdělání, 1 pro přechod od středního k vysokoškolskému vzdělání.

²⁶) Kohorta narozených 1918-27 je vynechanou kategorií, parametr pro tuto kategorii byl vypočten jako negativní suma parametrů pro zbývající kohorty.

dokonce jsou na tom lépe než potomci "profesionálů". Děti profesionálů zpravidla vítězí nad dětmi byrokratů ve druhém přechodu. Ovšem druhý přechod je otevřen pouze těm, kteří prošli prvním. Takže nakonec děti byrokratů přece jen mají lepší šance než děti profesionálů (viz parametry pro O1 a O2 v tabulce 3), o dětech dělnického původu nemluvě.

7. Závěry

Mare ve své vlivné statí ukázal, že - pokud jde o Spojené státy - a) efekt sociálního původu na vzdělanostní přechody klesá jak jedinec postupně míří k vyšším stupňům vzdělání; b) efekt sociálního původu na úspěch v jednotlivých vzdělanostních přechodech sice stoupal, avšak v důsledku celkového růstu vzdělanostních příležitostí se sociální podmíněnost nejvyššího dosaženého vzdělání neměnila. Treiman a Yamaguchi [1990], místo aby spekulovali nad historickými trendy, navíc často spornými, navrhli vysvětlení skutečnosti ověřené v řadě dalších zemí, tj. proč efekt sociálního původu na úspěch klesá od nižších k vyšším přechodům. Vysvětlení se zdá být na první pohled jednoduché: *"Každý jednotlivý stupeň vzdělání lze považovat za normativně více žádoucí pro děti vyššího sociálního původu než pro děti z nižších sociálních vrstev. Z tohoto důvodu v každém vzdělanostním přechodu jsou pro úspěch uchazečů z nižších sociálních vrstev ve srovnání s uchazeči z vyšších tříd důležitější intervenující proměnné jako například mentální schopnosti, předchozí školní úspěch, aspirace atd. Například, většina dětí profesionálů bude navštěvovat vysokou školu, zatímco ze zbytku populace, kde normativní očekávání v tomto směru nejsou tak silná, budou vysokou školu navštěvovat skutečně jen ti nejschopnější. Důsledkem této diferenční selektivity s ohledem na intervenující proměnné je, že asociace mezi sociálním původem a intervenujícími proměnnými od nižších k vyšším přechodům postupně slábne, a tudíž i celkový efekt sociálního původu směrem k vyšším přechodům klesá."* [Treiman a Yamaguchi 1990:3].

Jakkoli toto vysvětlení skutečnosti, která byla dlouho považována za hádanku, se zdá srozumitelné a přijatelné, jeho platnost je omezena předpokladem, že "intervenující" proměnné, jak autoři nazývají faktory dominující v meritokratické soutěži, skutečně hrají v procesu selekce významnou roli. Předpokládejme, že jejich působení je omezeno či potlačeno dlouhodobým působením administrativních zásahů do selektivního procesu. Za těchto okolností, pokud výše uvedená teorie platí, by se vliv sociálního původu na úspěch v jednotlivých vzdělanostních přechodech směrem k vyšším stupňům vzdělání nezmenšoval. To je ovšem přesně situace, kterou jsme identifikovali v případě Československa. Efekt sociálního původu na dosažené vzdělání se zde nezdá být menší než ve vyspělých kapitalistických zemích, spíše naopak, přičemž je v podstatě pro oba sledované přechody konstantní.

Na základě výsledků této studie můžeme tedy postavit hypotetické tvrzení, že relativně vysoký a stabilní efekt sociálního původu na dosažené vzdělání v Československu je výsledkem dlouhodobého vytěsňování "intervenujících" proměnných (schopnosti, aspirace, předpoklady pro studium atd.) ze soutěže o limitované vzdělanostní příležitosti. Jinými slovy, zdá se jako by přímý efekt sociálního původu v Československu spíše rostl, místo aby klesal. Ve vyspělých zemích je stabilita či

mírný pokles nerovností spíše výsledkem oslabování přímého efektu sociálního původu a jeho nahrazování nepřímým efektem, který je ovšem slučitelný s meritokratickými a univerzalistickými principy sociální stratifikace. Lze namítnout, že výše uvedené tvrzení je, pokud jde o Československo, více než hypotetické, a že provedená analýza jej nemůže prokázat. Tato námitka je namístě. K ověřování této hypotézy je však nezbytné testovat modely, ve kterých může být reálný efekt intervenujících proměnných (schopnosti, aspirace atd.) postaven proti přímému efektu sociálního původu. Nezbyvá než dodat, že první pokusy o nalezení empirické evidence svědčící ve prospěch uvedené hypotézy byly již provedeny [Matějů 1990a, Matějů 1990b].

V titulu této stati je formulována otázka *"Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci?"*. V závěru by tedy měla přijít odpověď především na tuto otázku. Odpověď je poměrně snadná. Pokud jde o relativní šance různých sociálních tříd a skupin (tak jak byly statisticky definovány pro tuto analýzu) nikdo v průběhu sledovaných čtyřiceti let příliš nezískal a nikdo o nic moc nepřišel. Ženy získaly nad muži, Slovinci nad Čechy a pravděpodobně venkov poněkud vyhrál nad městem.²⁷ Takže by se mohlo zdát, že se vlastně žádná velká změna neodehrála. Statistickou analýzou vzdělanostních přechodů nelze toto zdání ani potvrdit ani zamítnout. Stejně tak její pomocí nelze vyvrátit ani potvrdit fenomenologickou zkušenost říkající, že - obrazně řečeno - prohráli jsme všichni. Naší prohrou je devastace školského systému v Československu, pokles kvality vzdělání a jeho produktivního potenciálu. Přitom právě redistributivní model demokratizace vzdělání fungující pod mocenským monopolem jedné strany je jednou z příčin této devastace. Není totiž dnes tak důležité, že děti dělníků získávají nižší vzdělání než děti úředníků, a to zhruba ve stejném poměru jako tomu bylo před válkou a jak je tomu všude jinde ve světě. Důležité je to, že vzdělanostní šance schopných dětí dělníků jsou pravděpodobně mnohem nižší než vzdělanostní šance neschopných dětí úředníků. Dokonce by tedy bylo možné vyslovit hypotézu, že třídní základ nerovností v přístupu ke vzdělání se spíše posílil. Zcela v dikci původní otázky lze navíc vyjádřit obavu, že výsledky provedené analýzy neodporují všeobecnému názoru, že jednou z největších předností socialistické varianty demokratizace vzdělání v Československu bylo, že umožnila, aby neschopní získali nad schopnými.

Zdá se tedy, že jakákoli administrativně založená redistribuce, která ve svém důsledku oslabuje soutěž ovládanou transparentními pravidly (univerzalismus), nemůže ve svém konečném efektu vést ke spravedlivému řešení nerovností. Jedno je však téměř jisté, redistribuce je neslučitelná s univerzalismem. Univerzalismus je ovšem synonymem pro spravedlnost založenou na zásluze (meritocratic justice), což je jeden z mála typů spravedlnosti, který není v rozporu s požadavkem na efektivitu systému. Proto bych nyní, alespoň pokud jde o nejbližší budoucnost, dal namísto nespravedlivé nerovnosti přednost spravedlivé nerovnosti. Jedině tak zřejmě bude možné postupně vytvořit podmínky pro úspěšnější a efektivnější prosazování principu rovnosti ve vzdálenější budoucnosti.

27) Tato dimenze nebyla předmětem analýzy, nicméně předchozí studie věnované vzdělanostní mobilitě v Československu k tomuto závěru vedou.

Příloha 1. Proměnné použité v analýze

Kohorty (COH, symbol v modelech: C)

	Rok narození	Vstup na střední školu	Vstup na vysokou školu
1	1918-1927	1932-1941	1936-1945
2	1928-1937	1942-1951	1946-1955
3	1938-1947	1952-1961	1956-1965
4	1948-1957	1962-1971	1966-1975

Sociální postavení otce (CLASS, symbol v modelech: O)

1	vyšší nemanuální	(EGP I/II)
2	rutinní nemanuální prac.	(EGP III)
3	kvalifikovaní dělníci	(EGP V/VI)
4	nekvalifikovaní dělníci	(EGP VIIa)
5	dělníci v zemědělství	(EGP IVa, VIIb)

Vzdělání otce (FED, symbol v modelech: E)

1	základní
2	vyučení
3	střední s maturitou
4	vysokoškolské

Přechod (T)

T1	0 = základní nebo vyučen; 1 = střední nebo vysokoškolské
T2	0 = střední; 1 = vysokoškolské

Literatura

- Boguszak, M., Matějů, P. and Peschar, J.L.* 1990. "Is this the last word? Comparative analysis of educational mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In: J.L.Peschar (ed.) *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland.* Department of Sociology, University of Groningen.
- Boudon, R.* 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society.* New York: Wiley.
- Boudon, R.* 1976. Comment on Hauser's review of 'Education, Opportunity, and Social Inequality'. *American Journal of Sociology*, 81,1175-87.
- Bowles, S. and Gintis, H.* 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life.* New York: Basic Books.
- De Graaf, P.M. and Ganzeboom, H.B.G.* 1989. Intergenerational educational Mobility in the Netherlands of Birth Cohorts 1891 through 1960. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci. Utrecht. duben 26-29

- De Graff, P.M. and Ganzeboom, H.G.* 1990. Family Background and Educational Attainment in the Netherlands of Birth Cohorts 1891-1960. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Featherman, D.L., Jones, F.L. and Hauser, R.M.* 1975. Assumptions of Social Mobility Research in the US: the case of Occupational Status. *Social Science Research*, 4.
- Garnier, M.A. and Raffalovich, L.E.* 1984. The Evolution of Equality of Educational Opportunities in France. *Sociology of Education* 57, p.1-10.
- Grusky, D.B. and Hauser, R.M.* 1984. Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries. *American Sociological Review* 49.
- Hauser, R.M.* 1976. Review essay: on Boudon's model of social mobility. *American Journal of Sociology* 81.
- Hauser, R.M. and Featherman, D.* 1976. Equality of Schooling. Trends and Prospects. *Sociology of Education* 49, p.99-120.
- Heyns, B. and Bialecki, I.* 1990. Educational Inequalities in Postwar Poland. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Hout, M., Raftery, A.E. and Bell, E.O.* 1990. Making the Grade. Educational Stratification in the United States, 1925-1989. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Jencks, Ch.* 1972. *Inequality*. New York: Harper and Row.
- Jonsson, J.O.* 1990. Do School Reforms Matter? Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Kerckhoff, A.C. and Trott, J.M.* 1990. Educational Attainment in a Changing British Educational System. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Mach, B.W. and Peschar, J.L.* 1989. On the changing role of education in social reproduction in different socio-political systems. A comparative analysis between the Netherlands and Poland. Referát prezentovaný na konferenci "European Class Structure in Transition", Graz, únor 10-11.
- Mare, R.D.* 1981. Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, p. 72-87.
- Matějů, P.* 1986(a). Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat. *Sociologický časopis*, s. 131-152.
- Matějů, P.* 1986(b) Democratization of Education and Development of Educational Mobility in Czechoslovakia and Hungary. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Budapešť, září 10-12, 1984.
- Matějů, P. and Peschar, J.L.* 1987. Educational Mobility in Czechoslovakia and the Netherlands. A comparative Analysis. Referát prezentovaný na konferenci "Societies at the Borderline", Graz.

- Matějů, P. and Peschar, J.L.* 1989. "Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands." In: M. Haller (ed): *Class structure in Europe in Transition*, New York: Sharpe Publ, 1990 (v tisku).
- Matějů, P.* 1990(a). "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, Hungary nad the Netherlands." In: J.L.Peschar (ed.) *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Department of Sociology, University of Groningen.
- Matějů, P.* 1990(b). *Beyond Educational Stratification in Czechoslovakia*. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Peschar, J.L. and Matějů, P.* 1988. *Levels and Opportunities in Czechoslovakia and the Netherlands*. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madison, Wisconsin.
- Peschar, J.L.* 1987. *Zo vader - zo zoon, zo moeder - zo dochter*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Peschar, J.L.* 1989. *Educational Opportunities in East-West Perspective. A Comparative analysis of the Netherlands, Hungary and Czechoslovakia*. *International Journal of Education Research*.
- Peschar, J.L. and Popping, R.* 1986. "Educational Mobility in Hungary and the Netherlands: A Log-linear Comaprison." In A.C. Kerckhoff (ed): *International Perspectives on Education*. Vol 6 of *Research In Sociology of Education and Socialization*, JAI Press, Greewich, Conn.
- Peschar, J.L. and Popping, R. and Mach, B.W.* 1986. *Educational Mobility in Poland and the Netherlands*. *Netherlands Journal of Education* 1, p. 119-139.
- Raftery, A.E.* 1986. *Choosing Models for Cross-Classifications*. *American Sociological Review* 51, p. 145-146.
- Raftery, A.E. and Hout, M.* 1990. *Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform and Opportunity in Irish Education, 1921-1975*. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Shavit, Y.* 1990. *Educational Stratification in Israel Revisited. A Cohort Analysis of Change in the Educational Process*. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.
- Simkus, A. and Andorka, R.* 1982. *Educational Attainment in Hungary*. *American Sociological Review* 47, p. 740-751.
- Smith, H.L. and Cheung, P.L.* 1986. *Trends in the Effects of Family Background on Educational Attainment in the Philippines*. *American Journal of Sociology* 91, p.1387-1408.
- Sorokin, P.A.* 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press.
- Spady, W.* 1967. *Educational mobility and access: growth and paradoxes*. *American Journal of Sociology* 73, p.273-86.

Treiman, D.J. and Yamaguchi K. 1990. Trends in Educational Attainment in Japan. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci, Madrid, červenec 9-13.

Summary

In order to demonstrate impressive results in reducing educational inequality in a short historical time, strong administrative and bureaucratic measures and power politics have been used in Czechoslovakia by communist government since 1948. In this respect, three main dimensions of redistribution of limited educational opportunities might be identified in historical documents as well as in available statistical data: 1. redistribution between nations (Czech lands, Slovakia); 2. redistribution between men and women; 3. redistribution between social classes (quota system).

Such a policy might bring some impressive results in a very short time. On the other hand it necessarily creates a large space in which state apparatus can affect and manipulate the selection process without being controlled by meritocratic and universalistic rules. Considerable room created for the operation of bureaucratic measures, which were originally implemented to open the educational system to talented children of workers and peasants, had very soon become the room in which the new elite and its bureaucratic apparatus were allowed to operate almost uncontrolled by meritocratic competition. As a result, access to higher education became strongly dependent on the political and social capital of the background family (position in power, in informal networks, in other spheres dominated by redistribution of scarce resources, etc.). Consequently the role of ability, school performance, educational aspirations and motivations gradually declines and meritocratic competition erodes.

The design of the analysis is based on the decomposition of the overall strength of association between social origin and educational attainment into two components: a) the effect of social background variables on the probability that individual will continue to a given level of education after completion the previous level, and b) the overall proportion of persons who continue from one level to the next in a given country and cohort. Following this analytic strategy the paper aims to show a) whether there is any trend in Czechoslovakia in the overall strength of association between social origin and educational attainment (overall level of inequality), b) whether there are differences in the effect of social origin among individual transition, c) whether there are any trends towards greater equality at different levels (for different transitions).

The results of the analysis of data from the survey Social and Class Structure of Czechoslovakia 1984 confirm the above hypotheses, namely the assumption that educational inequality in Czechoslovakia has not changed significantly during the last forty years. The results from ordinary OLS regression show that the overall determination of educational attainment by social origin shows the tendency typical for state socialist regimes: after some decrease during the initial period of state socialism a further increase of inequality is encountered (in men to a level even higher than in the pre-socialist period). Neither the effect of father's education does not show a steady decrease over time: after a relatively significant decrease between the first two cohorts, we face again an increase in this 'cultural' effect (particularly in men). Regarding relative position of individual classes, no relevant changes were identified: sons and daughters of skilled and unskilled workers in the youngest cohort do not do better than in the oldest cohort, or - better said - their distance from offspring of the two highest social classes is virtually the same.

The inspection of logit models leads us to conclude that apparently no difference in the effect of social background is made by transitions, and no significant changes occurred over the period under the study in the proportions of men and women making educational transitions.

In the conclusion the question is raised, whether these results might be interpreted as an evidence of similarity between Czechoslovakia and Western countries. Instead of accepting such an interpretation, the results are used to formulate hypothesis that due to the redistributive approach to so called "democratization of education" the role of meritocratic criteria (ability, ambitions, motivations, etc.) diminished in the selection process in former state socialist countries, and - consequently = that the direct effect of class actually increased.

The answer to the question raised in the title of the paper seems to be quite simple: there were no particular losers and no particular winners regarding educational inequality in terms of groups defined by social origin. It happened, however, that women won over men and Slovaks won over Czechs. But the main loser of the whole game was the education system itself, then the economy and, of course the whole society. Due to the redistribution, the quality of education was eroded, the economy has lost one of its vital sources of innovations, acceleration and effectiveness. But - and this seems to be the most important fact in regard the future development - the vital links between education, ability, work performance and the position in the distributional system were broken.

Distribuční systém v socialistickém Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy[†]

JIŘÍ VEČERNÍK
Sociologický ústav ČSAV

**The system of distribution in socialist Czechoslovakia:
empirical data and hypotheses of explanation**

Abstract: Two perspectives, both elaborated in Marx's work, can be used to analyze income distribution under state socialism. The first is based on the well-known principle, "from each according to his abilities, to each according to his work". This principle generally corresponds to the stratification vertical ordering of occupations. The second perspective refers rather to Marx's theory of the exploitation mechanism in early capitalism, under which the owner of the means of production rewards the owner of the labour force not according to his work, but only according to the costs of his (and his family's) reproduction. The exploitation perspective on the differentiation of personal earnings, family incomes and consumption expenditures in socialist Czechoslovakia is proposed here.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

V posledním desetiletí jsme svědky značného pohybu v konceptuálním aparátu sociální stratifikace a studia sociálních nerovností. Po dlouhou dobu bylo totiž její studium zaměřeno pouze na "poptávkovou stranu" vztahu mezi člověkem a společností, mezi pracovníkem a ekonomickou sférou. Sledoval se hlavně vliv sociálních charakteristik člověka a rodinného zázemí na jeho společenské uplatnění, profesní a vzdělanostní mobilitu, životní úroveň a kulturní spotřebu. Na individualistickém přístupu se v podstatě shodovaly obě vlivné koncepce 60. a 70. let: ekonomická teorie "lidského kapitálu" a sociologická teorie "dosahování statusu".² Teprve později se ukázala nutnost zkoumat i stranu "nabídky", tj. charakteristiky systému a jeho institucí, sociálně ekonomickou strukturu v širokém slova smyslu. Do popředí zájmu se dostávají "symetrické" koncepty tzv. nové ekonomické sociologie, sledující současně obě stránky vztahu mezi individuem a systémem.³ Konceptuální dominantou studia mzdové diferenciaci se stávají teorie segmentace trhu práce⁴; stále větší pozornosti se těší také úloha domácnosti

1) První verze tohoto článku byla předložena na 4. zasedání "Working Group on the Correlates and Consequences of Social Stratification", které se konalo v Praze ve dnech 11.-13. prosince 1989. Děkuji J. Šanderové a P. Matějů za cenné připomínky k jeho poslední verzi.

2) Velmi zevrubné porovnání obou směrů provedl W. Teckenberg [1985].

3) O integraci ekonomické a sociologické metodologie pro tematiku příjmové diferenciaci se pokusil M. Granovetter, který určil tři hlavní faktory determinace příjmu: "a) charakteristiky zaměstnání a zaměstnavatele; b) charakteristiky jedince, který zaměstnání vykonává; a c) jak jsou a a b navzájem propojeny, což nazývám procesy přiřazování (matching processes)" [Granovetter 1981:12].

4) Představa jednotného kompetitivního trhu práce a jednoduché mikroekonomické vazby mezi vzděláním a produktivitou práce (stejně jako univerzálně platného systému hodnot) byla podrobena kritice v teorii "dvojitého trhu práce", podle které je tento trh segmentován do sektorů, mezi nimiž dochází jen k malému pohybu pracovních sil. Primární či "jádrový" sektor je charakterizován vysokou intenzitou kapitálu, rychlou technologickou změnou, velkou

v redistribuci statků a služeb a v celkovém procesu tvorby nerovností.⁵ Vypůjčíme-li si název dvou pionýrských statí z této oblasti, pak tedy jak firmy, tak domácnosti se "navracejí zpět" do okruhu analýzy sociálních nerovností [Baron, Bielby 1980; Treas 1982].

Badatelé vcelku všeobecně sdíleli přesvědčení o podstatné divergenci státního socialismu a tržního systému. Bohužel, studium sociální stratifikace se ve středoevropských zemích odehrávalo spíše v tradičním úzkém, především "poptávkově" zaměřeném stratifikačním významu. Protože vědecká sterilita ideologické formule o "sblížování tříd" byla evidentní a pro originální konceptualizaci zvláštností sociální reality nebyly dány potřebné podmínky, byl nejčastěji využíván model "dosahování statusu". Jde o přístup nepochybně velmi přitažlivý ze srovnávacího hlediska, nicméně jeho aplikace ve státně dirigistickém systému, kde jak alokace práce, tak i určení odměn je předmětem byrokratického rozhodování, je značně problematická. Stejně tak problematické (byť nikoli vyloučené) je aplikovat přístup předpokládající jednu univerzalistickou vertikálu sociální diferenciace ve společnosti, kde prestiž povolání, příjmová úroveň a životní styl představují spíše autonomní dimenze formování sociální struktury. Uvedený přístup však může sloužit jako kritérium pro stupeň eroze univerzálního hodnotového systému a míru deformace ve způsobu dosahování profesních pozic.

Nepovažujeme za nutné ani účelné stratifikační schéma odmítat a nahrazovat je jiným, víceméně stejně jednostranným. Chceme zde nabídnout současně komplementární i konkurenční přístup k tomu, jak pochopit systém rozdělování ve společnosti, kde vnitřní provázanost ekonomické distribuce hodnot a její kongruence s ostatními dimenzemi byly deformovány rozsáhlými redistribučními procesy mezi populací (a jejími frakcemi) a státem (a jeho institucemi). Domníváme se, že k tomuto účelu lze velmi dobře použít marxistickou kategorii vykořisťování, která mnohem lépe než "dosahování statusu" odpovídá minulému, záměrně vytvořenému stavu věcí. Je možná paradoxní, že pro vysvětlení situace v proklamativně socialistických společnostech je možné použít spíše principů aplikovaných Marxem nikoli pro socialistickou nebo komunistickou společnost, nýbrž pro raný (podle něho však zralý) kapitalismus. Klíčem je určení hodnototvorné vlastnosti lidské práce: vlastník pracovní síly neplatí cenu jemu odvedené práce, nýbrž jen náklady reprodukce vynaložené pracovní síly, samozřejmě včetně její reprodukce mezigenerační a adekvátně kulturním a

koncentrací, vysokými zisky a také autonomní organizací; určité sociálně ekonomické charakteristiky pracovníků umožňují umístit se v tomto sektoru, kde má zajištěnu stabilitu zaměstnání a tím i dobrou pracovní perspektivu, kvalifikační vývoj a růst výdělku. Sekundární či "periferní" sektor naopak nabízí místa s nízkým statusem i výdělkem, se špatnými pracovními podmínkami, nejistotou zaměstnání a malými příležitostmi pro kvalifikační růst. V empirických analýzách je dichotomický model trhu práce rozšiřován do většího počtu segmentů.

⁵) Např. R.F. Curtis [1986] se zabýval redistribucí statků jakožto výrazem mocenských poměrů uvnitř domácnosti. J. Pahlavá [1983] rozlišuje různé alokační modely distribuce peněz mezi partnery: unifikovaný model, rozdělení podle typu výdajů, rovný přístup k penězům a nezávislé hospodaření.

historickým podmínkám společnosti.⁶ Ačkoliv Marx uznával rozdílnou produktivní schopnost jednoduché a složité práce, přisuzoval tvorbu hodnoty a nadhodnoty pouze materiální výrobě zboží. V realistickém širším pojetí ovšem i duševní práce má svoji produktivitu (popř. i větší než manuální) a může být rovněž (popř. ještě více) vykořisťována. Takový přístup odpovídá spíše marginalistickému pojetí, podle něhož může být vykořisťováním přivlastnění jakéhokoli rozdílu mezi dosaženou cenou výrobku a cenou práce do něho vloženou.

Na rozdíl od Marxova výkladu nemůžeme ovšem stavět proti vykořisťované mase pracujících tříd kapitalistů (či její socialistickou dobu), ztělesňující bytostné síly kapitálu, jež si vynucují jeho akumulaci, expanzi a tedy ekonomický růst. Ve státním socialismu je ekonomika plně v područí politiky a všechny její parametry jsou odvozovány od základní funkce uchování moci vládnoucí strany a ideologie.⁷ Vykořisťování tu není nástrojem "hromadění zisků", nýbrž právě naopak: je nutnou podmínkou umožňující nezměrné ekonomické plýtvání, absurdní existenci anti-ekonomie, která je centralisticky ovládaná a je řízená v rozporu s elementárními pravidly hospodaření. Teprve její sekundární funkcí je vydržování vládnoucí vrstvy byrokratů a technokratů a také "okázalá spotřeba" státu, reprezentovaná ničím neomezenými rozpočty staveb socialismu, sjezdových paláců a stranických sekretariátů. Tento systém má svůj nutný počátek i konec v plazivém růstu či stagnaci životní úrovně, bez ohledu na přesvědčování, že "jak budeme pracovat, tak budeme žít".

V tomto příspěvku se tedy pokoušíme dokumentovat tezi, že namísto stratifikačního výkladu (jenž představuje sociologickou paralelu fungování trhu a marginalistických principů odměňování) je pro státně socialistickou společnost přiměřenější založit výklad ekonomického postavení jedince ne na jeho práci a její návratnosti, ne na individuálních profesních a kvalifikačních charakteristikách, nýbrž na "reprodukčních nákladech" pracovní síly.

1. Odměňování práce nebo hrazení reprodukce pracovní síly?

Nejnápadnější nepodobnosti mezi mzdovou diferenciací ve státním socialismu a v tržním systému je jejich rozsah. Decilové rozpětí činí ve středoevropských zemích

⁶) "V protikladu k ostatním zbožím zahrnuje tedy určení hodnoty pracovní síly historický a morální prvek. Avšak pro určitou zemi a pro určité období je rozsah a složení životních prostředků nezbytných pro dělníka průměrně veličinou danou" [Marx 1954:190].

⁷) V této souvislosti můžeme připomenout i koncept "státní" exploatace J. Roemera, v němž nejde o vlastnictví, nýbrž o organizační ovládnutí ekonomiky, kdy třídní antagonismus ztělesňují byrokrati a pracující. J. Roemer [1982] rozlišuje čtyři typy vykořisťování: 1. feudální, kde jde o vlastnictví fyzické pracovní síly, které je založeno na donucení a kde jsou v opozici páni a nevolníci; 2. kapitalistické, kde jde o vlastnictví výrobních prostředků, které je založeno na trhu a v opozici stojí kapitalisté a dělníci; 3. státní, jehož předmětem je organizace výroby (jakožto dodatečná produktivní síla), které probíhá na plánovitém přivlastnění nadproduktu a kde proti sobě stojí manažeři s byrokraty vůči ostatním; 4. socialistické, jehož předmětem je kvalifikace a kde se provádí redistribuce nadproduktu od dělníků k expertům. E.O. Wright, v inspiraci Roemerem, vysvětluje soudobý kapitalismus jako průnik tří forem vykořisťování: založeném na vlastnictví kapitálu, založeném na kontrole organizace výroby a založeném na přivlastňování kvalifikace [Wright 1985].

zhruba polovinu toho, co v západoevropských.⁸ Tento výsledek nebyl dán dlouhodobým sociálním vývojem, nýbrž byl součástí vpravdě revoluční politicko-ekonomické proměny. I když již Němci zvýhodňovali odměňování tovární práce před duševní aktivitou, vlastní nivelizační trend byl zahájen po válce (z důvodů sociálních a ideologických) a nesmírně urychlen po roce 1948 (z důvodů politických a ekonomických).⁹ Rovnostářské rozdělení mzdového fondu dovolovalo nejen přechodně získat podporu větší části populace, ale také zaměstnat co největší počet pracujících, plně v logice a intencích "extenzivního rozvoje" ekonomiky.¹⁰

Uvedený vývoj vedl ovšem nejen k redukci nerovnosti výdělků, ale také k radikální transformaci faktorů individuální příjmové pozice. Na jedné straně se značně zmenšil vliv ekonomických faktorů, ať už horizontálního (ekonomický sektor, průmyslové odvětví) nebo vertikálního typu (kvalifikace, profesní prestiž). V souladu s vnucenou marxistickou koncepcí o "produktivní" a "neproduktivní" práci se rozdíl mezi duševní a fyzickou prací značně setřely a ocenění aktivity ve výrobním a nevýrobním sektoru převrátilo. Na druhé straně se značně zvětšil vliv demografických faktorů, pohlaví a věku. Vlastně jen díky masovému zapojení žen do pracovní aktivity se variabilita mezd nezmenšila ještě více než se stalo: ženy totiž svými uniformně nízkými výdělky mzdový diferenciál značně zvětšují. I když relace průměrných mezd mužů a žen není v Československu nějak výjimečně nevýhodná, váha uvedeného rozdílu v celkové variabilitě mezd se zdá být světově unikátní.

Pro podrobnější identifikaci vykrystalizovaných systémových specifik mzdové diferenciace v Československu jsme použili porovnání francouzských a československých mezd profesních kategorií mužů na souboru Šetření třídní a sociální struktury z roku 1984, který dovolil odlišit pět autonomních dimenzí profesní pozice.¹¹ Výhodou srovnání je, že poskytuje neobvykle bohatý vějíř vysvětlujících proměnných. Na druhé straně však sledování mzdových průměrů podle profesních kategorií, na rozdíl od individuálních dat (srv. varianty II a I v tab. 1), vede k určitému zkreslení, a to ve smyslu podcenění konstitutivních rysů každého z obou systémů a tedy i podcenění rozsahu systémových rozdílů.

⁸) Například na počátku 80. let činil podíl 9. (nejvyššího) a 1. (nejnižšího) decilu 2.47 v Československu, 2.75 v Maďarsku, 2.58 v Polsku, 5.12 v Rakousku a 5.31 ve SRN.

⁹) Nivelizační tendence a jejich zdroje ve válečném a poválečném období podrobně zkoumal Jiří Maňák [1967].

¹⁰) Zatímco decilový podíl mezd a platů v předválečném Československu může být odhadnut na 1:8, v roce 1948 to bylo okolo 1:5 a v roce 1953 okolo 1:3. Když v roce 1959 Statistický úřad zahájil periodická šetření mezd, decilové rozpětí činilo 1:2.45 a od té doby se již nezměnilo.

¹¹) V čsl. šetření byla proměnná profese klasifikována na 99 kategorií. Na základě detailních údajů o výdělích ve Francii [Pohl et al. 1983] jsme odhadli pro každou kategorii mzdu, jakou by asi dosáhla ve Francii. Pro účely porovnání používáme i pro Československo průměrných mezd jednotlivých kategorií. Nejde tedy o mezinárodní komparaci jako takovou, nýbrž o jeho simulaci porovnáním změn hodnot jediné proměnné (mzdy) na stejném souboru.

Tabulka 1. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd mužů v Československu a Francii

Nezávisle proměnná	Varianty mzdy		
	I	II	III
Specifické odchylky (v % průměru):			
Vzdělání			
základní	-7.3	-4.3	-8.1
vyučení	-1.3	-2.2	-5.2
středoškolské	0.7	1.3	5.6
vysokoškolské	16.5	12.7	23.0
Pozice v řízení			
žádný podřízený	-5.9	-1.2	-3.1
nižší vedoucí	9.7	2.1	5.4
vyšší vedoucí	21.9	4.5	10.9
Účast ve výrobě			
ano	3.5	2.1	-0.6
ne	-4.5	-2.7	0.8
Manuální práce			
ano	0.2	-2.4	-10.2
ne	-0.4	4.3	18.6
Práce v zemědělství			
ano	-3.8	-2.8	2.5
ne	0.4	0.3	0.3
Koeficienty eta			
Vzdělání	.27	.41	.62
Pozice v řízení	.37	.30	.45
Účast ve výrobě	.06	.00	.21
Fyzická práce	.22	.38	.66
Práce v zemědělství	.05	.07	.02
Koeficienty beta			
Vzdělání	.20	.28	.28
Pozice v řízení	.32	.12	.15
Účast ve výrobě	.12	.13	.02
Manuální práce	.01	.18	.39
Práce v zemědělství	.04	.05	.02
R²	.18	.22	.50

Prameny: TSS-1984 (N=5657), Pohl a d. 1983.

Varianty závisle proměnné "mzda":

I - mzdy jednotlivců v Československu

II - průměrné mzdy profesních skupin v Československu

III - odhady mezd profesních skupin ve Francii 1976

Směr rozdílů (srv. varianty II a III v tab. 1) je však z porovnání zřejmý: 1. vzdělání produkuje ve Francii nejen daleko větší výdělkové difference, ale již samo o sobě vysvětluje 38% variance - v ČSFR 17% (měřeno pomocí eta²); 2. pozice profese v hierarchii řízení je naopak významnější v Československu; 3. dimenze

"produktivního" charakteru práce má v obou zemích nestejný vliv (v Československu mnohonásobně vyšší) a zároveň protikladný (tj. v ČSFR pozitivní, ve Francii negativní); 4. zatímco odlišení fyzické a duševní práce představuje ve Francii první a nejdůležitější dimenzi mzdové diferenciace (jež jen sama o sobě vysvětluje 44% variance), v Československu generuje rozdíly nepoměrně menší a v individuální rovině (viz varianta I) dokonce skoro nulové.

Systémové charakteristiky mzdové diferenciace v Československu můžeme vykládat ve stratifikační perspektivě jako v něčem zmenšenou (typický příklad: vzdělání), v něčem akcentovanou (příklad: pozice v řízení) a v něčem deformovanou (příklad: rozdíl manuální a nemanuální práce) obměnu západního, tj. z tržní ekonomiky odvozeného systému. Měli bychom však spíše hledat "autentickou" perspektivu divergence jakožto výraz politicky a ideologicky založených preferencí materiální výroby, fyzické práce a řídicích pozic. Z tohoto hlediska zjištěné charakteristiky plně odpovídají logice hrazení reprodukčních nákladů pracovní síly:

- neexistuje-li cena práce, není ani třeba rozlišovat odlišný produktivní přínos manuální a duševní aktivity;
- práce ve výrobě je namáhavější, tedy reprodukce pracovních sil je zde proto spojena s vyššími náklady;
- rozdíly vzdělanostních kategorií je nutné udržovat jen na úrovni postačující k pokrytí nákladů studia a ušlého výdělku daného pozdějším nástupem do zaměstnání.

Pokud jde o vyšší ohodnocení řídicí pozice, máme co dělat s opačnou stranou polárního vztahu vykořisťovaný-vykořisťující. Jde o podíl na zisku, který byrokraté a manažeři dostávají za funkční pozici, příslušnost k vládnoucí vrstvě a loajalitu. Tento podíl se však zdaleka nevyčerpává platem, nýbrž zahrnuje i jiné výhody - to je aspekt obecného distribučního systému, kterým se budeme zabývat na jiném místě.

Do tohoto srovnání jsme (pro absenci údajů) nemohli zahrnout velmi důležité demografické charakteristiky. Z jiných porovnání však víme, že v zemích státního socialismu má faktor pohlaví nesrovnatelně větší váhu než v tržních ekonomikách.¹² Nasvědčuje to inferiorní úloze výdělku ženy, který je pouze nutným komplementem rodinného příjmu a nikoli skutečným oceněním její práce. Dokumentovali jsme také [Večerník 1986] větší význam věkové křivky a její posunující se vrchol do stále pozdějšího věku. Ten lze interpretovat současně v logice reprodukčních nákladů i podílu na moci: jednak je respektován pohyb životních nákladů daný dospíváním dětí, jednak si "generace u moci" přilepšuje z peněz poskytovaných za pozice a loajalitu.

¹² Již dříve [Večerník 1986] jsme pro porovnání využili dat za USA, SRN a Francii publikovaných M. Hallerem, které jsme doplnili údaji za Československo a Maďarsko. Váha faktoru pohlaví (měřeno koeficientem beta) byla u nás až dvojnásobná vůči západním zemím a váha faktoru kvalifikace a profesní pozice až poloviční. Podobné výsledky přineslo i srovnání se šetřením mezd v 8 zemích EHS [Vassille 1989], které budeme publikovat na jiném místě.

Tabulka 2. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd v Československu v letech 1970-1984

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	1970	1978	1984	1970	1978	1984
Průměrná mzda	2092	2635	2941	2092	2635	2941
Odchylky od průměru v %						
Pohlaví:						
Muž	17.1	19.5	19.3	15.8	17.9	17.8
Žena	-23.9	-22.2	-20.4	-22.0	-20.4	-19.2
Vzdělání:						
základní	-13.2	-15.0	-15.5	-9.8	-9.7	-13.1
vyučení	3.1	1.5	1.7	-3.0	-0.4	-3.8
nižší odborné	-0.2	-5.1	-2.6	2.3	1.2	8.5
středoškolské	5.4	4.1	1.6	9.4	7.6	-0.9
vysokoškolské	45.4	41.9	26.1	38.9	34.9	25.5
Věk:						
20-29	-12.8	-14.4	-13.4	-11.0	-14.4	-14.8
30-39	2.9	1.5	0.2	1.1	1.3	0.6
40-49	7.3	3.9	6.4	7.6	5.7	8.5
50-59	5.9	7.7	5.8	5.0	5.6	6.0
Sektor práce:						
primární	-4.1	-0.6	3.2	-5.5	-4.5	-0.2
sekundární	1.7	3.3	5.6	1.5	2.5	4.0
terciární	-3.6	-5.7	-7.8	-1.9	-0.7	-2.2
kvartérní	-0.8	-2.3	-5.7	-2.0	-3.2	-6.1
Koeficienty eta/beta:						
Pohlaví	.52	.53	.53	.48	.49	.49
Vzdělání	.36	.35	.29	.31	.29	.29
Věk	.22	.20	.20	.19	.20	.23
Sektor práce	.05	.09	.16	.06	.07	.11
R ²	.40	.39	.40			

Prameny: Mikrocensus 1970, TSS-78, TSS-84.

Bohužel, genezi distribučního systému a měnící se váhu jednotlivých faktorů individuální diferenciaci nelze sledovat v celém rozsahu socialistické periody. Můžeme tak ale učinit alespoň pro období po roce 1968, jež bylo v mnohém návratem do prvních, "revolučních" let. Jak plyne z analýz uvedených v tabulce 2, v letech 1970-1984 se v základních faktorech mzdové diferenciaci buď stabilizují, nebo i posilují její hlavní systémové rysy, konkrétně: 1. neměnnost specifického rozdílu mezi výdělkem mužů a žen; 2. permanentní transfer mezi věkovými skupinami, a to ve prospěch starších a v neprospěch mladších pracovníků; 3. zmenšování rozdílů mezi různými úrovněmi vzdělání; 4. pokračující mzdové zvýhodnění výrobního sektoru. Všechny tyto tendence lze vysvětlit jako materiální kompenzaci kategorií

pracujících s vyššími reprodukčními náklady, a to v podmínkách pomalu rostoucí, později stagnující a nakonec i klesající reálné mzdy.

Domníváme se, že marxistický princip "každému podle práce", který v podstatě odpovídá marginalistickému principu odměňování obecně uplatňovanému v tržních ekonomikách, zůstal u nás jen v rovině ideologického postulátu. Koincidence pozorovaných charakteristik pokud jde o faktory mzdové diferenciaci nasvědčuje působení zcela protikladného systému, který je založen na apropriaci podstatné části produktu práce, jež - více nebo méně - přesahuje nutné náklady reprodukce pracovní síly.

2. Rodina - neproduktivní nebo ekonomicky přetížena jednotka?

Rodinná domácnost je přirozeným prostředím reprodukce člověka jako bytosti biologické, ekonomické i sociální. V ní a skrze ni jsou vynakládány výdaje potřebné na jeho reprodukci jakožto pracovní síly, v ní se realizuje spotřeba této reprodukci sloužící. Jedním aspektem analytické optiky vykořisťování spjatým s rodinou, o němž jsme se již zmínili, jsou platy žen, mající trvale inferiorní a v podstatě jen komplementární povahu. Mzdová regulace a nivelizace byla orientována na jejich nucený odchod z domácnosti a na zapojení do formální ekonomiky. Přes výrazný kvalifikační a profesní vzestup ženské složky pracovních sil, který v minulém období nepochybně proběhl, i přes jejich zapojení do fyzicky namáhavých a duševně náročných činností se rozdíly průměrných výdělků mužů a žen dlouhodobě udržují na neměnné hladině 66-68% (mzda žen v % mzdy mužů). Důvody tedy zřejmě nejsou povahy čistě ekonomické nebo kvalifikační, nýbrž spíše povahy sociální, které pak můžeme interpretovat buď jako důvody potřeby, nebo jako důvody nezbytně nutných nákladů. Protože jednotkou hospodaření je domácnost, jsou tyto náklady vztaženy k rodinnému rozpočtu, v němž je přínos ženy považován za nezbytný, leč sekundární. Je-li žena rozvedená, její plat je - za ostatních okolností stejných - výrazně vyšší.

Na ekonomicko-sociální hodnocení "druhé příjmu" bezprostředně navazuje další aspekt, totiž způsob formování celého "příjmového balíku", jímž rodina disponuje. Příjmy domácností jsou určeny výdělky aktivních osob, dávkami ze společenských fondů a především pak složením domácnosti, tj. relací aktivních a závislých členů - důležitý je nejen jejich podíl, ale také to, který zdroj se nejvíce podílí na příjmové diferenciaci. Za nejdůležitější bychom měli považovat, jak funguje transmise mezi osobními a rodinnými příjmy, tj. jaká je korelace mezi mzdou a příjmy domácností (event. příjmy na hlavu či na spotřební jednotku). Těsnost závislosti se velmi liší v centrálně řízených a tržních ekonomikách. Bohužel však, statistika obou typů diferenciaci zůstává tvrdošíjně oddělena, stejně jako studium obou. V poměrně unikátním porovnání československých a francouzských údajů jsme ukázali [Večerník 1986], že korelace mezi příjmem jednotlivce (respondenta) a domácnosti (příjmem na spotřební jednotku) je ve Francii několikanásobně vyšší než v Československu.¹³ Obecně můžeme říci, že zatímco

¹³ Pro porovnání jsme použili jedinečnou tabulku publikovanou Choquetem and Baudelotem [1981], v níž byly (podle decilových skupin) korelovány osobní příjmy respondenta a příjmy na

v západních zemích je hlavním zdrojem diferenciací rodinných příjmů diferenciací příjmů osobních, pak v zemích státního socialismu to může být buď velikost a demografické složení domácnosti (což ukazují údaje za Československo), nebo příjmy z neformální ekonomiky (což ukázala srovnatelná analýza za Maďarsko).¹⁴

Srovnáváme-li variabilitu výše celkového příjmu a velikosti domácnosti, zjišťujeme rovněž zajímavé skutečnosti (viz tab.3). Pokud jde o příjmy domácností, Československo vcelku zapadá do kategorie nejméně nerovných západoevropských zemí (jako je SRN nebo skandinávské země). Geneze podobných veličin je ovšem jiná: v ČSFR jde jednak o důsledek propasti mezi příjmovou situací domácností zapojených do ekonomické aktivity a domácností důchodců, jednak o důsledek zmíněné velké závislosti příjmů na počtu vydělávajících osob v domácnosti. To se také ukazuje ve srovnání variability příjmů na hlavu, která je u nás daleko menší. Úzké sepětí velikosti domácnosti s výší jejího příjmu je logicky doprovázeno slabou vazbou mezi příjmy domácností a na hlavu. Jak ukazují poslední řádky v tabulce 3, uvedený "demografický profil" formování příjmů domácností se navíc v období po roce 1968 značně posílil.

Také minulý vývoj souvislostí mezi hladinou mezd a příjmů na obyvatele měl v Československu dosti zvláštní charakter. Především, absolutní distance mezi průměrnou mzdou a příjmem na jednoho obyvatele se dlouhodobě skoro nezměnila. Jestliže se nezměnila distance absolutní, znamená to, že značnou dynamiku naopak zaznamenala distance relativní. Svoji roli zde sehrálo rozšíření sociálního zabezpečení na celou populaci, nicméně hlavním faktorem bylo neustálé zmenšování míry redistribuce uvnitř domácností: počet dětí se snižoval a počet aktivních osob rostl. Tímto způsobem rodina částečně kompenzovala rozpor mezi tempem růstu potřeb a příjmů. Její angažmá v ekonomické reprodukci se zvyšovalo stejným tempem, jak klesala její možnost být normální cestou a v harmonii individuálních a společenských zájmů odpovědný za vlastní životní úroveň. Dále:

spotřební jednotku v jeho rodině. Stejnou tabulku jsme vytvořili i pro Československo a propočítali statistické charakteristiky: koeficient Gamma činil 0.45 ve Francii a 0.16 v Československu.

¹⁴) Pearsonův korelační koeficient mezi individuálním výdělkem a příjmem na hlavu byl v Československu (1978) 0.20 a v Maďarsku (1981) 0.22. Standardizované regresní koeficienty pro příjem na hlavu jakožto závisle proměnnou činily v těchto letech:

	ČSFR	Maďarsko
celkový příjem domácnosti	0.26	0.65
složení domácnosti	0.66	0.28

Převaha demografických faktorů v ovlivnění diferenciací příjmů na hlavu v Československu je dána malým rozpětím příjmové diferenciací. V Maďarsku pozorujeme stejnou korelaci mezi platem a příjmem domácnosti, avšak obrácený vliv příjmu domácnosti a demografických faktorů na příjem na hlavu. Vysvětlení nalézáme ve "skrýtem" vlivu neformální ekonomiky. Se započtením tohoto vlivu je situace v Maďarsku mnohem bližší poměrům v západních společnostech.

stejná tendence se projevila i ve značně divergentním vývoji diferenciacie obou typů příjmu. Zatímco relativní diferenciacie mezd zůstala dlouhodobě nezměněna od poloviny 50. let, diferenciacie příjmů na hlavu se i potom výrazně zmenšila. Vysvětlení lze hledat především v prosazující se stejnorodosti složení domácností, kdy stále více rodin přijímalo uniformní model 2+2 nebo 2+1 (dva aktivní členové, jedno nebo dvě děti).

Tabulka 3. Standardní odchylky logaritmu disponibilního příjmu (D), logaritmu velikosti domácnosti (S) a logaritmu příjmu na hlavu (P); korelace mezi D a S (rDS) a mezi D a P (rDP)

Země	Standardní odchylky			Korelace	
	D	S	P	rDS	rDP
Austrálie	0.719	0.536	0.686	0.434	0.709
Kanada	0.664	0.531	0.637	0.449	0.668
SRN	0.566	0.527	0.529	0.534	0.538
Izrael	0.574	0.567	0.657	0.339	0.582
Holandsko	0.613	0.480	0.686	0.231	0.732
Norsko	0.558	0.556	0.501	0.595	0.454
Švédsko	0.545	0.568	0.454	0.667	0.365
Švýcarsko	0.602	0.595	0.618	0.484	0.538
V. Británie	0.608	0.513	0.517	0.586	0.595
USA	0.772	0.563	0.755	0.394	0.729
Československo	0.577	0.514	0.378	0.766	0.485
Československo (pouze domácnosti s EA osobou v čele)					
1970	0.326	0.346	0.342	0.485	0.465
1978	0.335	0.374	0.343	0.535	0.394
1984	0.370	0.445	0.343	0.660	0.222

Pramen: Buhman et al. 1988, Šetření třídní a sociální struktury 1984.

Skutečný stav věcí tedy odporuje proklamované tezi o eliminaci ekonomické funkce rodiny. Ve skutečnosti byla tato její funkce rozvinuta do nebývalé šíře a rodina byla podrobena rozsáhlému vykořisťování. Poukázali jsme zatím jen na jeden okruh, kterým byl systém tzv. extenzivní zaměstnanosti, tj. zapojení všech "práceschopných složek" do ekonomické aktivity. Druhý, neméně významný okruh však představuje přenesení části výroby a řady služeb na rodinu, a to samozřejmě bez sebemenšího transferu prostředků či vytvoření odpovídajících podmínek. V rámci tzv. svépomoci začaly rodiny samy řešit bytový problém, samy pokrývat nedostatek služeb, naučily se vlastní dodatečnou aktivitou nahrazovat chybějící obchody a řemesla. Jestliže odhady o rozsahu ekonomických aktivit realizovaných v neformální ekonomice se v západních zemích pohybují mezi 15-25% evidovaného národního důchodu, pak u nás to musí být mnohem více. V porovnání s vyspělými tržními ekonomikami jsou totiž ekonomické aktivity rodiny u nás: 1. obsahově mnohostrannější (uvážíme-li rozsah potřeb uspokojovaných mimo trh, objem naturální směny zboží, služeb a informací), 2. pracovně mnohem náročnější

(posuzujeme-li energii a dobu jim věnovanou) a 3. nezbytné již pro dosažení elementárního životního standardu (vezmeme-li jen příklad získávání bytů).

Konečně třetí okruh rodinných ekonomických aktivit představuje "produkce nových pracovních sil", tj. výchova dětí. Je příznačné, že dominantou rodinné politiky byla doposud politika populační, že největší pozornost byla soustředěna na samotnou natalitu. Pokrytí potřeb školních a dospívajících dětí, z hlediska časového i materiálního jistě neméně náročné, bylo již ponecháno cele na rodině. Jednostranné a neúměrné zatížení rodiny existenčními starostmi nutně vedlo k podlomení jejích funkcí výchovných, kulturních a socializačních. Došlo k paradoxnímu vývoji, kdy na rodinu byly položeny vyšší požadavky právě v oblasti, v níž je zastupitelná, tj. v oblasti ekonomické. Naopak tam, kde je rodina nezastupitelná, tj. v oblasti morální, socializační a enkulturační, měla být zastoupena "společností", a proto zde byla její činnost skoro znehybněna. Ve skutečnosti se však vytvořilo vakuum, pole nikoho, neustálých improvizací a stále tíže řešitelných problémů. Za ideologickým štítem o přenesení ekonomických i dalších funkcí rodiny na společnost byla rodina fakticky plně zatažena do problémů ekonomické reprodukce a na ni byly přeneseny důsledky nekompetentního, neodpovědného a ztrátového hospodaření - těžko tu nehovořit o vykořisťování, ať v úzkém či širším smyslu slova.

3. Vyrovnávání materiálních podmínek nebo jejich stlačení na úroveň elementárních potřeb?

Pokusili jsme se ukázat, že jak vazba mezi pracovním výkonem a odměnou, tak propojení osobních a rodinných příjmů byly ve státním socialismu zpřetrhány a podřízeny hledisku nákladů reprodukce namísto hlediska podílu na produktu. Totéž se týká i vztahu mezi příjmy a spotřebou. Podíváme-li se na celkovou situaci, tedy rozpočet průměrné československé domácnosti je zatížen potřebami první nezbytnosti mnohem více než odpovídá stupni ekonomického rozvoje společnosti (viz tab. 4). Ve skutečnosti je však podíl základních potřeb ve spotřebě ještě vyšší než vyplývá z porovnání, a to díky rozsáhlému cenovému transferu. Normální symetrie mezi úrovní příjmů a stupněm naplnění potřeb je ve státním socialismu porušena: stát - prostřednictvím svých ideologů a byrokratů - rozhoduje o tom, které potřeby mají přednost a které jsou zbytné, uspokojení kterých je třeba zvýhodnit a kterých omezit.

Čím výše byla daná potřeba umístěna v hierarchii potřeb řadící je od krátkodobých k dlouhodobým, tím větší byla i disparita mezi peněžním výdajem a skutečnou spotřebou daného zboží. Cenová struktura tak posilovala spotřebitelskou preferenci potravin a reprodukci na úrovni základních potřeb vůbec, přičemž kladla překážky nebo i blokovala preference orientované na moderní předměty vybavení domácnosti a zařízení bytu. To byl také jeden z významných důvodů jednak pomalé změny rodinného rozpočtu v minulosti, jednak jeho malých rozdílů mezi sociálními i vzdělanostními skupinami. Státní regulace působila protisměrně k Engelovu zákonu, podle kterého se s rostoucím příjmem snižují výdaje na stravování, a ztěžovala uspokojování potřeb přesahujících elementární polohu.

Tabulka 4. Průměrný rozpočet domácností v některých západních zemích, v Československu a v Maďarsku

	SRN	Francie	Itálie	Holandsko	Belgie	V. Británie
GNP ¹⁵	9795	9688	7164	9036	9228	7975
Stravování	18.16	25.53	34.60	20.50	21.53	26.07
Odívání	8.10	8.42	10.45	8.16	7.68	7.96
Bydlení	19.40	14.77	15.60	21.83	24.47	19.10
Vybavení	9.07	9.94	7.96	8.77	8.34	7.61
Lékařská péče	4.59	5.60	1.24	9.02	3.19	0.71
Doprava	15.33	17.42	13.05	12.43	10.64	14.11
Rekreace	7.33	6.84	5.53	9.41	6.52	7.67
Ostatní	18.01	11.48	11.57	9.87	17.62	16.78
Celkem	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

	Irsko	Dánsko	Španělsko	Řecko	ČSFR	Maďarsko
GNP ¹⁵	4929	9598	6131	4383	7424	5765
Stravování	28.32	20.84	31.91	31.45	36.35	43.85
Odívání	8.64	5.26	8.48	11.54	11.70	11.83
Bydlení	13.13	32.52	18.80	18.63	11.78	11.83
Vybavení	6.53	6.02	7.48	7.94	7.20	7.98
Lékařská péče	1.43	1.30	2.35	4.60	0.29	1.18
Doprava	14.39	12.22	13.60	9.99	10.39	9.88
Rekreace	8.06	7.18	6.72	4.78	6.10	6.14
Ostatní	19.50	14.65	10.66	11.06	16.19	7.31
Celkem	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.0

Prameny: Rodinné rozpočty v zemích EHS (okolo roku 1980), československé (1986) a maďarské (1985) rodinné účty.

Cenový transfer představuje přímou instituční intervenci státu do relace mezi příjmy a spotřebou. Sám je však jen jednou částí širších systémových podmínek, které porušují přímou vazbu nejen mezi individuálními a rodinnými příjmy, ale i mezi příjmy a spotřebou vůbec. Jde o to, že v podmínkách malé příjmové diferenciaci a velkého zatížení rozpočtů domácností základními potřebami je relativní váha příjmového faktoru nutně nízká. Pomocí analýzy variance jsme sledovali vliv příjmů, demografické situace a dalších charakteristik domácnosti na typické okruhy peněžních výdajů (viz tab. 5).¹⁶ V kontextu různých faktorů se vliv příjmové úrovně ukazuje jako značně problematický.

¹⁵) GNP v US \$ v roce šetření (Summers, Heston 1988).

¹⁶) Výdajové okruhy jsme pro analýzu rozčlenili takto: 1. potraviny a nápoje (bez restauračního stravování); 2. odívání a obutí; 3. veškeré provozní náklady bydlení včetně oprav a stavebního materiálu; 4. nákupy předmětů pro zařízení bytu a domácnosti; 6. doprava (včetně nákupů vozidel a pohonných hmot) a spoje; 7. rekreace, zábava, vzdělání a kulturní služby. V analýze variance sledujeme specifické odchylky od průměru (při kontrole vlivu

I když podíl výdajů na potraviny klesá s přechodem k vyššímu příjmu velmi rychle, význam ekonomického faktoru je přece jen převážen hledisky demografickými (počet dětí a věk hlavy domácnosti). Totéž, ještě výrazněji, platí pro výdaje na odívání. Paradoxně obrácený je čistý vliv příjmů na výdaje pro bydlení (vzaté v celém jejich souhrnu): chudí u nás platí na bydlení víc. Dokonce ani pro výdaje na vybavení domácnosti není příjem rozhodujícím kritériem. Za prvé jsou soustředěny do první etapy rodinného života, za druhé jako silný limitující faktor zde působí počet dětí. Příjmy jsou ovšem dominantním hlediskem pro výdaje na dopravu, kde je naopak jejich úloha zdůrazněna velkým zatížením těchto výdajů daní z obrátu: rozpočet zde představuje nikoli iniciující, nýbrž limitující faktor. Specifickou povahu mají výdaje na rekreaci a kulturu, kde vliv příjmových i demografických charakteristik je převážen faktory sociálními a územními.

Přihlédneme-li k váze jednotlivých výdajových okruhů v celkovém rozpočtu domácností, je převaha demografického modelu spotřeby nad modelem příjmovým či sociálně ekonomickým evidentní. Také v transferu příjmů do spotřeby se tedy projevuje logika elementárních potřeb, reprodukce pracovních sil a jejich primárního rodinného zázemí. V porovnání mezi zeměmi Východu a Západu se tato specifika projevuje naprosto jednoznačně.¹⁷

4. Závěr a diskuse

Propojení mezi kvalifikací, profesní pozicí a pracovním výkonem člověka na straně jedné a mezi životní úrovní jeho rodiny na straně druhé není ve státním socialismu zdaleka přímé. Tato vazba je naopak velmi složitě zprostředkována řadou centrálně kontrolovaných struktur, tj. přísnou regulací zaměstnanosti, mezd, voluntaristickou tvorbou cen a kontrolou obchodu. Jde nikoli o naplnění, nýbrž o popření Marxova postulátu "každý podle svých schopností, každému podle jeho práce". Z toho vyplývá i protikladný charakter distribučního systému v tržním hospodářství a státním dirigismu. Zatímco v prvním vzniká logické propojení distribučních segmentů představovaných diferenciací mezd, rodinných příjmů, spotřeby a majetku, v druhém jsou jejich vazby zpřetrhány exogenními intervencemi nebo dokonce i převráceny.

ostatních charakteristik). Čistý vliv dané proměnné souhrnně vyjadřují koeficienty beta. Podíl variance vysvětlené sledovanými charakteristikami měří $R^2 \cdot 100$.

17) Vzhledem k nedostatku místa se komparativnímu hledisku budeme věnovat na jiném místě. Jde o porovnání vlivu sociální demografické a příjmové kategorizace na diferenciaci výdajů, které jsme provedli na datech z 10 zemí EHS, Československa a Maďarska. Podle něj patří diferenciaci výdajů podle demografických typů domácností u nás k největším v Evropě.

Tabulka 5. Faktory výdajů dělnicko-zaměstnaneckých domácností
v Československu (pouze úplné rodiny)

	Potraviny	Odívání	Bydlení	Vybavení	Doprava	Rekreace
Podíl výdajů	22.9	9.2	7.0	5.7	6.4	4.9
Adjustované odchylky od průměru						
Vzdělání muže:						
základní	1.88	-.09	.04	.08	-1.08	-.87
nižší odborné	.57	-.27	.11	-.16	-.14	-.40
středoškolské	-.57	.07	-.15	.07	.40	.24
vysokoškolské	-1.20	.60	.02	.24	.02	.98
Velikost obce:						
do 5 000	1.46	.32	-.64	.63	.47	-.69
5-10 000	-.19	.15	.16	.23	-.23	-.47
10-50 000	-.59	-.09	.11	-.18	-.35	-.06
nad 50 000	-.19	-.16	.13	-.28	.12	.58
Věk muže:						
do 29	-1.68	-.12	-.13	3.03	1.01	-.28
30-39	-1.32	-.36	.19	.38	.36	.39
40-49	.31	.21	-.10	-.81	-.57	-.05
50-59	2.37	.33	-.10	-.92	-.28	-.41
Počet dětí:						
0	-3.46	-.94	-.17	1.24	.21	-.41
1	.12	-.02	.08	-.09	.17	.07
2	2.20	.72	.07	-.94	.05	.27
3	4.66	.98	.16	-1.00	-1.40	.35
Národní území:						
ČR	.22	-.30	-.10	.13	.34	.35
SR	-.54	.74	.25	-.32	-.84	-.87
Kvintil celkového příjmu domácnosti:						
1	5.20	1.14	2.33	-2.15	-3.03	.10
2	2.40	.21	.38	-.65	-.95	-.32
3	-.18	-.06	-.39	-.10	-.52	.11
4	-2.20	-.27	-.83	.89	.05	.26
5	-5.16	-1.01	-1.47	2.00	4.46	-.17
Koeficienty beta:						
Vzdělání muže	.12	.08	.03	.02	.06	.15
Velikost obce	.09	.05	.08	.05	.04	.14
Věk	.21	.07	.04	.19	.07	.09
Počet dětí	.38	.19	.03	.15	.06	.08
Národní území	.05	.12	.04	.03	.08	.15
Příjem domácnosti	.49	.18	.34	.22	.35	.06
R ²	.27	.18	.12	.07	.32	.09

Pramen: Rodinné účty 1986

V tržním systému jsou rozdíly osobních příjmů hlavním zdrojem diferenciací příjmů domácností a ta se pak bezprostředně promítá do struktury spotřeby.

V centralistickém systému se korelace mezi pracovním příjmem aktivních členů a příjmy jejich domácnosti blíží nule a základní spotřební rozhodnutí jsou podmíněna demografickou situací rodiny mnohem víc než samotnými příjmy. Všudypřítomný stát si ve všech segmentech rozdělování vybírá svoji daň a stlačuje životní úroveň domácností na základní reprodukční úroveň. Její dosažení je subvencováno a dotováno, její přesazení je však zatěžováno a zdaňováno. Podmínkou reprodukce rodiny je zároveň maximum pracovního nasazení, absence volby mezi penězi a časem, mezi nižší (stále však únosnou) životní úrovní a časovou pohodou ve prospěch rodinného života a dětí.

Většina naše argumentace byla zatím opřena o materiály relativní povahy, tedy o distribuce a jejich faktory. Zde je na místě námitka, že transmise individuálního úsilí do konečného spotřebního efektu je sice slabá, nicméně o vykořisťování nemůže být ani řeči, neboť mzdy už dávno přesáhly náklady elementární reprodukce. Kdybychom použili absolutní kritéria minima, chudoby a subsistence, věc by se určitě jevila jinak! Jenže zde se musíme znovu odvolat na Marxovo zdůraznění "historického a morálního prvku" v určení spotřebního koše nezbytného pro reprodukci pracovní síly. V této logice bychom měli tedy použít spíše subjektivního přístupu k otázce minima, tak jak je běžně používán v západních zemích.

V tomto směru je dokumentace sporná a zatím dosti skromná - pro terénní výzkum chudoby byly doposud dveře pevně zavřeny. Z poslední doby však můžeme použít dvě zajímavé indikace. Za prvé, ve výzkumu ekonomických očekávání v roce 1990 dotázaní uvedli, že minimální čistá mzda by měla činit v průměru 2655 Kčs měsíčně.¹⁸ Přitom průměrná čistá mzda v roce 1989 se rovnala 2620 Kčs. Obě veličiny jsou tedy stejné a navíc i rozptyl obou je velmi malý. Za druhé, ve výzkumu postojů k chudobě určilo 25% dotázaných životní minimum na úrovni vlastního příjmu a 42% jej stanovilo výše než kolik jejich příjem aktuálně činí. Chudoba není ve vědomí spojována s problémy v zajištění základních potřeb, nýbrž její pocit vzniká v konfrontaci s dovolenou, nákupem předmětů pro vybavení domácnosti a pro volný čas apod.¹⁹ Uvedené údaje naznačují, že populace vskutku nehodnotí aktuální průměrný životní standard jakožto přesahující úroveň elementární reprodukce. Připomeňme znovu, že i tato reprodukce má svoji relativitu vztahenou ke společnosti a kulturnímu kontextu.

Výklad distribučního systému státního socialismu, opřený o Marxův výklad kapitalistického mechanismu vykořisťování, musíme považovat jen za jednu z otevřených hypotéz. Popravdě řečeno, na každý složitý společenský jev se lze dívat z různých stran a v každém z nich mohou nalézt své uplatnění různá výkladová schémata, a to paralelně, komplementárně, nebo i konkurenčně. Ve všech třech polohách může být použita i naše hypotéza o vykořisťovacím

¹⁸⁾ Výzkum by proveden Střediskem empirických výzkumů Sociologického ústavu ČSAV v květnu 1990 na souboru 1650 dotázaných. Otázka zněla takto: Kolik by podle Vás měla činit měsíčně minimální čistá mzda (tj. nejnižší přípustná)?

¹⁹⁾ Výzkum provedl Institut pro výzkum veřejného mínění při FSÚ na souboru 1325 osob starších 15 let. Čerpáme zde z materiálu, který z jeho výsledků vypracoval doc.ing. Miroslav Híršl, CSc.

charakteru distribučního systému a tak může být prověřována v porovnání s jinými. Které jiné to mohou být?

Již jsme se zmínili o aplikaci stratifikační hypotézy, podle které státní socialismus - v daných historicko-kulturních podmínkách - pouze modifikuje obecný vzorec funkčně hierarchicky uspořádaných společností. Nejde tedy o něco radikálně nového, nýbrž jen pozměněného či deformovaného. Například mzdová diferenciacie je obměnou téže v tržních ekonomikách, jen všechny rozdíly jsou tu menší. K tomuto pojetí stojí naše hypotéza v konkurenčním vztahu, protože z ní vyplývá podstatně odlišná povaha distribučního systému. Může být ovšem chápána i paralelně, pokud budeme vyhledávat a indikovat segmenty společnosti, kde převládá ten či onen mechanismus.

Můžeme ovšem uvažovat i o jiném, "státně paternalistickém" výkladu distribučního mechanismu, který byl v podstatě neustále přítomen v ideologii rozdělování: stát nebere, stát dává; stát nevykořisťuje, stát pečuje. Vzpomeneme-li na první explicitní formulaci úkolů "welfare state", předloženou v roce 1942 sirem Williamem Beveridgem, pak všechny podstatné momenty jsou tu přítomny: systém státní péče zahrnuje celou populaci, je jednotný a jednoduchý, pro všechny uniformní a centralizovaný. Jeho cílem je "osvobodit člověka od potřeb". K témuž paradoxně a z druhé strany dospěl také státní socialismus, v kombinaci ekonomické a sociální politiky. Systém distribuce je zde totiž nerozlučitelně spjat se systémem redistribuce, ekonomická a sociální kritéria rozdělování tu nejsou oddělena, nýbrž propletena. Zaměstnanecká a mzdová politika, obě proklamativně a intencionálně ekonomické, plní i funkce sociální; státní bytová politika, ve svých záměrech hlavně sociální, slouží v prvé řadě územní a odvětvové alokaci pracovních sil. Přitom sociální kritéria se paradoxně uplatňují častěji jako "strop", než jako "podlaha" materiálních nároků, bohužel už nejen v systémové rovině, ale i ve společenském vědomí.

Z mnoha hledisek se tedy ukazuje, že typ společnosti, z něhož pozvolna vystupujeme, je velmi specifický a že naše poznání je velmi nedostatečné i tam, kde máme k dispozici hojnost empirických dat. To se týká se především mechanismů, které se hluboce vkořenily do sociálního a ekonomického života i do společenského vědomí. Musíme usilovat o jejich pochopení už jen proto, že rezistence takových mechanismů může ještě poskytnout mnohá překvapení. Hledáme-li vysvětlení pro minulost, budoucnosti se nevzdalujeme, nýbrž přibližujeme.

Literatura:

- Baron, J.N., Bielby, W.T. 1980. Bringing the firms back in: stratification, segmentation and organization of work. *American Sociological Review* 45:737-65.
- Baudelot, Ch., Choquet, O.. 1981. Du salaire au niveau de vie. *Economie et Statistique*, N. 139.
- Bourdieu, P. 1979. *La distinction*. Paris: Minuit.
- Buhman, B. Rainwater, L., Schmaus, G., Smeeding, T.M. 1988. Equivalence scales, well-being, inequality and poverty: sensitivity estimates across ten countries using the Luxembourg income study database. *The Review of Income and Wealth*, 34, N. 2.

- Curtis, R. F. 1986. Household and Family in Theory on Inequality. *American Sociological Review* 51, 168-183.
- Doeringer P. Gordon D.M. 1972. Theories of Poverty and Underemployment. New York.
- Granovetter, M. 1981. "Towards a sociological theory of income differences", in: I.Berg (ed.), *Sociological perspectives on labor markets*. New York: Acad. Press.
- Inglehart, R. 1977. *The silent revolution*. Princeton University Press.
- Machonin, P. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epona.
- Maňák, J. Problematika odměňování české inteligence v letech 1945-1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace). *Sociologický časopis* 5/1967.
- Marx, K. 1954. *Kapitál I*. Praha, SNTL.
- Pahl, J. 1980. "The Allocation of Money and the structuring of Inequality within Marriage". *Sociological Review* 31, No. 2.
- Pohl, R., Soleilhavoup, J., Ben Reziq, J. 1983. *Formation, mobilité sociale, salaires*. Paris: INSEE.
- Roemer, J.E., 1982. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Harvard University Press
- Sewell, W.H., Hauser, R.,M. 1975. *Education, occupation and earnings*. New York: Academic Press.
- Summers, R., Heston, A. 1988. A new set of international comparison of real product and prices for 130 countries, 1950-1985. *The Review of Income and Wealth* 34, No. 1.
- Teckenberg, W. 1985. Die Erwerbsstrukturkonzeption in Humankapital- und Statuszuweisungmodellen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1985, 431-460.
- Treas, J. 1982. U.S. Income Stratification: bringing families back in. *Sociology and Social Research* 66:231-51.
- Treiman, D.J., Roos, P.A. 1983. Sex and earnings in industrial society: A nine-nation comparison. *American Journal of Sociology* 89, 612-650.
- Vassille, L. 1989. Les écarts de salaires a l'intérieur de huit pays de la Communauté européenne. *Economie et Statistique* 219, břez.
- Večerník, J. 1986. Mzdová a příjmová diferenciace. Analýza některých problémů. Studie ÚFS ČSAV.
- Wright, E.O. 1979. *Class structure and income determination*. N. York: Acad. Press.
- Wright, E.O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Summary

Two perspectives, both elaborated in Marx' work, could be used to analyze income distribution under state socialism. The first is based on the well-known principle "from each according to his abilities, to each according to his work". This principle generally corresponds to the stratification vertical ordering of occupations, i.e. from the most simple to the most complex work, and from manual to intellectual jobs. Despite the optimistic view the socialist

society as a "society of performance", its description as a vertical ordered system was severely criticized during the period of so-called normalization in 1970's. The second perspective refers to Marx theory of exploitation mechanism in early capitalism, under which the owner of the means of production rewards the owner of the labor force not according to his work, but only according to the costs of his (and his family's) reproduction. The exploitation perspective on the differentiation of personal earnings, family incomes and consumption expenditures in socialist Czechoslovakia is proposed here.

Concerning the rewarding of work, the documentation confirms the situation was rather opposite to the principle of rewarding according to the amount and complexity of work. The coincidence of observed system characteristics allows us to propose the hypothesis of appropriation of surplus-value or considerable product by state. Comparing the Czechoslovak and French system (Table 1) and considering past development (Table 2) these specific features of our society are found: 1. considerable wage leveling and lasting stability of earnings differences, which contrasts with changing the labor force structure and increasing productivity of labor; 2. prevailing weight of demographic factors (gender and age) of wage differentiation over occupation-qualificational ones; 3. absence of hierarchy in rewarding of manual and non-manual work; 4. better wage position of material production subsystem, under which costs of living are higher; 5. in the wage stagnation periods, redistribution to the benefit of workers' categories with higher costs of reproduction.

On the family level, absolutely divergent development of both distributions of personal earnings and household incomes reveals that family has had to compensate for income insufficiencies by changes of composition to the favor of active members (Table 3). Despite the fact that women's earnings were administered as secondary and a complementary contribution to the family budget, they were necessary to survive. But the family was exploited not only by the large engagement in the formal economy. Little discretion in budget and deficiency of product and service supply forced the family to develop building and reparation activities, production of vegetables, fruits, household items, etc. Important part of the formal economy duties was transferred on the family. Analyses of variance of family expenditures (Table 5) shows the demographic factors (which indicate the differentiation of basic needs) are much more important than social characteristics (which indicate the differentiation of higher needs). The logic of elementary needs is also the logic of the reproduction costs and consequently also the logic of exploitation.

Both "stratification" and "exploitation" perspectives are opposed, but application of the first one does not exclude application of the second. We can use them as two complementary perspectives because in various horizontal or vertical segments of social structure, both systems of rewarding and income distribution could be present.

Inštitúcia kvalifikátorov¹

(K jednej forme sociálnej kontroly v socialistickej vede)

IVAN DIANIŠKA

Ústav pre sociálnu analýzu, Univerzita Komenského, Bratislava

The Institution of Qualifiers

(Toward One Form of Social Control in Socialist Science)

Abstract: A specific phenomenon for the functioning of science in socialist society was the institution of qualifiers - a system of people and mechanisms that ensured the selection of "undesired" scientific workers, research trends, etc. The criteria of "undesirability" were set by the ideological postulates and the political practice of the socialist regime. The main purpose of this informal social institution was to strengthen those in power. The present study deals with the origin of this institution, its manifestations and the mechanisms of its functioning.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

"V mnohých biologických časopisoch a vydavateľstvách sedeli vtedy ľudia, ktorí naprosto verili, že ... biologická veda, to je Mendel, Morgan, Weisman, Virchow a iní, ktorí sú dnes dokonca odhalení ako reakcionári. Moju prácu ... nikto nechcel tlačiť. Vo vydavateľstvách mi rukopis vracali alebo mlčky, bez vysvetlenia, alebo sa mi do očí posmievali pre moju nevedomosť v biológii. Začala som vždy jasnejšie chápať, že bolševici musia aj vo vede vybojovať tvrdý boj s idealistami, s prisluhovačmi buržoázie a aj s tými, ktorí slepo verili 'stĺpom' starej biológie"

(O.B.Lepčinská)

Vývinové obdobie československej spoločnosti po roku 1948 možno z istého pohľadu definovať ako obdobie formovania a implementácie historicky nových mechanizmov jednotlivých sociálnych činností. Nový ekonomický mechanizmus, nový politický život, nová morálka - ale aj nový mechanizmus vedecko-výskumnej činnosti.

Komunistická ideológia a z nej vyplývajúce praktické opatrenia odstraňovali pri zavádzaní nových spoločenských mechanizmov mnohé z tých princípov spoločenského života, ktoré sa v priebehu stáročí sformovali do funkčnej podoby európskej civilizácie. V oblasti vedecko-výskumnej činnosti boli potom *princípy vnútornej samoregulácie vedy*² nahradzované *princípmi vonkajšieho riadenia vedy*:

1) Za cenné pripomienky k pôvodnej verzii tohto textu ďakujem Zore Bútorovej a Tatiane Rosovej.

2) Samoreguláciu (vnútornú reguláciu) vedeckého spoločenstva chápeme ako usmerňovanie činnosti vedcov, ktoré vykonáva vedecké spoločenstvo prostredníctvom procesov socializácie, vedeckej komunikácie, sociálnej kontroly a mechanizmu obsadzovania pozícií v hierarchii

1. Princíp výberu adeptov vedy podľa ich tvorivej potenciality bol nahradený princípom výberu podľa sociálno-štruktúrnych kritérií (napr. politická príslušnosť a mocenský status rodičov, triedny pôvod, politická loajalita vyjadrená členstvom v prorežimových organizáciách etc.)
2. Princíp socializácie na základe etických a metodologických noriem vedy bol nahradený princípom socializácie na základe noriem implementovaných sociálnym okolím vedy (napr. nevýkonnosť, prispôsobovanie interpretácie faktov platným ideologickým schémam etc.)
3. Princíp sociálnej kontroly založený na diskusii a polemike o dosiahnutých výsledkoch bol nahradený princípom glorifikácie štátom uznaných autorít a nedôvery voči nositeľom nonkonformných prístupov
4. Princíp komunikácie postavený na otvorenosti voči relevantným myšlienkovým zdrojom bol nahradený princípom uzavretosti voči impulzom západnej vedy a stykom s jej predstaviteľmi
5. Princíp sociálneho vzostupu vedca vyplývajúci z distribúcie pozitívnych sankcií (za dosiahnuté výsledky na poli vedy) bol nahradený princípom nomenklatúry.

Princípy samoregulácie neboli v priebehu štyroch "socialistických" desaťročí externým riadením vedy úplne vytlačené. Tzv. totalitná moc nebola mocou absolútnou. Zvlášť ku koncu svojej existencie vyžadovala už iba formálnu loajalnosť, pod pokrývkou ktorej - či aj mimo nej - vznikali "ostrovy pozitívnej deviácie".³ Vo vede to boli skupinky alebo jednotlivci, ktorí zachovávali kontinuitu princípov samoregulácie a vysokú mieru zainteresovanosti na vedeckom bádání.

Manifestovaným cieľom štátneho, vonkajšieho riadenia vedy bola stimulácia jej rozvoja v prospech (socialistickej) spoločnosti. Tento cieľ sa nepodarilo dosiahnuť. Historickým výsledkom či prejavom fungovania princípov vonkajšieho riadenia vedy je popri diskontinuite vývoja niektorých vedných disciplín a vedeckých škôl, popri tabuizácii výskumných tém a popri mnohých iných novotvaroch aj inštitúcia *kvalifikátora*⁴ ako subjektu špecifickej podoby sociálnej kontroly vo vede.

V nasledujúcich riadkoch sú zachytené niektoré aspekty činnosti tejto inštitúcie, získané analýzou momentálne dostupných dokumentov.

vedeckého spoločenstva, a to na základe súboru noriem určujúcich správanie pri výkone spoločenskej role vedca [Bútorová, Dianiška 1988: 145]

³) Termín "ostrovy pozitívnej deviácie" uviedol do čs. sociológie Martin Bútor. Pojem sa stal základom koncepcie sociálnej dynamiky našej spoločnosti pri prechode k posttotalitnému sociálnemu systému, ktorú rozpracúvali okrem Bútoru aj S. Szomolányiová, V. Krivý a iní slovenskí sociológovia [Bútor 1989].

⁴) Vo vedeckých kuloároch sa na označenie danej inštitúcie používa termín "pištolník" či "odstreľovač". Keďže ide o pomenovania hodnotovo zaťažené až emocionálne nabité, budem pracovne používať termín "kvalifikátor". Má to súvislosť s výrokom D. Lichačova, podľa ktorého sa v socialistickej vede "objavili ľudia, ktorí sa v inkvizícii volali kvalifikátormi. Kvalifikátori mali právo určovať, čo sú a čo nie sú bludy. Títo kvalifikátori si uzurpujú právo s policajným obuškom dirigovať vývoj vedy" [Veda 1989: 10].

Genéza inštitúcie

Pri prvom priblížení možno sociálnu inštitúciu kvalifikátorov definovať ako systém ľudí a mechanizmov, ktorý v rámci socialistickej vedy zabezpečuje selekciu iných, "nevhodných" ľudí, mechanizmov, vedeckých smerov a pod. Kritériá "nevhodnosti" sú stanovené ideologickými postulátmi a politickou praxou socialistického spoločenského systému. Hlavným (nadindividuálnym) cieľom tejto inštitúcie je upevňovanie vládnucej moci. Inštitúcia má neformálny, žiadnym oficiálnym výnosom nestanovený charakter. Jej vznik vyplýva z logiky spoločenského systému, v ktorom existuje.

Genéza inštitúcie sa dá lokalizovať do ZSSR v počiatkoch nástupu vlády J.V. Stalina, spojeného so snahou o totálne podriadenie spoločenského života krajiny jedinému mocenskému centru. Jedným z nástrojov tohto úsilia sa stal biológ T.D. Lysenko. Vo sfére vedy a výskumu to bol práve on, ktorý inštitúciu kvalifikátorov vytvoril a zdokonalil, pričom sa zároveň stal jej historicky najznámejším predstaviteľom.

Fenoménu lisenkovštiny je dostatočne známy a spopularizovaný, vrátane jeho "kvalifikátorského" aspektu⁵. Tu je potrebné dodať iba to, že činnosť Lysenka a jeho kvalifikátorskej školy obsahuje všetky podstatné atribúty, ktoré sú vlastné analyzovanej inštitúcii aj v československých podmienkach, predovšetkým chápanie vedeckej diskusie ako formy triedneho boja. Aj tento príklad dokumentuje faktické napĺňanie jedného z pilierov čs. politiky ostatných decénií: "Sovietsky zväz - náš vzor".

V našej krajine je vznik inštitúcie kvalifikátorov spätý s nástupom prosovietsky orientovanej komunistickej moci po februári 1948. Fungovanie inštitúcie bolo nakrátko prerušené v niekoľkomesačnom období, nasledujúcom po "pražskej jari" 1968 a vyznačujúcim sa snahou o demokratické reformy. Reálne začala opäť pôsobiť v etape "normalizácie" spoločenského života Československa, ktorá znamenala návrat k totalitárnemu režimu.

Prejavy, prostriedky a mechanizmy pôsobenia inštitúcie

Aké boli typické spôsoby činnosti kvalifikátorov? Vonkajškovo najviditeľnejšou bázou ich aktivity boli svojsky chápané vedecké diskusie vo forme kritiky, ktoré prebiehali podľa určitého algoritmu. Tento algoritmus nadobudol nasledujúcu podobu:

Do role *objektu* polemiky a kritiky stavia kvalifikátor takého vedca (skupinu vedcov), ktorý buď nevyhovuje sociálne (napr. svojou prácou nabúrava existujúce ideologické kliše či chce byť jednoducho "nezávislý") alebo proste kríži záujmové sféry kvalifikátora resp. jeho spriaznenecov.

Formálne sa princípy vedeckej diskusie zachovávajú, *predmetom* kritiky sa stáva vedecká práca (publikácia, činnosť) daného vedca či skupiny vedcov. V nej sa potom hľadajú a nachádzajú chyby - nie však podľa zásad vedeckej objektívnosti:

⁵) Plastický popis Lysenkovho celoživotného pôsobenia podložený bohatou faktografiou je napr. v Sojferovej práci [Sojfer 1988].

"úder sa vedie v smere ideových chýb". Ideologické chyby v kritizovaných prácach sa často fabrikujú, napr. podsúvaním iných významov alebo prekrucovaním, dezinterpretáciou pôvodného textu.

Kritériom hodnotenia odbornosti a vedeckosti kritizovanej práce nie sú teda vedecké poznatky ale miera zhody s ideologicko-politickými tézami. Tieto sú obsiahnuté v materiáloch zo zjazdov komunistickej strany, v publikáciách popredných ideológov režimu, v učebniciach marxizmu-leninizmu a pod. a sú nekritizovateľné. Namiesto citácií z vedeckých prác sú hojne využívané citácie z uvedených prameňov.

Ďalšími zdrojmi *argumentácie* sú práce klasikov marxizmu-leninizmu (K. Marx, F. Engels, V. Lenin). U kvalifikátorov vystupujú ako nespochybniteľný zdroj poznatkov, ako posledná odvolacia inštanca. Použiteľné sú aj práce sovietskych odborníkov (či už na vedu alebo ideológiu). Týmto spôsobom je "výlučne pravdivé vedecké poznanie" lokalizované nielen paradigmaticky (marxizmus-leninizmus), ale aj územne (Sovietsky zväz). Argumentuje sa tiež poukazmi na "odstrašujúce historické skúsenosti", napr. situáciou, ktorá bola v Československu v roku 1968, keď množstvo čs. vedcov "sklamalo" práve preto, že presadzovali "socializmu cudzie názory", čím sa spoločnosť dostala "na pokraj katastrofy".

Poukazuje sa tiež na "hľadisko praxe": kritizovaní vedci sú obviňovaní zo scientizmu, scholastičnosti či samoučelnosti, pričom sa ignoruje kultúrna i autotelická hodnota vedy.

Vecné argumenty sú nahradzované *etiketizáciou* čiže "nálepkovaním" - označovaním pojmami, ktoré majú v kontexte danej ideológie vrcholne negatívny náboj (napr. "revizionista", "antimarxistický" a pod.). Takémuto spôsobu argumentácie zodpovedá používaná *terminológia* kritiky. Vedecký slovník je nahradený politickým ("buržoázna veda", "socialistickí vedci"), resp. militaristickým ("boj", "front", "ofenzíva", "zbraň" a pod.).

Kvalifikátor nezabúda zdôrazniť, kto a čo všetko je činnosťou kritizovaného vedca ohrozené. Okrem ideológie či socialistického zriadenia a pod. to bývajú aj objekty konkrétnejšie určené, napr. (socialistická) veda či (socialistická) mládež.

Politický charakter kritiky môže byť zdôraznený tým, že ako *médium* býva použitá i stranická tlač (napr. stranícky denník, na stránkach ktorého sa takáto kritika objaví). Dosiahne sa tým aj širšia publicita "prípadu", než keby bola kritika obmedzená iba na vnútrovedné komunikačné kanály (vedecké časopisy či publikácie). Napadnutému vedcovi pritom nie je umožnené oficiálne publikovať svoj "reply" či obhajobu a brániť sa proti obvineniam za rovnakých podmienok. Vstup do "diskusie" je znemožnený aj tým vedcom, ktorí by chceli napadnutého podporiť. Naopak, vítané sú diskusné príspevky, podporujúce stanovisko kvalifikátora.

Aplikáciou uvedeného algoritmu kritiky pripravuje kvalifikátor - cez poukázanie na politické a ideové chyby kritizovaného vedca - jeho sociálnu *diskvalifikáciu*. Jej rôzne podoby budú naznačené v inej časti textu.

Treba podotknúť, že uvedený algoritmus predstavuje do značnej miery iba vonkajšiu fasádu, sociálny rituál postupnej likvidácie protivníka. Často je totiž osud "prípadu" vopred určený zákulisnými aktivitami a kvalifikátor v takom prípade obeť iba verejne dorazí. Tieto neviditeľné aktivity sú organickou súčasťou fungovania inštitúcie kvalifikátorov a nesporne by si vyžadovali samostatnú analýzu.

Kvalifikátori a ich "objekty": charakteristiky

Subjekty analyzovanej inštitúcie, teda kvalifikátorov možno rozdeliť na dva typy a to podľa miery, ktorú zaberá kvalifikátorstvo v ich profesiovej role:

1. "Kvalifikátori na plný úväzok" - prevažnú časť obsahu ich profesiovej role (vedca) tvorí rekognoskácia vedeckého spoločenstva zameraná na vyhľadávanie vedcov, myšlienkových orientácií a pod., nezhodujúcich sa (v rôznej miere) s predstavami ideologicky čistej vedy na báze marxizmu-leninizmu. Priestor rekognoskácie zahŕňa aj tzv. západnú (buržoáznu) vedu. Na kritike jej predstaviteľov sa učia a neskôr precvičujú svoj algoritmus vedeckej diskusie, čo im potom umožňuje pružne reagovať v domácich podmienkach, teda pri kritike "nevhodných" čs. vedcov.

Vedecká kompetencia tohto typu kvalifikátorov je sporná. Vo vedeckej obci sa ich mená nedávajú do súvisu s obohatením vedy o nové poznatky. V tomto prípade existuje hypotéza o korelácii medzi vedeckou kompetenciou a stupňom elementárnej morálky. Dá sa vyjadriť parafrázou Grňovho výroku, že v neautonómnej vede, ktorá sa neriadi etickými a noetickými normami vedeckej komunity a v ktorej teda možno uspieť inak než vedeckou prácou a odborným úsilím, majú takíto ľudia šancu na akékoľvek uplatnenie [Grňa 1986:124]

Otázka morálneho aspektu kvalifikátorstva má ovšem dve polohy. Jednou je posudzovanie ich konania z hľadiska všeobecných etických princípov civilizovanej spoločnosti konca XX. storočia. Druhou polohou je nazeranie optikou hodnotového a normatívneho systému totalitnej moci, ktorý vychádza z ideí boja proti všetkému, čo by mohlo tento systém narušiť, destabilizovať. Z tohto pohľadu je činnosť kvalifikátorov mravne konzistentná.

2. "Kvalifikátori podľa potreby" - prevažnú časť obsahu ich profesiovej role (vedca) tvorí záujem o určitú meritórnú vedeckú problematiku. Kvalifikátorstvom sa zaoberajú nesystematicky. Ide o prípady, keď si potrebujú vylepšiť sociálny status (odstránením konkurenta), keď konajú na nátlak mocenských štruktúr a pod.

Nájsť spoločnú charakteristiku "objektov" aktivity inštitúcie kvalifikátorov (teda tých, ktorí sú terčom ich kritiky) nie je jednoduché. Okrem už spomenutých charakteristík (vedome či nevedome krížia záujmy moci či záujmy kvalifikátora) ide tu poväčšine o vysokú odbornú erudíciu týchto vedecko-výskumných pracovníkov. Vo svojej odbornosti predstavujú československý nadpriemer, neraz ich vedecké výsledky majú i svetové parametre. Mnohí z nich sa do role "objektu"

záujmu kvalifikátora dostanú preto, že majú za sebou "hriechy minulosti": napr. v prelomových obdobiach spoločenského vývoja v Československu (roky 1948, 1968 a pod.) sa nezachovali v rovine politickej tak, aby vyhovelí neskoršie uplatňovaným kádrovým kritériám pre výber pracovníkov do sféry vedy.

Hlavné funkcie a ciele inštitúcie

Funkcie inštitúcie kvalifikátorov vo vede možno rozdeliť na manifestné, zamlčané a latentné.

Manifestovaným cieľom činnosti kvalifikátorov je politicko-ideologicky orientovať výskumnú prácu kritizovaných vedcov (v intenciách marxizmu-leninizmu) a to poukázaním na chyby, ktoré v tomto smere kritizovaní robia. Zároveň však - a predovšetkým - majú zverejnené kritiky pôsobiť na tých vedcov, ktorí nie sú ešte ideovo dostatočne zorientovaní (napr. mladí adepti vedy).

Ide teda o "stavanie hrádze proti prenikaniu antimarxistických a antisocialistických koncepcií do socialistickej vedy" a sprostredkovane cez ňu aj do iných sfér spoločenského života. Poukazuje sa na to, že iba veda zbavená deštruktívnych vplyvov ideológie Západu (v konečnom dôsledku "propagujúcej kapitalizmus") môže plniť spoločenské úlohy v socialistickej spoločnosti.

Podstata *zamlčaných* funkcií inštitúcie kvalifikátorov spočíva v cieľoch, ktoré sa sledujú bez toho, že by boli navonok priznávané. Je ich hneď niekoľko. Predovšetkým majú exemplárne kritiky vytvárať a posilňovať atmosféru strachu, ktorá odradí ostatných potenciálnych adeptov nonkonformného správania. Atmosféra strachu z možných sankcií znemožňuje pokusy vedcov pracovať mimo mocou uznanej myšlienkovkej koncepcie či šíriť myšlienky nezhodujúce sa s jej princípmi.

Vzaté do dôsledkov, ide tu o dosiahnutie všeobecného presvedčenia o absolútnej platnosti "jedinej pravdy", jediného možného pohľadu na veci. Takýto postup je nevyhnutný pre systém moci, ktorá svoju legitimitu odvodzuje práve od "jedinej skutočne vedeckej teórie". Preto nemožno pripustiť v rámci socialistickej vedy faktickú multiparadigmatickosť, variantnosť alebo komplementaritu.

Rovnako dôležitou funkciou je verejne odhaliť kritizovaného vedca ako nepriateľa socialistickeho vývoja (či už vedy alebo spoločnosti) a vytvoriť tak oficiálny podnet pre uplatnenie sankcií zo strany rôznych mocenských inštitúcií.

Zrejmá je aj snaha nedopustiť nezávislosť vedcov od mocou stanovených normatífov. "Nezávislosť je základnou podmienkou tvorby, ale je tiež hlavným dôvodom prenasledovania", ktorým moc postihuje pozitívnych deviantov vo vede [Popovskij 1978: 494]. Logika existujúceho systému moci vyžadovala vytesniť týchto ľudí z oblasti vedy a tým ich zbaviť možnosti šíriť vo vede alternatívne vzory správania a myslenia.

Ďalšou zamlčanou funkciou je pomocou selekcie (vytesnenia) schopných vedeckých pracovníkov vytvoriť a udržiavať také pravidlá hry, ktoré vo vede umožňujú normálnu existenciu pracovníkom menej kompetentným či vonkoncom nekompetentným a to aj v riadiacich funkciách. Súvisí to so známou úlohou "vedy ako sociálnej inštitúcie", teda priestoru, v ktorom je umožnené nerušené prežívanie množstva nevýkonných, netaľentovaných či nezainteresovaných pracovníkov.

Dochádza tu hlavne k spolupráci kvalifikátorov s tým typom držiteľov riadiacich funkcií vo vede, na ktorých sa vzťahuje už uvedená parafráza Grňovho výroku.

Vzniká tak akési spoločenstvo vzájomného ručenia, v ktorom kvalifikátori odvádzajú v prospech decizorov určitý druh práce (ktorým sa títo napr. nechcú kompromitovať, resp. neovládajú jeho finesy) za istú protihodnotu (napr. v udeľovaní vedeckých titulov). Neplatí to samozrejme v prípade keď kvalifikátor a decizor tvoria personálnu úniu.

Svojou činnosťou ďalej kvalifikátori zabezpečujú aplikáciu direktív, prichádzajúcich z najvyššej úrovne spoločenského riadenia. V prípade vyššej všeobecnosti týchto direktív ich transformujú na konkrétne podmienky vedy. Ide napr. o zásady kádrovej práce: kto a za akých podmienok môže či nemôže v socialistickej vede pracovať.

Spomenuté funkcie majú nadindividuálny, spoločenský rozmer. V rámci zamlčaných funkcií sa však vyskytujú aj také, ktoré sú zacielené iba na osobný prospech kvalifikátora. Môže ísť napr. o získanie statusových výhod po vytesnení kritizovaného vedca (zaujatím jeho pozície, prevzatím výsledkov jeho práce a pod.). V iných prípadoch motivovaných skôr psychologicky ide o syndróm "Mozart - Sallieri" [G.R. Ivanickij: 1988], ktorý sa prijatím role kvalifikátora snaží riešiť.

Latentné funkcie produkujú nezamýšľané dôsledky existencie inštitúcie kvalifikátorov. Dôsledky pritom sú nielen eufunkčné ale aj disfunkčné.

Jedna z latentných funkcií má svoj základ v kvalifikátormi neustálom zdôrazňovaní symbolov a modelov ich ideológie, ako aj pravdivostnej absolutizácie, nevyvrátiteľnosti tejto ideológie. Vytvára sa tak pevný orientačný bod, referenčný rámec či viera, slúžiaca ako ochrana pred faktickou rozporuplnosťou objektívnej reality. Vedec, ktorý pod neustálym tlakom prijme ideológiu ako svoju vieru a jej klasických predstaviteľov za svoje modly, má pocit istoty a nezblúditeľnosti v inak ťažko pochopiteľnej spleti života. Inštitúcia kvalifikátorov je potom nástrojom na utváranie vnútornej stabilizácie mnohých ľudí.

K.R. Popper hovorí o marxizme ako o ideológii so "sebapotvrdzovacím mechanizmom": nech sa v realite udeje čokoľvek, vždy to prispieva k potvrdeniu správnosti teórie. Je teda schopná čokoľvek a kedykoľvek vysvetliť [Offene 1982: 10-11]. Stačí osvojiť si ju. Práve v tejto schopnosti tkvie význam absolutistickej ideológie: stavia na pevný základ tých, ktorí ho v rámci zachovania vlastnej identity a nerozpoltenosti potrebujú⁷. Je tiež základom sociálnej integrácie ľudí, ktorí ju

⁶) Zdôrazňovanie "modlového" charakteru klasikov marxizmu-leninizmu tvorí súčasť bohatého folklóru v činnosti kvalifikátorov: napr. niektorí z nich vyžadovali, aby v zozname použitej literatúry, uvádzanom na záver vedeckej práce, boli najprv uvedení Marx, Engels a Lenin (podľa abecedy) a až potom ostatní autori (tiež podľa abecedy). Takýto postup sa dokonca stal súčasťou predpisu o písaní diplomových prác študentov.

⁷) V nekrológu venovanom jednému z popredných slovenských teoretikov tejto ideológie je uvedená doslova: "Bol to celý, nerozdvojený muž, nepoznal slepé kritické pochybnosti v ideáloch a koncepciách, v ktorých hľadal a v ktorých rozdával svoju vieru. Mohli sme mu závidieť, ako mu je všetko jasné, jednoduché a definitívne rozriešené" [Sociológia 1988: 703].

vezmú za svoju. Činnosť kvalifikátorov je v tomto zmysle vlastne socializačná, pretože šíria zásady tejto ideológie.

Disfunkčnosť inštitúcie kvalifikátorov voči systému, ktorý ju vytvoril, je zjavná vo svetle optiky Paretovej teórie cirkulácie elít. Potlačovaním možností plnej sociálnej seberealizácie v procese výskumnej činnosti rastie u niektorých postihnutých vedcov odpor voči spoločenskému systému i konkrétnym subjektom, ktoré túto seberealizáciu znemožňujú. Tak si systém vytvára - povedané Marxovými slovami - vlastných hrobárov. Táto skutočnosť sa ostatne potvrdila novembrovým prevratom v Československu v roku 1989.

Je zrejmé, že plnenie všetkých naznačených funkcií nie je výhradnou záležitosťou fungovania inštitúcie kvalifikátorov. Inými slovami, bolo by smiešne pripisovať celý súbor deformácií vedeckého života v socialistickej spoločnosti na ich účet. Spoločenský systém socializmu má vytvorené i mnohé iné inštitúcie, ktoré (aj vo sfére vedy) inštitúciu kvalifikátorov v jej funkčnej rozmanitosti dopĺňajú či duplikujú, čím vzniká synergický efekt znásobeného účinku.

Dôsledky fungovania inštitúcie

Inštitúcia kvalifikátorov nie je špecifická iba pre oblasť vedy. Táto forma kontrolného mechanizmu sa v modifikovanej podobe vyskytovala aj v iných subsystémoch socialistickej spoločnosti, napr. v kultúrnej a umeleckej oblasti. Aj tu dochádzalo k vytesňovaniu "nevhodných" osobností na okraj či dokonca za okraj oficiálneho života, čím sa vytvárali podmienky pre vznik disentu.

V rámci vedy potom nebola činnosť kvalifikátorov orientovaná iba na oblasť spoločenských vied - hoci tam bol tlak ideologizácie najzreteľnejší. Kvalifikátorstvo fungovalo aj v oblasti exaktných vied (kybernetika, biológia etc.) a to nielen v jeho prvej etape, teda v 50-tych rokoch, ale aj etape druhej zahŕňajúcej 70-te a 80-te roky.

V oboch oblastiach vedy kvalifikátorské zásahy vyúsťovali do sankcií voči jednotlivcom či skupine vedcov, objektom kritiky. Sankcie mali rôznu podobu a intenzitu: zťaženie či znemožnenie výskumnej, publikačnej alebo pedagogickej činnosti, účasti na zahraničných (niekedy aj domácich) vedeckých podujatiach. Znižovalo sa ich funkčné postavenie (prestali resp. nesmeli byť lídrami vedeckých tímov či ústavov) a pristupovalo sa k existenčným postihom (boli nútení meniť nielen zamestnanie, ale i povolanie), ktoré mali priamy dopad na sociálny i zdravotný stav postihnutých a ich rodín.

Znemožnenie výkonu odbornej činnosti týchto vedcov malo za následok nielen zabrzdenie ich individuálneho vedeckého rastu, ale aj vývoja mnohých vedných disciplín, resp. ich neperspektívnu orientáciu. K tomuto stavu dopomohla aj zámerne budovaná izolácia voči kontaktom so svetovou vedou a jej najnovším výsledkom, strážená práve kvalifikátormi. Napr. v niektorých spoločenských vedách bolo fakticky neprípustné, aby vo vedeckej štúdii počet citovaných prác "západných" vedcov prekročil počet citácií ich "východných" kolegov /Dianiška 1989].

Túto časť možno uzavrieť konštatovaním, že inštitúcia kvalifikátorov je (prevažne) funkčná z hľadiska politickej moci a plne disfunkčná z hľadiska vývoja vedy.

Špecifiká inštitúcie v československých podmienkach

Pri určovaní špecifických podôb fungovania inštitúcie kvalifikátorov v Československu možno použiť dve kritériá:

1. komparácia s fungovaním tejto inštitúcie v ZSSR, kde má genetický pôvod;
2. porovnanie dvoch etáp vývoja inštitúcie u nás (po roku 1948 a po roku 1968).

Pri porovnávaní so sovietskou kvalifikátorskou skúsenosťou možno konštatovať celkove analogické princípy či mechanizmy fungovania tejto inštitúcie. Rozdiely spočívajú v relatívne miernejších dopadoch pôsobenia kvalifikátorov na objekty ich kritiky u nás, hlavne ak uvažujeme o situácii v Sovietskom zväze tridsiatych a štyridsiatych rokov.

Zatiaľ čo sovietsky spôsob fungovania inštitúcie je charakteristický širokou publicitou, nepostrádajúcou až operetné prvky, v našich podmienkach ostávajú "kritické diskusie" viac uzavreté v rámci zainteresovaného vedeckého či politického spoločenstva. Na druhej strane spoločenský dopad činnosti kvalifikátorov bol u nás oveľa bolestnejší a to vzhľadom na nepomerne užšiu základňu tvorivých vedeckých pracovníkov. "Výpadky" jednotlivých vedeckých osobností z výskumného procesu jednoducho nebolo čím nahradiť.

Dve etapy vývoja inštitúcie kvalifikátorov v našich podmienkach taktiež vykazujú určité odlišnosti. V prvej etape nesmerovala kvalifikátorská činnosť iba k selekcii a vytesneniu nevhodných osôb, ale celých vedných disciplín či subdisciplín (napr. sociológie). Druhá etapa je viac zameraná na konkrétne osoby či smery skúmania; vládnuca moc v tomto období z pragmatických dôvodov toleruje v určitých hraniciach aj pôvodne zaznávané vedné disciplíny. Dôvody sú dvojaké: tvorba image tolerance pred ostatným svetom a reálna potreba riešenia určitých čiastkových problémov ako výsledok existencie týchto disciplín.

Čo sa týka vnútorného algoritmu činnosti inštitúcie, "diskusie" a kritiky v druhej etape sa snažia vo väčšej miere budiť zdanie vedeckosti a objektívnosti.

Inštitúcia alebo "kontrainštitúcia"?

Ako bolo už uvedené na inom mieste, z hľadiska vedy je inštitúcia kvalifikátorov plne disfunkčná. Ťažko by sme totiž hľadali skutočnosť, ktorou táto inštitúcia čo len trochu prispela k pozdvihnutiu úrovne československej vedy. Charakter jej miesta vo vede je *neorganický*, pretože bola implementovaná do vedy pod vonkajším tlakom. Predstavuje deformačnú anomáliu takej kvality, akú v "normálne" sa vyvíjajúcej vede nenájdeme. Je síce pravda, že ani svetová veda nie je oprostena od deformácií rôzneho druhu; sú to ale deformácie *organické*, vyplývajúce z osobného (individual) charakteru vedy, ako o ňom hovorí Mitroff.

Tento autor poukazuje tiež na skutočnosť, že systém "kontranoriem" (ktoré kladie ako protiváhu mertonovského systému etických noriem vedy) má vo vede istú pozitívnu funkciu. Ide napr. o (kontra)normu "utajovania" alebo

(kontra)normu privlastňovania si cudzích ideí. Bez utajovania výskumných výsledkov by podľa Mitroffa veda degenerovala do stavu permanentného boja. Privlastňovanie ideí je zasa prostriedkom ako informovať vedca a jeho kolegov o tom, že jeho práca je dôležitá. Je to samozrejme vec miery, vyváženého pomeru medzi uplatňovaním noriem a kontranoriem. Keby bola neobmedzená ktorákoľvek z oboch druhov noriem, "veda by sa pravdepodobne zrútila" [Mitroff 1974: 593].

Dá sa preto povedať, že z hľadiska úspešného vývoja vedy je funkčná súbežná existencia noriem i kontranoriem. Snáď by bolo potom lepšie nehovoriť o "kontranormách", ale o "komplementárnych normách". Svojim spôsobom v určitých situáciách dopĺňajú "ideálne" normy a umožňujú lepšie fungovanie vedy. Pojem "kontranorma" by mal byť skôr rezervovaný pre normy, pôsobiace vo vede disfunkčne, neorganicky. Takéto normy správania tvorí, reprodukuje či sprostredkúva v socialistickej vede aj inštitúcia kvalifikátorov. Ide potom (z hľadiska vedy) o "kontrainštitúciu" ako cudzorodé opozitum inštitúcie sociálnej kontroly (založenej na vedeckej polemike).

Budúcnosť inštitúcie

V čase, keď koncom roku 1989 osireli strážne veže na československých západných hraniciach ako symbol začiatku návratu k demokratickým pomerom, boli opustené aj posty kvalifikátorov. Vzniká otázka o ďalších perspektívach tejto inštitúcie.

Myslím si, že v demokratickej spoločnosti je fenomén inštitúcie kvalifikátorov (vo svojej klasickej podobe) nemožný a to minimálne z dvoch dôvodov:

1. neexistuje absolutistické postavenie jednej ideológie, a preto je sproblematické sankcionovanie iných názorov,
2. v prípade kritiky má vedec možnosť i priestor svoj názor brániť.

Nemožno ovšem vylúčiť isté miernejšie formy existencie inštitúcie kvalifikátorov založených prípadne na iných ideológiách či lokalizovaných do určitých subspoločenstiev v rámci vedy. Hovoriť o tomto je však zatiaľ predčasné.

Účelom tohto textu nie je rekriminácia temných stránok histórie našej vedy, zameraná navyše na konkrétnych nositeľov role kvalifikátora⁸⁾. Išlo mi o popis fenoménu, ktorý je jedným z indikátorov totalitného charakteru spoločnosti. Mali by sme vedieť, čo máme za sebou - ak chceme odhadnúť, čo by nás za určitých okolností mohlo opäť stretnúť. Spomínam v tejto súvislosti na jeden výrok: "Doby 'zdvížených prstů', jak se zdá, jsou alespoň u nás v Československu, nenávratnou

⁸⁾ Uvádžanie konkrétnych prípadov činnosti inštitúcie kvalifikátorov sa jednak nezhoduje so študijným zámerom môjho textu, jednak by to mohlo svojím spôsobom navodiť zdieľanie pochybností o prolóngácii činnosti analyzovanej inštitúcie. Preto v literatúre neuvádzam zdroje empirického materiálu (dokumenty), z ktorých som pri analýze čerpal: vždy sú totiž spojené s menami predstaviteľov tejto inštitúcie. Ide inak o dokumenty bežne dostupné, pretože "prípady" boli publikované tak v periodickej tlači, ako aj v odborných prácach.

minulostí a predovšetkým na vedeckém fóru byl aprioristický ideologizmus úplna vystýdán seriózní kritikou a diskusi".

Tento citát bol publikovaný niekoľko týždňov pred 21. augustom 1968.

Literatúra:

- Bútora, M.* 1989. "Pozitívni devianti alebo odklínanie stigmatizovaných". Slovenské pohľady, č. 12.
- Bútorová, Z., Dianiška, I.* 1988. "Samoregulácia vedeckého spoločenstva". Sociológia, č. 2.
- Dianiška, I.* 1989. Konsolidovaná sociológia. Referát na II. zjazde slovenských sociológov. Martin: nepublikovaný text.
- Griša, P.* 1986. Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti. Praha: samizdat.
- Host do domu, 1968. č. 7.
- Lepšínská, O.B.* 1954. Pri prameňoch života. Bratislava.
- Mitroff, I.I.* 1974. Norms and counter-norms in a select group of the Apollo moon scientists: a case study of the ambivalence of scientists. American Sociological Review.
- Offene Gesellschaft - offenes Universum. 1982. Franz Kreuzer im Gespräch mit Karl R. Popper. Wien.
- Popovskij, M.* 1978. Řízená věda Londýn: (preklad).
- Sociológia.* 1988. č. 6.
- Sojfer, V.* 1988. Gorkij plod. Ogoňok, č. 1-2.
- Veda bez morálky zahynie (rozhovor s akademikom D. Lichačovem). Týždenník aktualít. 1989, č. 18.

Summary

One of the specific phenomena for the functioning of science under the conditions of its predominantly external control is the institution of qualifiers. It may be defined as a system of people and mechanisms that ensure, within the framework of socialist science, the selection of "undesirable" people, mechanisms, scientific trends, etc. The criteria of "undesirability" are set by the ideological postulates and political practice of the socialist social system. The main purpose of this institution is to strengthen the power of the regime. This institution has an informal character. Its origin follows the logic of a totalitarian social system.

An outward manifestation of the activity of this institution is the criticism of the scientific work of "undesirable" specialists. The criterion for evaluating professional quality is the degree of identity with the ideological theses. Sources for the qualifier's arguments are the works of the classics of Marxism-Leninism, the resolutions of the Congresses of the Communist Party, etc. Factual arguments are replaced by labeling, i.e., by a description of concepts that, in the context of the given ideology, have an extremely negative meaning. The qualifiers' terminology is a political, or even militaristic one. The political character of the criticism is stressed by the fact that even party propaganda organs (e.g. a party newspaper) are used as a medium. The criticized scientist has no official possibility to publish his reply. By applying the above-mentioned manner of criticism, the qualifier is preparing a social disqualification of the criticized person.

A manifested function of the qualifiers' activity is the correct political and ideological orientation of the criticized scientist's research work. Functions that are kept secret consist of creating and strengthening an atmosphere of fear, which tries to discourage potential non-confirmist behavior; publicly de-masking the criticized scientist as an enemy of socialist development and disqualifying him; by disqualifying capable scientific workers, the rules of the game that enable the normal existence of unqualified workers in science are created and maintained; in ensuring the application of directives coming from the top level of social control to the concrete conditions of science /e.g. the principles of political screening in science/, etc. A latent function consists of the fact that the constant stressing of an absolute truthfulness - an irrefutability of a given ideology - creates a firm point of orientation, reference framework or belief serving as a protection against a factual discrepancy with objective reality. A disfunctionality of the institution of qualifiers with regard to the system that has created it consists of a phenomenon under which the possibilities of a full social self-actualization within the process of research activity is suppressed, an aversion against the social system grows and leads to dissent.

The results of the functioning of this institution are sanctions against individuals or groups of scientists who have become the objects of criticism: making their research, publishing and/or pedagogical activity difficult or even impossible, degrading them to a lower rank or position, and other existential afflictions. This causes a retardation of their individual scientific growth, as well as the deterioration of whole scientific disciplines.

The future of the institution of qualifiers in a democratic society has, in its classical form, no prospects. No absolutist position of one ideology can exist there and, therefore, the sanctioning of other views and opinions becomes problematic. In the case of any criticism the scientist has the possibility and an opportunity for defending his opinion. On the other hand, some moderate forms of an existence of the institution of qualifiers, based on some other ideologies or localized into certain subcommunities within the framework of science, cannot be excluded. It would be premature, however, to discuss them.

Nové vymezení sociální ekologie

JIŘÍ MUSIL

Sociologický ústav ČSAV

The New Conceptions of Social Ecology

Abstract: The study is a critical stocktaking which points out the main problems accompanying social ecology since its beginnings. Simultaneously it also tries to reformulate the theoretical postulates of social ecology in a positive way. The main problems of social ecology are: difficulties in relating sociospatial structures to human actions, indistinctness in explaining the mechanisms which produce sociospatial structure, ambiguities in interpreting the term community, excessive environmentalism, differing interpretations of the term space, and the lack of historical approaches. Progress in social ecology is conditioned by the absorption of the contemporary theories of structuration, i. e. by giving equal attention to the morphological outcomes of human activities as to the human actions themselves. In this respect, sociospatial structures result from the efforts of different actors to optimize their location in space.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

Existuje řada aktuálních důvodů, které činí nezbytným pokus vyjádřit soudobou pozici a status sociální ekologie. Plyne z potřeby zobecnit a zhodnotit posuny v koncepcích, ke kterým došlo uvnitř samotné sociální ekologie, z potřeby integrovat četné podněty i kritiky z "okolí" a také z potřeby využít podnětů, které přinesly některé komparativní studie ekologických struktur v rozdílných kulturách stejně jako aplikace ekologických přístupů na studium měst v bývalých socialistických zemích východní a střední Evropy, v Sovětském svazu a v Číně. A konečně je potřeba takové reformulace teoretických východisek vyvolávána také rychlými a ještě v nedávné době nepředvídanými změnami v sociálně prostorové struktuře soudobých měst v Evropě i ve Spojených státech.

Dosavadní pokusy o definici teoretických východisek

Je třeba připomenout, že takovou redefinici základních přístupů neprochází sociální ekologie poprvé. Tzv. klasické paradigma sociální ekologie, označované pojmem "human ecology", vzniklo ve 20. a 30. letech především na chicagské universitě a bylo vyjádřeno v známých textech R. E. Parka [1936], R. D. McKenzieho [1926], E. W. Burgesse [1925], H. W. Zorbaughy [1926] a L. Wirtha [1945]. Představovalo pokus použít systematickým způsobem teoretická schémata rostlinné a animální ekologie na studium lidských společenství. Tato pozice byla orientována výrazně biologicky, i když základní koncepty ekologie jsou

vlastně aplikací sociologických pojmů v biologii.¹ Uvedená koncepce byla oprávněně kritizována řadou autorů, zejména M. R. Daviem [1938] a M. Alihanovou [1938]. Alihanová podrobila zničující kritice teoretická východiska klasické sociální ekologie, zejména neudržitelné rozlišování mezi tzv. biotickou a kulturní sférou organizace společnosti. Nicméně jedním z výsledků této etapy vývoje sociální ekologie bylo zformování základních přístupů ke studiu sociálně prostorové struktury měst a prostorového rozložení vzájemně spojených sociálních proměnných i velké množství objevných empirických prací.

V reakci na kritiku klasické, Parkem inspirované ekologie došlo k rozdělení školy na tři hlavní směry: na *sociokulturní*, *neo-ortodoxní* a *analytický*. První, reprezentovaný především W. Fireyem [1945], zdůrazňoval, že prostor je pro člověka významný jen díky kulturní definici prostoru. Kulturní hodnoty vždy zasahují do vztahu mezi lidskými společenstvími a prostředím. Naproti tomu neo-ortodoxní škola, jejímiž hlavními představiteli byli J.A. Quinn [1939] a A.H. Hawley [1944], se vracela k tradiční, biologicky orientované ekologii a odmítala kulturu jako základní výkladový pojem. Hawley, který byl vlivnější, považoval lidská společenství za úživné organizace, jejichž hlavním účelem je přežití v různých druzích prostředí. Jeho orientaci lze obecně označit také jako ekonomickou, neboť pojem "úživná organizace" nebyl tak vzdálený pojmu ekonomická základna.

Třetím směrem byl ústup z teoretických pozic a interpretace sociální ekologie jako metody analýzy společenských jevů a jejich vztahů v prostoru. V rámci tohoto třetího směru se staly nejvlivnějšími tzv. *faktoriální ekologie*² a *analýza sociálních oblastí*, kterou konceptualizoval E. Shevky a W. Bell [1955].

K druhé vlně nové reformulace teoretických základů sociální ekologie již nedošlo ve Spojených státech, kde původně vznikla, nýbrž v Evropě. Vedle zcela kritického odmítnutí sociální ekologie jako relevantního nástroje sociálního výzkumu města ve Velké Británii³, a také ze strany francouzských, italských a španělských neo-marxistů⁴, kteří tvořili jádro tzv. *new urban sociology* v 70. i 80. letech, lze pozorovat od 70. let současně obnovení zájmu o sociální ekologii v

1) Na to, že "ekologie je v podstatě sociální vědou", upozorňovali podle A. Hawleye [1944] všichni vážní autoři zabývající se problémy ekologie.

2) Základním cílem faktoriální ekologie, zejména při jejím vzniku, bylo určit dimenze, čili faktory, které diferencují nejvýrazněji území měst z hlediska sociálních proměnných. Méně často se pomocí faktorové analýzy klasifikovaly jednotlivé části měst. Na rozdíl od analýzy sociálních oblastí, která vychází z předem vymezené teorie, faktoriální ekologie nepracuje s předem formulovanou teorií strukturace sociálního prostoru měst, nýbrž analyzuje často velký počet empiricky zvolených proměnných. Z četných prací teoretických i aplikovaných uvádím především studie shrnuté v M. Dogan, S. Rokkan [1969] a monografii F. L. Sweetsera [1965].

3) Mezi autory, kteří kritizovali sociální ekologii, patří jak R. Pahl [1970], tak i Ch. Pickvance [1976] a P. Saunders [1985] a řada dalších autorů.

4) Jde zejména o M. Castellse [1973], E. Preteceille [1986], J. Lojkine [1977] a E. Mingione [1977].

SNR⁵, Skandinávii⁶, Polsku⁷ a také v Československu⁸. Sociální ekologie byla stále více chápána jako "morfologický aspekt" systému sídel, který je interpretován jako součást tzv. sociálně prostorového systému společnosti a který je tvořen institucionálním, morfologickým a semiotickým subsystémem⁹. Případně byla nově interpretována jako zkoumání "sociální a prostorové organizace společnosti"¹⁰. Při těchto evropských reinterpretacích se již nevycházelo pouze z americké tradice, nýbrž také z francouzské sociální morfologie¹¹ a dalších evropských zdrojů, např. sociální geografie, sociografie aj.

Studie, která následuje, je pokusem o nové formulování teoretických východisek sociální ekologie jako nástroje, který má sloužit poznání procesů vytváření sociálně prostorové organizace a struktury lidských sídel a sídelních systémů. Navazuje na oba předchozí pokusy redefinovat pozici sociální ekologie, kriticky je hodnotí a naznačuje možné řešení, které by, mimo jiné, odpovídalo současnému stavu sociologické teorie.

Předmět, napětí a problémy sociální ekologie

Jestliže, se záměrem vidět pouze nejobecnější společné stránky intelektuálních aktivit spojovaných s pojmem sociální ekologie nebo ekologie člověka, roztřídíme produkci této perspektivy sociologického myšlení, objeví se nám čtyři shluky, které sice navzájem souvisejí, jejichž integrace však není snadná:

1. Studium nukleovaných sociálně prostorových jednotek, tj. sídel chápaných jako systémy vzájemných závislostí, které vznikají při přizpůsobování lidských populací hmotnému prostředí (úživné organizace), anebo chápaných jako systémy vzájemných závislostí, které vznikají především z interakce velkého množství subjektů usilujících o optimalizaci svých prostorových poloh uvnitř sídel, případně uvnitř celého systému osídlení.

5) Obnovení zájmu o sociální ekologii lze pozorovat ve Spolkové republice Německo od 70. let, kdy vyšel soubor editovaný P. Atteslanderem a B. Hammem [1974], monografie B. Hamma [1977] o Bernu a teoretická práce J. Friedrichse [1977] o analýze města, která měla podtitul "Sociální a prostorová analýza společnosti". Srv. též práci J. Dangschaty [1985].

6) Ve Švédsku a Dánsku je oživení sociální ekologie spojeno s pracemi C. G. Jansona [1969] a M. Dogana a S. Rokkana [1969].

7) Pionýrem sociální ekologie v Polsku byl Z. Pióro, který již roku 1962 aplikoval některé principy klasického sociálně ekologického přístupu na studium struktury polských měst a který pak roku 1982 vydal ve Varšavě knihu "Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej". K dalším polským autorům aplikujícím sociálně ekologické přístupy patří W. Piotrowski [1966], E. Kaltenberg-Kwiatkowska [1973] a G. Weclawowicz [1988].

8) Srv. J. Musil [1968] a P. Matějů et al. [1979].

9) Tyto tři stránky sociálně prostorového systému společnosti zavedli do ekologického myšlení Atteslander a Hamm [1974]. Je zapotřebí ocenit zejména začlenění semiotického subsystému do úvah o ekologii měst.

10) Důraz na organizační aspekty sociálně ekologického systému vnesl do sociální ekologie měst J. Friedrichs, který citovaný pojem použil jako subtitul své knihy [1980].

11) Jde tu o přímý vliv E. Durkheima [1900] a zejména M. Halbwachse [1960].

2. Studium vztahů mezi sociální a prostorovou stránkou společnosti na různé úrovni, tj. od mikro- až po makrodimenzi. Součástí této orientace je to, co by bylo možno nazvat teorií překladu nebo transformace ze sociálního do prostorového a naopak.
3. Zkoumání prostorového rozložení pozorovatelných a měřitelných biosociálních, sociálních a kulturních fenoménů exaktními metodami, v podstatě faktoriální ekologie, analýza sociálních oblastí, ekologie sociálně patologických jevů a také studium ekologických procesů, tj. koncentrace, dekoncentrace, izolace, segregace, invaze, sukcese.
4. Studium jednotlivých konkrétních socioprostorových jednotek jak neplánovitě, tak i plánovitě vzniklých, které lze v "tkání" měst identifikovat (sousedství, "přirozené oblasti", čtvrti apod.) a které vytvářejí určité makrostruktury v městech jako celku. Ty jsou pak modelovány do podoby zonálních, sektorových, vícejaderných struktur. Nejnovější linií tohoto směru rozvoje sociální ekologie jsou dynamické modely růstu měst.¹²

Z více než 70 let trvající historie sociální ekologie je zřejmé, že ekologie musela od svých počátků opakovaně řešit některé inherentní problémy, které byly způsobeny přenesením některých biologických paradigmat, případně analogií, do oblasti společenské a také tím, že formulace zakladatelů byly v některých případech dvojznačné nebo nesourodé.

Za této situace, která je komplikována řadou významných změn v sociologické teorii v posledních 20 letech, je nezbytné pokusit se o dvě věci: 1. o bilanci dosažených výsledků, která by se soustředila na shrnutí hlavních problémů a napětí, které provázely sociální ekologii od jejího vzniku, a na shrnutí pokusů, jak tyto problémy řešit, a 2. o reformulaci teoretických východisek sociální ekologie ve světle současného vývoje sociologie a sousedních oborů.

Hlavní napětí, chronicky provázející sociální ekologii, lze shrnout do následujících bodů:

1. Nejasnosti při výkladu vztahů mezi sociálně prostorovými strukturami na jedné straně a sociálními procesy, čili akcemi, chováním lidí na straně druhé. Jinými slovy, nejasnosti při výkladu povahy mechanismů, které vytvářejí sociálně prostorové struktury.
2. Kolísání při interpretaci pojmu společenství (komunita) a obecněji při výkladu pojmu sociálně prostorová organizace společnosti. Ambivalentní výklady vzniku společenství.
3. Nadměrný environmentalismus a zjednodušené chápání vztahu mezi prostředím a populací.
4. Víceznačné chápání pojmu prostor a kolísání při vymezování role prostoru v sociální ekologii.

¹²⁾ K pracem tohoto směru srv. například N. B. Tuma, M. T. Hannan: *Social Dynamics*, Orlando 1984

5. Přílišná obecnost, spojená s nehistoričností, při výkladu sociálně prostorových struktur společnosti. Nedostatečně uplatňované evoluční hledisko při explikaci ekologických struktur.

Vztah struktur a procesů patří mezi základní otázky soudobé sociologické teorie a sociální ekologie. V obou hlavních zdrojích současné sociální ekologie, tj. jak v klasické, tak i neo-ortodoxní verzi human ecology, tak i v Durkheim-Halbwachsově sociální morfologii byly vztahy mezi sociální strukturou a sociálními procesy vymezeny problematicky.

Durkheim zavedl jakýsi morfofyziologický paralelismus: "Vedle sociálních způsobů existence jsou sociální způsoby jednání; vedle morfologických fenoménů jsou funkční nebo fyziologické fenomény."¹³ Pro Halbwachse byla společnost tvořena rovněž dvěma vzájemně spojenými, ale zároveň odlišnými částmi, z nichž první je jakýmsi "tělem" společnosti, čili "... hmotnou formou společnosti, tj. ... počtem a povahou jejich částí, způsobem, jakým jsou geograficky rozloženy, interní i mezinárodní migrací, prostorovým vzorcem sídel a aglomerací, a tak dále". Druhou částí je pak "sociální život, který sestává pouze z pojmů a postojů" [Halbwachs, 1960:60]. Vztah mezi oběma částmi zůstával však nejasný, zejména když měl být vyjádřen konkrétněji. Avšak přesto lze říci, že Halbwachsoův důraz na dualistické pojmání sociální skutečnosti obsahoval zárodky soudobého úsilí o spojení struktury a akce.

Park rozlišoval rovněž dvě stránky společnosti, i když šlo o odlišný dualismus, a to rozlišení na biotickou a kulturní úroveň lidských společností: "... biotická úroveň zahrnuje základní, nereflektovaná přizpůsobení činěná v zápase o existenci. ... kulturní úroveň společnosti, založená na komunikaci a konsensu je nadstavbou, spočívající na biotické úrovni. Biotickou úroveň lze označit jako společenství, kulturní jako společnost."¹⁴ Ekologie člověka je studiem těch nereflektovaných přizpůsobení, která vedou k formování společenství. Takové oddělování úrovní společnosti bylo snad výhodné z hlediska vymezení předmětu ekologie, ale ukázalo se být neudržitelné. Po oprávněné kritice takového "roztržení" lidské společnosti na dvě části a navíc po odmítnutí pojmu soutěže jako principu vysvětlujícího vznik ekologických struktur a po odmítnutí analýz rozložení sociálních jevů v prostoru jako hlavní metody ekologie a jako hlavního nástroje poznání ekologických struktur se musela vynořit otázka: co vlastně zůstává ze sociální ekologie? Má vůbec ještě smysl hovořit o ní jako o jednom z paradigmat sociálních věd?

Takové otázky si kladl A.H. Hawley a odpověď na ně byla vlastně základem *neo-ortodoxní redefinice* sociální ekologie. Podle A.H. Hawleye je základním problémem, který má být zkoumán jakoukoliv ekologií - a tudíž i tou, která se zabývá lidskými společnostmi - vztah populací k prostředí. Definoval proto sociální ekologii jako: "deskriptivní studium přizpůsobování lidských populací na podmínky jejich jednotlivých hmotných prostředí". Výsledkem těchto adaptivních procesů agregovaných jednotlivců je pak "organizace vzájemných závislostí, které činí z populace koherentní funkční jednotku". Lidská společenství jsou tudíž chápána

¹³) E. Durkheim [1900], citováno podle úvodu O. D. Duncana a H. W. Pfautze [1960:12].

¹⁴) Takto shrnul Parkovy myšlenky G. A. Theodorson [1961:6]

jako adaptivní mechanismy. Struktura je tu pak viděna jako výsledek nesmírně složitých - vědomých i nevědomých, záměrných a nezáměrných - adaptivních procesů. Ovšem ekologie se nesoustřeďuje na tyto procesy, nýbrž na "komunitní struktury z hlediska jejich vnějších a pozorovatelných znaků". Konec konců důležitá je struktura: "Ekologie ... je studiem morfologie kolektivního života ..." [Hawley, 1944:398-405]. Ne že by neexistovaly procesuální aspekty sociálního života, jednající jednotlivci i skupiny, ale ekologie se ve své optice zaměřuje především na produkty těchto procesů. A tak Hawley převedl těžkou otázku vztahu mezi strukturou a procesy na problém perspektivy, případně metody. Sociální ekologie je mu vedle behaviorální a kulturní perspektivy jedním z možných přístupů, jak studovat lidské společnosti¹⁵.

Za aktuálnější příklad úsilí, jak se vyrovnat s otázkou vztahu mezi strukturami a procesy v ekologické analýze lze považovat *systémový přístup* k reformulaci předmětu sociální ekologie, kterou provedli v 70. letech P. Atteslander a B. Hamm [1974]. Je velmi instruktivní srovnat ho se starší teorií "ekologického komplexu" formulovanou O.D. Duncanem [1959] a L.F. Schnorem [1959]. Dodnes má tato teorie ekologického komplexu jistý vliv, a sice jako heuristický nástroj. Ekologický komplex je tvořen čtyřmi shluky proměnných, které tvoří jakési makrostavební bloky lidských ekosystémů: obyvatelstvem, organizací, prostředím a technologií. Mezi všemi těmito bloky se předpokládá interakce a vzájemná závislost. Konkrétní obsah těchto interakcí, jak a čím jsou uvedené bloky spojeny, jaké jsou mechanismy vzájemných vazeb, je ponechán bez vysvětlení. Je to typická makrostrukturální úvaha. Nevysvětlen také zůstává vztah mezi fyzikálními složkami prostředí a sociálními skutečnostmi. "Překlad" ze sociálního do hmotného a naopak zůstává u Duncana a Schnore bez vysvětlení, v jakési černé skřínce.

Atteslanderovi a Hammovi jde však právě o ujasnění vztahu mezi utvářením prostoru a utvářením sociálního světa (Raumgestaltung und Sozialgestaltung). Sociální ekologie se v jejich pojetí vrací zpět k Parkovskému důrazu na studium prostorových struktur společnosti, ale s větším důrazem na explikaci vztahu mezi sociálním, případně kulturním a prostorovým a naopak. Chtějí tím v podstatě spojit geografické a demografické studium forem sídel a sociologické studium obcí jako sociálních útvarů. Vztahy mezi utvářením prostoru a sociálním chováním a naopak se mají stát předmětem vědního oboru, který nazývají sociologií sídel (Siedlungssoziologie) a který je prakticky totožný se sociální ekologií.

Zaměřují se programaticky na řešení problému, který byl otevřen sociální morfologií a nebyl tam dořešen: na vztah mezi materiálním substrátem a sociální fyziologií. Hamm je si ovšem vědom nesmírných obtíží spojených s popisem a vysvětlením tohoto vztahu. Jako interpretační schéma volí model "prostorově-behaviorálního systému" (Raum-Verhalten System) složený z morfologického, institucionálního a semiotického subsystému. Předností jeho přístupu je skutečnost, že spojuje strukturální hledisko s procesuálním a že naznačuje, že vztahy mezi prostorovými elementy sídel a mnoha aktéry působícími v sídlech je nutno chápat

¹⁵) A. Hawley vyjádřil toto specifické zaměření ve svých pozdějších studiích z roku 1978 a 1986.

konkrétně a že prvním krokem tímto směrem je diferenciaci a klasifikaci aktérů a také vztahů mezi společnostmi a prostorem. Rozlišuje proto mezi osvojováním, užíváním a utvářením prostoru. To vše se děje v rámci takového pojetí, které zdůrazňuje, že prostor musí být vnímán a interpretován. Prostor je v Hammově pojetí společností jak užíván, tak i produkován; je jak zdrojem, tak i produktem. Není to již cosi vnějšího a ostře odděleného od lidského světa, jak je tomu v biologicky orientované sociální ekologii.

Jiné možnosti, jak konceptuálně a poté pomocí kauzálních vztahových modelů spojovat procesy a struktury, sondoval J. Friedrichs [1980]. Činí to na třech vzájemně souvisejících úrovních: 1. na obecné úrovni zabývající se spojením sociální organizace a prostorové organizace společnosti; transformačním článkem mezi oběma druhy organizací jsou tzv. příležitosti (opportunities), to jest veřejná a soukromá zařízení ve městech, neboť ty lze popsat jak v jazyku neprostorovém, tak i prostorovém; 2. na úrovni sociální a prostorové diferenciaci, čili specializace a dělby práce, kdy sociální diferenciaci vede řetězovitě k diferenciaci ploch ve městě; 3. na úrovni sociální a prostorové nerovnosti, která je důsledkem sladování známé skutečnosti, že v téže obci existují na jedné straně různé kvalitní plochy a na druhé straně sociálně diferencovaní obyvatelé. Friedrichs tak v podstatě konkretizoval to, co bychom mohli nazvat transformačními elementy, které spojují sociální a prostorovou strukturu společností, nebo přesněji řečeno společenství.

Jakmile začala sociální ekologie opouštět relativně bezpečné pole morfologického přístupu, který - vyjádřeno s Hawleyem - zkoumal komunitní struktury z hlediska jejich vnějších a pozorovatelných znaků, stála před podstatně obtížnější otázkou výkladu mechanismů, které vytvářejí sociálně prostorové struktury. Příliš obecné explanační schéma sociální ekologie, zdůrazňující procesy adaptace a přizpůsobování se ukázalo nedostatečné a neadekvátní pro výklad struktury měst, regionů a systému osídlení. Avšak Friedrichs poukázal také na nepřenositelnost většiny konkrétních principů obecné ekologie do analýzy sídel. Nejasnosti, před kterými stojíme, se týkají především povahy těchto mechanismů, jako např. toho, do jaké míry je sociálně prostorová struktura měst výsledkem mechanismů zhodnocujících půdu jako ekonomický zdroj a do jaké míry je důsledkem legálních a administrativních pravidel a rozhodnutí, nakolik vyjadřuje specializaci a diferenciaci lidských činností, sociální nerovnost, anebo nakolik je výsledkem hodnotových orientací a preferencí různých skupin obyvatelstva, hospodářských nebo veřejných subjektů.

S nedostatečně ujasněným problémem duality předmětu sociální ekologie souvisí i *neustálená interpretace* takových klíčových pojmů, jako je "*komunita*", "*prostor*", "*prostorová a sociální organizace*". V neo-ortodoxním pojetí sociální ekologie se např. zdůrazňovalo, že ne-prostorové aspekty organizace úživných činností lidských společenství, jako např. velikost, růst, složitost, rozsah specializace a diferenciaci, jsou nejdůležitějšími částmi sociální ekologie, zatímco prostorové a časové aspekty jsou vedlejší a jsou pouze užitečnými abstrakcemi, pomocí kterých lze měřit činnosti a vzájemné vztahy. V interpretacích, které jsou více inspirovány sociální morfologií a sociální geografií, jsou však takové jevy jako je prostorové rozložení obyvatelstva, jeho činností a institucí, právě tak jako prvky člověkem

vytvářeného hmotného prostředí, tj. budovy, sítě, obecně artefakty, považovány za legitimní předměty ekologického studia. Samozřejmě v jejich korelačních nebo funkčních vztazích k rozmanitým složkám sociální organizace.

Nesoustavně je rovněž v ekologických pracích používán pojem *prostoru*. Při deskriptivním pojetí bývá chápán jako "území", "plocha", někdy ovšem také jako vzdálenost či jako jakýsi vnější rámec, tedy téměř jako ekvivalent pojmu prostředí. Ve více interpretativním pojetí souvisí prostor s polohou, chápe se však také někdy jako zdroj nebo omezení, či jako předpoklad lidských činností. Četné práce, které již byly již o ekologické interpretaci prostoru napsány, však do věci nevnesly jasno¹⁶.

V souvislosti s rostoucím důrazem na roli aktivních subjektů v sociálním myšlení současnosti se dostalo do krize i tradiční pojetí pojmu *prostředí*. V ekologické perspektivě až téměř do současné doby převládalo Haecklovo pojetí tohoto pojmu. Prostředí je chápáno jako něco vnějšího vzhledem k jednotlivému organismu nebo souboru organismů, něco, čemu se jednotlivci nebo celé populace mohli pouze přizpůsobovat. H. Kötig [1978] takto chápané prostředí označil za "ekologickou valenci". Sociální organizace je v takovém tradičním pojetí něčím, co se vyvinulo a je udržováno v procesu adaptace populace vůči jeho prostředí. Při současném používání pojmu prostředí se myslí však více na pojetí, které razil Uexkull, tj. na ekologické požadavky organismů vůči okolí, ve kterém žijí. Takové pojetí je označováno pojmem "ekologická potence". Jsou to vlastně nároky na prostředí vyplývající z vnitřní organizace organismů. Zejména člověk má takový aktivní poměr k prostředí, které přizpůsobuje svým potřebám. Z historické analýzy vyplývá, že význam lidské "ekologické potence" se v dějinách člověka zvětšuje.

Posun v chápání významu pojmu prostředí a skutečnost, že se v ekologii člověka začíná klást větší důraz na ekologickou potenci, mění i názory na význam *psychologických* přístupů v ekologii. Podceňování znalosti "povahy druhu" v dosavadní ekologii bylo pravděpodobně také jednou z překážek poznání povahy ekologických procesů. Zdá se, že ve známé diskusi o ekologickém a behaviorálním přístupu ke studiu sociální organizace, kterou vedli O.D. Duncan a L.F. Schnore [1959] s P. Rossim [1959] a ve které Rossi zastával behaviorální hledisko, vyjádřil Rossi modernější stanovisko, které směřovalo rovněž k realističtějšímu pohledu na sociální ekologii a naznačovalo současná hlediska usilující o propojení mikro- a makrosociálního pohledu.

I letmý pohled na produkci ekologické školy ukazuje, že podíl vývojově či historicky orientovaných prací aplikujících ekologické paradigma je podstatně menší než podíl prací, které se zabývají strukturou ekologických jednotek anebo mezikulturními komparacemi těchto jednotek (např. měst). *Historické a vývojové hledisko* je uplatňováno spíše v tzv. kulturní ekologii J. Stewardové [1955] a jeho žáků, v analýze urbanizačních procesů a nejnověji ve vývojově srovnávacích studiích měst. Vývojová sociální ekologie je zcela ojedinelá, a to jak ve smyslu empirickém, tak i teoretickém. Výjimkou jsou práce Hawleye a starší Burgessovy studie o růstu měst, McKenziesho teorie vzniku metropolitních oblastí, W.T. Martinova [1955]

¹⁶) Nejnověji B. Hamm a B. Jalowiecki vyd. [1990]

práce o ekologické změně v okrajových městských územích. Z novějších pokusů uplatnit evoluční perspektivu je třeba uvést B. Hammovu [1987] skicu vývoje městských sociálně prostorových struktur v kapitalistických zemích a práce J. Friedrichse [1978, 1985]. Historicky orientované práce o městech i o změnách jejich vnitřní struktury vznikají spíše na půdě rychle se rozvíjejícího oboru historie měst a opírají se o tradiční historickou nebo sociálně historickou metodologii.

Problém nedostatečného respektu k historické povaze ekologických struktur, který lze naopak pozorovat v rámci ekologické tradice výzkumu sídel, nespočívá pouze v malém počtu prací věnovaných tomuto tématu. Je hlubší. Jeho podstatou je skutečnost, že změna struktury měst je v ekologii chápána téměř jako přírodní, biologický proces. Do jisté míry úsilí, pracovat s pomocí biologických analogií při analýze takových jevů jako je růst měst nebo jejich expanze, přineslo určité pozitivní výsledky. Na rozdíl od ryze historického přístupu toto úsilí vedlo k cenným generalizacím a k postřehnutí určitých obecných rysů ve vývoji měst a jejich struktury. Nicméně vzájemný vztah mezi generalizacemi o růstu měst, jejich expanzi, o jejich vnitřní strukturaci na základě sociální a prostorové dělby práce a jinými evolučně chápanými pojmy na jedné straně a "dějinami" jako postupné řadě diskontinuitivních "sociálních typů" [Hawley, 1978:789] nebo společenských formací v marxistickém smyslu na druhé straně, zůstává nejasný. Nedostatečně konceptualizovaný zůstává v ekologii rovněž vztah mezi ekologickými růstovými a expanzními procesy a společenskou změnou obecně. A právě zde by se mohla ekologie přiblížením k historickému přístupu teoreticky obohatit. Všechny dosavadní práce, pokoušející se vysvětlit rozdíly v ekologických strukturách měst před a po přechodu k socialistické organizaci společnosti¹⁷, narážely na potíže při výkladu těchto rozdílů. Neměly k dispozici nezbytnou teorii. A tak vztah ekologie k historickému přístupu zůstává její dlouhodobou slabinou.

Možné směry nového vymezení

Jakýkoliv pokrok v sociální ekologii, jak ve smyslu teoretickém tak i praktickém - tj. ve smyslu její větší politické relevance, je podmíněn absorbcí soudobých sociologických *teorií strukturace* a absorbcí metod *víceúrovňové analýzy*, která je u nás známější pod pojmem kontextuální analýza.

Pojem strukturace popisuje podle známé Giddensovy¹⁸ definice "podmínky, kterými se řídí kontinuita a transformace struktur". Není to totéž jako skupiny, kolektivity nebo organizace. Tyto jevy, které mají být studovány jako systémy sociálních interakcí, mají právě struktury. Ty je zapotřebí chápat jako systémy "vytvářejících pravidel a zdrojů", které jsou neosobní, nemají specifickou sociálně časovou polohu a "nemají subjekt", na rozdíl od konkrétních, v čase a místě existujících činností a akcí, jimiž se projevu.

Je však zapotřebí dodat, že propozice pohlížet na ekologické struktury, tj. na ony skutečnosti, které Hawley popsal jako "organizaci vzájemných závislostí, které

¹⁷) Pokoušel jsem se naznačit možné výkladové principy ve studii o vývoji ekologické struktury Prahy v období 1930-1960 [Musil 1968].

¹⁸) Jde o definice z jeho starší práce [Giddens 1976].

činí z obyvatelstva soudržnou funkční jednotku", a na ekologické akce (procesy), např. rozhodnutí rodin stěhovat se, stejným způsobem jako se dívá teorie strukturace na "jazyk" (struktura) a na "řeč" (akce a interakce), by měla být akceptována se souhlasem, avšak také s opatrností a s důrazem na začlenění tohoto pohledu do specifického pojmového rámce ekologie. Hlubší pochopení duality jakékoliv sociální struktury a zejména duality role lidských činností, které Giddens označil také jako "situované akce subjektu", by nepochybně vneslo do sociální ekologie možnost spojovat ve výkladu kontexty, jednotlivé aktéry a jednání. Je to však stále pouze obecné, byť velice plodné východisko, které ve své obecné podobě samo o sobě neumožňuje výklad vytváření sociálně prostorových struktur měst, případně i systémů osídlení. Giddensovy nedávné pokusy definovat tzv. mody regionalizace, chápané nikoliv pouze jako umístění v prostoru, nýbrž jako zónování v časoprostoru vztahované k opakujícím se rutinním sociálním činnostem¹⁹ naznačují novou cestu, jak v sociální ekologii spojovat procesy se strukturami. V procesu takového zónování se podle Giddense uplatňují čtyři způsoby regionalizace: forma, trvání, rozpětí (měřítko) a povaha. Dalším konstituujícím prvkem každé prostorové organizace je "vymezování" umožňující udržovat trvalé a odlišné vztahy mezi "přední" a "zadní" zónou. Tato regionalizace se uplatňuje jak v mikrodimenzi (bezpečnost, kontextualita chování), tak i ve větších dimenzích, např. při rozlišování jádrových a periferních oblastí různě velkých prostorových útvarů.

Tudy vede pravděpodobně spojení od takto duálně chápané sociální a tudíž i ekologické struktury k sociálně ekologické analýze města, která by překročila meze makrostrukturálního přístupu. Je však zřejmé, že operacionalizace tohoto přístupu vede spíše přes aplikaci metod víceúrovňové analýzy v ekologii, tak jak ji rozvíjí např. Hartmut Esser [1988], anebo přes rozpracování tzv. časové geografie v Hägerstrandově [1975] a Predově [1985] pojetí. Skutečnost, že tak prominentní autoři jako Hägerstrand a Pred považovali za vhodné operacionalizovat teorii strukturace ve výzkumu organizace městského života a v historicko-geografickém studiu utváření venkovského osídlení, svědčí o závažnosti Giddensových podnětů.

Výhrady, které lze mít vůči teorii strukturace v její konkrétní aplikaci na města, by však neměly zastřít trvalejší smysl jejího poselství. Ten spočívá v posunu základní perspektivy sociální ekologie a v důsledku tohoto posunu také ve změnách metod. Jádro posunu spočívá v tom, že jakoukoliv sociálně prostorovou jednotku je nutno důsledně chápat v duchu duality struktury, tj. současně jako produkt lidských aktivit i jako médium a rámec těchto aktivit. Metodicky to znamená ve stejné míře se věnovat jak morfologickým produktům lidských činností, tak i vlastním procesům, jednáním i aktérům, které vedou k vytváření ekologických struktur.

Velmi konkrétně přispívá k současné redefinici sociální ekologie *víceúrovňová*, čili *kontextuální analýza*, která důsledně pracuje se třemi proměnnými: 1. individuálními aktéry, 2. kontexty, 3. jednáními. Víceúrovňová

¹⁹) Srv. A. Giddens [1984].

analýza má jednak obecně propracovanou teoretickou základnu²⁰, jednak byla již aplikována v sociologickém výzkumu měst, např. ve výzkumu sociální segregace²¹.

Autoři, uplatňující víceúrovňovou analýzu, zdůrazňují, že příčinou potíží dosavadní sociální ekologie při vysvětlování vzniku a změn struktury měst je jednak převažující makropřístup ("sociální struktury vysvětlují sociální struktury"), jednak odtržení mikro- a makroúrovně společnosti (aktérů, jejich jednání a ekologické struktury). Tak jako nelze vysvětlit struktury ze struktur, což lze označit jako kolektivistický omyl, nelze vysvětlit individuální jednání aktérů z jejich vnitřních dispozic, cílů a záměrů, bez přihlédnutí ke kontextu, tj. bez přihlédnutí k ostatním aktérům, jejich jednání a dohodnutým pravidlům, což lze označit jako psychologický nebo redukcionistický omyl. Stejně tak nelze ovšem vysvětlit jednání z jednání, jak se o to pokoušejí někteří autoři, např. N. Luhmann [1984]. Kontexty, čili ekologické struktury, se nevytvářejí ničím jiným než jednajícími osobami, jednáními a produkty těchto jednání, přičemž se musí brát v úvahu i vliv přirozených podmínek prostorových a jejich hodnocení lidmi. Produkty jednání samozřejmě pak znovu působí na jednání aktérů. Centrální roli v tomto cyklu jednání hrají záměry, hodnocení a očekávání aktérů v kontextuálně určené situaci. Naproti tomu produkty jednání, a celý takto chápaný ekologický proces, jsou nezávislé na záměrech jednotlivců.

Teorie strukturace a víceúrovňové analýzy řeší v současné době nejspokojivěji obtíže spojené s výkladem vztahu mezi sociálně prostorovými strukturami a sociálními procesy a jednáním jednotlivých aktérů. Tomuto strukturačnímu pojetí odpovídá i velmi inspirativní pojem *sociálních figurací*, který uvedl do sociologie Norbert Elias [1981]. Definoval sociální figurace jako síť individuí, "která jsou spojena díky vzájemné elementární orientovanosti, odkázanosti a závislosti a která tak společně vytvářejí propojené pletivo, neboli figurace". Součástí figurací jsou také symboly.

Ve světle této definice lze vymezit pole sociální ekologie jako studium sociálně prostorových figurací různých dimenzí jak v jejich strukturálních, tak i procesuálních modalitách. Norbert Elias sám upozornil na možnost takové ekologické explikace jeho pojmu. "... Figurace tvoří také obyvatelé určité vsi, určitého města nebo určitého národa, i když v tomto případě není figurace přímo vnímatelná, neboť řetězce vzájemných závislostí, které zde lidé navzájem pojí, jsou velmi dlouhé a diferencovanější."

Sociálně ekologická modifikace pojmu figurace, kterou navrhuje, spočívá v tom, že do pojmu figurace zahrnujeme i hmotné artefakty a jejich prostorové uspořádání. Ekologie chápe sídla, města a další sociálně prostorové jednotky jako jednotu lidí, prostorově hmotných struktur, pravidel užívání prostoru a hmotných objektů přírodních i člověkem vytvořených a procesů vedoucích ke změnám jednotlivých prvků takové figurace. To, co činí ze sociální ekologie specifickou

²⁰) K základním pracem patří H. M. Blalock [1984], L. Boyd, G. R. Iversen [1979], M. T. Hannan [1970].

²¹) Dobrý přehled, srovnávající mimo jiné makro- a mikropřístup k výkladu sociální segregace, obsahuje studie [Friedrichs 1988].

disciplínu, která je oddělena od ostatních částí sociologie, je její orientace na studium sociálních procesů, které vedou k formování více či méně stabilních sociálně prostorových figurací a ovšem také obráceně, její orientace na zkoumání vlivu sociálně prostorových figurací a jejich jednotlivých částí na tzv. ne-prostorové a ne-hmotné stránky společnosti. Součástí takové perspektivy je rovněž to, co H. Linde [1972] a B. Joerges [1977] označili jako "sociologii hmotných podmínek".

V ekologické perspektivě jsou tudíž všechny člověkem vytvořené nebo přeměněné fyzikální nebo biologické předměty a jejich prostorové uspořádání součástí sociální struktury se všemi ekonomickými, mocenskými, kulturními a jinými sociálními implikacemi. Stále se proměňující sociálně prostorové figurace však nelze chápat pouze jako komunity v Hawleyově smyslu, tj. jako "teritoriálně lokalizované systémy vztahů mezi funkčně diferencovanými částmi ...". V tomto ohledu se soudobá sociální ekologie - v důsledku velkých diskusí o předmětu a orientaci sociologie města v posledních zhruba 20 letech - odděluje od neo-ortodoxních formulací, i když je jimi stále ovlivňována. V neo-ortodoxní verzi byla totiž komunita chápána stále jako analogie biocenózy, byť označované jako lidská biocenóza, tj. jako *ohraničená* a především na *místní* prostředí adaptovaná jednotka. Toto stanovisko je v soudobé sociální ekologii neudržitelné, i když existují některé typy biologicky orientovaných studií ekologie města, kde je takový přístup zcela legitimní. Příkladem jsou např. studie o metabolismu měst a další. Nedorozumění vzniká v tom okamžiku, kdy se podobné práce zařazují pod pojem sociální ekologie.

Sociálně prostorové figurace, které studuje sociální ekologie, nejsou především takto lokálně ohraničené útvary. Jsou to sídelní jednotky, které jsou v průmyslových i post-průmyslových společnostech, současně:

- uzly vnělokálních národních i mezinárodních vztahů a systémů: zejména velká města se stávají součástí celý svět obepínajících hospodářských činností a institucí,
- středisky dominujícími i obsluhujícími své regiony, přičemž se stále zvětšují jak tato střediska, tak i jejich regiony,
- lokálními sociálně prostorovými figuracemi sui generis, které vznikly v důsledku adaptace na prostředí a zdroje konkrétní lokality.

Konceptualizace měst a jejich regionů jako útvarů, které také ve své vnitřní prostorové struktuře reflektují současně všechny tři uvedené stránky figurativních principů, otevírá možnost spojovat bez rozporů stanoviska, která se ještě v nedávných diskusích zdála být neslučitelná. Týká se to např. *vztahu lokálního a globálního* ve společnosti. Vyjádřeno jiným způsobem: bylo by chybou považovat města za oddělené předměty sociálního výzkumu jako tzv. totální fenomény některých teorií obce, např. u R. Königa [1958], ale bylo by rovněž chybou považovat je pouze za průsečíky nebo mikrókosmy globální společnosti. V této souvislosti je instruktivní srovnat vývoj názorů na tento problém v evropských kapitalistických a bývalých socialistických zemích. Jestliže v západoevropských zemích od poloviny 60. let bylo stále více zdůrazňováno, že "sociologická analýza

města musí začít analýzou společnosti²², v bývalých socialistických zemích bylo možno pozorovat opačný pohyb. Sociální teorie globální společnosti v podobě zvládnutého marxismu se ukázala být příliš obecným nástrojem pro pochopení a řešení lokálních a regionálních problémů a vedla vlastně k destrukci živých horizontálních struktur. Přes globalizaci a "homogenizaci" společností v těchto zemích se stále více ukazovalo, jak se nelze obejít bez rozboru regionálních a lokálních specifik.

Proto nepřekvapuje, že zhruba ve stejné době, kdy Peter Saunders [1985] konstatuje, že: "... v současných kapitalistických společnostech nejmenší oddělenou prostorovou jednotkou, kterou můžeme považovat za základ sociologické analýzy, je ta, která je vymezena teritoriálními hranicemi národního státu", většina regionálních sociologů ve východní Evropě začala zdůrazňovat nutnost a účelnost sociologického studia malých i větších teritoriálních jednotek²³. Jedna taková znalost specifických znaků regionů a měst, jejich obyvatelstva i jejich způsobu života a sociálně prostorových struktur v konkrétních lokalitách a oblastech umožňuje porozumět struktuře národních států a zejména umožňuje racionální regionální plánování, konkrétně koncipovanou sociální politiku a také koncipování dobře fungující správní organizace národních států.

V této nové perspektivě klade sociální ekologie na jedné straně důraz na konkrétní znalosti jednotlivých sídel, regionů a celých států, na druhé straně také na budování nové teorie, jejímž jádrem je vysvětlení forem a vývoje sociálně prostorových figurací typu ves, město, velkoměsto, aglomerace, region, chápaných však vždy jako *průnik* globálních, regionálních a lokálních procesů. Důraz tedy není již kladen na funkční a strukturální produkty adaptačních procesů na prostředí, nýbrž na postižení sociálně prostorových vzorců, které jsou výsledkem adaptivních, kooperativních, ale také soutěživých a konfliktních interakcí mezi různými kategoriemi aktérů. Těmito aktéry, působícími současně a na různých rovinách jednotlivých sídel či regionů, jsou jednotlivci, domácnosti, sociální skupiny, hospodářské organizace, asociace, orgány samosprávy, ale také národních vlád.

Spojit analýzu chování všech těchto kategorií aktérů s rozlišením shora uvedených tří úrovní sociálně prostorových figurací, tj. národní, případně mezinárodní, regionální a lokální úrovně, je neobyčejně obtížné. Některé nejnovější práce autorů jako je B. Hamm nebo H. Esser, zabývající se víceúrovňovou analýzou, naznačují možná řešení.

Systematické víceúrovňové analýze by prospělo soustavné používání tří kategorií *sociální diferenciace*, které při rozborech struktury měst rozlišil J. Friedrichs [1982]:

1. Procesy *funkční diferenciace* lidských činností a v důsledku toho i ploch sídel na základě specializace a dělby práce. Jde o procesy, které závisejí na hospodářské bázi sídel a jejich funkční specializaci, na postavení jednotlivých

²²) To bylo stanovisko většiny protagonistů tzv. nové sociologie města, tvořené různorodou skupinou neo-marxistických a neo-weberianských autorů. Srv. zejména publikace L. Reissmana [1964], M. Castellsa [1973], R. Pahla [1970], P. Saunderse [1985].

²³) Podrobně je tento názor vyložen v knize S. Grundmanna [1981].

měst v národním a regionálním systému osídlení, na jejich velikosti a také na stupni vývojové rozvinutosti sídelních systémů jako celku.

2. *Sociální nerovnosti* spojené s globálními sociálními systémy, které se navzájem liší mírou a druhem nerovností, jak je tomu např. v zemích se silně rozvinutou nebo slabě rozvinutou redistribucí.
3. *Prostorově podmíněné nerovnosti*, způsobené rozdíly v poloze bydlišť, pracovišť a jiných míst pobytu opakovaně obyvateli užívaných, nerovnosti vůči pozitivně a negativně hodnoceným, přírodním i společností vytvářeným zdrojům jako jsou pracovní příležitosti, obchody, služby, parky, dopravní spoje; nebo naopak znečišťující průmyslové objekty, železniční tratě, skladiště apod.

Poslední kategorie diferenciací je ne-prostorově myslícími sociology - a těch je mnoho - přehlížena. Má však v sociálně ekologickém přístupu značný význam. Je zapotřebí rovněž zdůraznit, že tyto diferenciace jsou obvykle dlouhodobě historicky fixovány a představují prostorový výraz v minulosti vzniklých sociálních nerovností. Je to např. dobře vidět na setrvačnosti sociálně prostorových struktur i takových měst, jako je Praha, která prošla ve 20. století velkými sociálními proměnami a přesto si některé své sociálně ekologické dimenze vzniklé v 19. století podržela do současné doby.

Kontextuální, *víceúrovňová analýza* může být prohloubena podle našeho soudu propojením Friedrichsových typů diferenciace s rozlišením na tři základní úrovně sociálně prostorových figurací, jak to naznačuje následující matice:

	A Funkční diferenciace	B Sociální nerovnosti	C Prostorové nerovnosti
1) faktory globální dimenze			
2) faktory regionální dimenze			
3) faktory lokální dimenze			

Matici, která je heuristickým nástrojem, lze číst jako sadu hypotéz a otázek; např.:

1. Jak působí stupeň nebo fáze urbanizace jednotlivých zemí na funkční a demografickou diferenciaci obyvatel sídel nebo teritorií? 1 ---> A; 2. Jak závisí prostorové nerovnosti ve městech na regionálním postavení jednotlivých měst? 2 ---> C; 3. Existuje závislost stupně sociální segregace na velikosti měst a na jejich postavení v systému osídlení? 1 ---> B.

Odpovídat spolehlivě na tento druh otázek je možné jen při uplatnění *komparativního*, nejlépe mezinárodního, v horším případě internacionálního typu výzkumu. Soudobá sociální ekologie postrádá takové systematicky uskutečňované komparativní studie, přesto, že na jejich potřebu již před mnoha lety poukazoval

G. Sjöberg [1960]. Vypracovat metodologii těchto komparací patří proto k naléhavým úkolům dalšího rozvoje sociální ekologie.

I když značná část prací zařaditelných pod pojem "sociální ekologie" bude mít i v budoucnosti povahu makrostrukturální analýzy pracující se statistickými agregáty, neměli bychom zapomínat na to, že již Parkův "...zájem o ekologii byl převážně inspirován příslibem, že umožní objektivizaci sociálních pozorování"²⁴. V Parkově podání také význam statistiky a její aplikace v ekologickém výzkumu měst vyplývá z toho, že "...sociální vztahy jsou tak často a nutně korelovány s prostorovými vztahy ... fyzické vzdálenosti ... jsou, anebo se zdají být indexy sociálních vzdáleností" [Park, 1952:54]. V začátcích sociální ekologie bylo respektování duality sociálního života, jak je patrné z těchto citací, velmi živé a existují četné důvody pro to, aby se tento zapomenutý motiv znovu oživil.

Park svými poznámkami chtěl říci, že statistická analýza pozorovatelných a měřitelných strukturálních aspektů města je vhodným sociologickým instrumentem, ale současně že je zapotřebí také chápat co je "za" touto analýzou a jaké procesy vlastně vytvářejí sociálně prostorovou strukturu měst. Oživení této stránky Parkovské tradice by obohatilo sociální ekologii o *interpretativní a dynamizující aspekt*. In concreto by se to mělo projevit:

1. Větším důrazem na studium ekologických *procesů* jako aktů vedoucích k optimalizaci polohy všech relevantních subjektů v městském prostoru a v systému osídlení obecně.
2. Hlubším studiem procesů *hodnocení* jednotlivých částí měst i jednotlivých sídel, čili analýzou sídelních preferencí různých sociálních subjektů a také rozbohem příčin těchto preferencí.
3. Důrazem na studium strukturovaných *pravidel*, která regulují optimalizační aktivity subjektů a která jsou vždy těsně spojena s globální strukturou každé společnosti, tj. s jejich ekonomickými institucemi, s právem, s plánováním a jeho ideologiemi, ale také se soustavou dohodnutých morálních hodnot a kulturních vzorců.
4. Vypracováním *typologie* sociálních *subjektů*, tj. aktérů usilujících o optimalizaci své polohy v sociálním prostoru měst a osídlení a rovněž tak vypracováním typologie subjektů a institucí regulujících tyto prostorové aktivity.
5. Hlubším studiem samotných *procesů optimalizace* polohy. Pod tímto pojmem se rozumí úsilí různých aktérů umístit se při svých činnostech, jakými jsou např. bydlení, práce, nakupování, prodávání, trávení volného času, tam, kde tyto činnosti přinesou největší užitek nikoliv pouze v ekonomickém, nýbrž v širším sociálním slova smyslu. Tím se ekologie odlišuje od regionální ekonomie a ekonomie měst. Vlastnosti kvality prostředí by se měly v tomto novém pojetí ekologie určovat na základě požadavků plynoucích z různých lidských činností a také z vlastností aktérů. Jde tu o ekologickou potenci v pravém slova smyslu.

²⁴) Takto Parka interpretovali Duncan a Pfautz [1960].

Taková optimalizace prostorového jednání probíhá z jedné strany v historicky již vytvořené prostorové struktuře, na druhé straně tato struktura je činností četných aktérů nepřetržitě měněna a nově vytvářena. Sociální prostor je vždy znovu a znovu lidmi produkován. Prostory a polohy jsou současně - jak těmi, kdo usilují o optimalizaci své polohy, tak i těmi, kdo tyto procesy regulují - trvale *hodnoceny*. Takové hodnocení (připisování určitým polohám vyšší nebo nižší hodnoty) je naprosto nezbytným předpokladem racionální volby.

Procesy optimalizace prostorových poloh aktérů mohou probíhat rozmanitým způsobem, což závisí na *institucionálním rámci* a konec konců především na daném typu společnosti. To znamená, že nemusí mít výlučně povahu soutěže - i když se zdá, že ta je v nich vždy nějakým podílem zastoupena - nýbrž i smlouvání, nebo někdy také kooperace. Jinými slovy řečeno, nejedná se tu nutně pouze o hospodářské procesy, nýbrž také o procesy sociální a kulturní.

Této vnitřní různorodosti povahy optimalizačních procesů jsou si velmi dobře vědomi lidé, kteří se profesionálně zabývají plánováním měst a oblastí. Nejvíce si to uvědomovali plánovači měst ve společnostech s plánovaným hospodářstvím, kde plány nahradily tržní mechanismy. V těchto podmínkách se rozhodovalo o prostorové struktuře měst na obecné úrovni do značné míry na základě hospodářsko-plánovacích rozhodnutí a zejména na základě rozhodnutí dosáhnout určitých ideologických nebo politických cílů, např. v oblasti bydlení. Ivan Szelényi [1987] to vyjádřil velmi jasně: "... jakýkoliv pokus vytvořit teorii sociálně prostorové struktury měst v socialistických společnostech musí začít sociologií bydlení, pokračovat odtud k sociologii plánování měst a vyvrcholit v sociologické teorii městského prostoru...". Je zapotřebí zdůraznit, že shora uvedené cíle nebývaly vždy snadno integrovatelné, že řada z nich byla protichůdná a že to, co trh řešil v podstatě cenovými mechanismy, musilo být nahrazeno politickými rozhodnutími, často ovšem tak zvanými odbornými rozhodnutími samotných plánovačů, bez vtažení k autentickým záměrům těch, kterých se taková rozhodnutí týkala. Nicméně případy skutečného "dohadování" mezi aktéry navzájem a mezi aktéry a plánovači se vyskytovaly také a představují neobyčejně zajímavý, nicméně dosud málo popsany typ ekologických procesů.

Optimalizační procesy závisí vždy také na *počtu, druhu a sociální pozici aktérů*. Jestliže je počet relativně nezávislých účastníků velký, probíhají tyto procesy jinak než při menším počtu subjektů. To se pak musí projevit i v podobě dosažených a "dojednaných" prostorových rovnováh. Není pochyb o tom, že existují objektivně pozorovatelné rozdíly v prostorovém uspořádání měst v kapitalistických a socialistických zemích, což se projevuje např. na povaze a velikosti nových čtvrtí, na struktuře center, na skladbě a poloze nákupních a oblužných středisek atd.

Sociálně prostorová struktura měst, jako výsledek komplexních optimalizačních procesů, závisí ovšem nejen na počtu, nýbrž i na skladbě aktérů. Hägerstrandův pokus, který rozvedl dále A. Giddens, vysvětlit strukturu měst pomocí časoprostorové analýzy chování jednotlivců a domácností, je nepochybně velmi podnětný, avšak vede k omezení pohledu na reálnou skladbu prostorově činných subjektů. Bylo by účelné rozlišovat alespoň tři kategorie aktérů:

1. Jednotlivce, domácnosti a rodinné podniky.
2. Kolektivní subjekty na lokální a regionální úrovni, jako např. lokálně působící podniky, filiálky banky, úřadů, obchodních domů atd., jakož i lokální složky správy, plánování, stavebních firem, realitní kanceláře a také lokální zájmové skupiny nebo asociace, atd.
3. Regionální a centrální vlády, ministerstva, centrální plánovací organizace, národně nebo mezinárodně organizované podniky s lokálními pobočkami apod.

I když význam třetí skupiny rychle roste a vnáší do sociální ekologie neobyčejně silný prvek internacionalizace a globalizace, lokální a regionální úroveň subjektů nepřestává hrát v utváření sociálního prostoru významnou roli

Závěrečné poznámky

Dějiny sociální ekologie byly až do přítomnosti dějinami úspěšného odhalování a objevování pravidelností a struktur v zdánlivě chaotické existenci převážně městských společenství. Fascinace těmito strukturami a použití některých nevhodných analogií způsobily, že zájem o ekologii začal klesat. I když by se nemělo pochybovat o oprávněnosti a pozitivním významu původní orientace sociální ekologie, není zároveň pochyb o tom, že je zapotřebí usilovat o novou, vyváženější pozici této významné součásti sociologie. Pro výklad vnitřní struktury měst i systémů osídlení v soudobých společnostech je nutno dosavadní makrostrukturální přístupy doplnit analyticko-procesuálními, které by mohly čerpat ze soudobých teorií strukturace, kontextuálními přístupy, které pracují s metodami víceúrovňové analýzy a jsou ovlivněny školou racionální volby, a konečně na třetím místě historickými přístupy, které chápou strukturu měst jako nepřetržitě se proměňující soustavu rovnováh a nerovnováh, měněnou činností a dosahováním cílů bohatě strukturovaných aktérů usilujících o optimální polohu pro tyto činnosti a cíle. Není ovšem pochyb o tom, že verifikace účelnosti takových reformulací může být dosaženo pouze pomocí empirických prací.

Literatura

- Alihan, M.A.* 1938. *Social Ecology*. New York: Columbia University Press.
- Atteslander, P., Hamm, B.* 1974. *Materialien zur Siedlungssoziologie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Blalock, H.M.* 1984. Contextual-Effects Models: Theoretical and Methodological Issues. *Annual Review of Sociology*, vol. 10, 353-372.
- Boyd, L., Iversen, G.R.* 1979. *Contextual Analysis: Concepts and Statistical Techniques*, Belmont.
- Burgess, E.W.* 1925. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. In: *The City*, vyd. R.E. Park, E.W. Burgess a R.D. McKenzie. Chicago: University of Chicago Press.
- Castells, M.* 1973. *La question urbaine*. Paris: Francois Maspero.
- Dangschat, J.* 1985. *Soziale und räumliche Ungleichheit in Warschau*. Hamburg: Christians.

- Davie, M.R.* 1938. The Pattern of Urban Growth. In: Studies in the Science of Society, vyd. G.P. Murdock. New Haven: Yale University Press.
- Dogan, M. & Rokkan, S.* 1969 vyd. Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences. Cambridge: Mass., Harvard University Press.
- Duncan, O.D., Schnore, L.F.* 1959. Cultural, Behavioral and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization. The American Journal of Sociology, vol. 65, 132-149.
- Duncan, O.D., Pfautz, H.W.* 1960. Translators' Preface v knize Halbwachs, M.: Population and Society. Introduction to Social Morphology. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Durkheim, E.* 1897 1898. Morphologie sociale. L'année sociologique, vol. 2, 520-21.
- Durkheim, E.* 1900. La sociologie et son domaine scientifique. Revista italiana di sociologia, vol. 4, 127-48.
- Elias, N.* 1981. Was ist Soziologie? München: Juventa Verlag.
- Esser, H.* 1988. Sozialökologische Stadtforschung und Mehr-Ebenen-Analyse. Soziologische Stadtforschung, Sonderheft 29. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 35-55.
- Firey, W.* 1945. Sentiment and Symbolism as Ecological Variables. American Sociological Review, vol. 10, 140-48.
- Friedrichs, J.* 1988. Makro- und mikrosoziologische Theorien der Segregation. Soziologische Stadtforschung, Sonderheft 29. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 56-77.
- Friedrichs, J.* 1978. Stadtentwicklungen in kapitalistischen und sozialistischen Ländern. Rowohlt, Reinbek.
- Friedrichs, J.* 1980. Stadtanalyse. Soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Friedrichs, J.* 1985. Stadtentwicklungen in West- und Osteuropa. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Gibbs, J.P., Martin, W.T.* 1962. Urbanization, Technology and the Division of Labor: International Patterns. American Sociological Review, vol. 27, 667-77.
- Giddens, A.* 1976. New Rules of Sociological Method. London: Hutchinson.
- Giddens, A.* 1984. The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press.
- Grundmann, S.* 1981. Das Territorium - Gegenstand soziologischer Forschung. Berlin: Dietz Verlag.
- Hägerstrand, T.* 1975. Space, Time and Human Conditions. In: Dynamic Allocation of Urban Space, vyd. A. Karlquist. Farnborough.
- Halbwachs, M.* 1960. Population and Society. Introduction to Social Morphology. Glencoe, Illinois: The Free Press. (Překlad: Morphologie sociale. Paris: Librairie Armand Colin, 1938).

- Hamm, B.* 1977. Die Organisation der städtischen Umwelt. Frauenfeld-Stuttgart: Verlag Huber.
- Hamm, B.* 1987. Soziale Segregation im internationalen Vergleich. Trier: Trierer Beiträge zur Stadt- und Regionalplanung.
- Hamm, B., Jalowiecki, B.* 1990. The Social Nature of Space, Warszawa: PAN.
- Hannan, M.T.* 1970. Problems of Aggregation and Disaggregation in Sociological Research, Chapel Hill 1970.
- Harloe, M.* 1984. Sector and class: a critical comment. International Journal of Urban and Regional Research, vol. 8, 228-37.
- Hawley, A.H.* 1944 Ecology and Human Ecology. Social Forces, vol. 22, 398-405.
- Hawley, A.H.* 1978. Cumulative Change in Theory and in History. American Sociological Review, vol. 43, 787-796.
- Hawley, A.H.* 1986. Human Ecology. A Theoretical Essay. Chicago.
- Janson, C.G.* 1969. Some Problems of Ecological Factor Analysis. In: Dogan, M. & Rokkan, S. vyd.: Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Joerges, B.* 1977. Gebaute Umwelt und Verhalten. Baden-Baden.
- Kaltenberg-Kwiatkowska, E.* 1973. Przeobrażenia struktury społeczno-przestrzennej miasta pod wpływem uprzemysłowienia. Warszawa, PAN.
- König, R.* 1958. Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde. Reinbek, Rowohlt.
- Kötig, H.* 1978. Zum humanökologischen Begriff "Habitat" in der Stadtökologie. Bericht über ein Kolloquium der Deutschen UNESCO-Kommission, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Werner-Reimers-Stiftung, Bonn.
- Linde, H.* 1972. Sachdominanz in Sozialstrukturen. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Lojkine, J.* 1977. Le marxisme, l'état et la question urbaine. Paris: Presses Universitaires de France.
- Luhmann, N.* 1984. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt.
- Martin, W.T.* 1955. The Growth of Metropolitan Regions on the Pacific Coast. Research Studies of the State College of Washington, vol. 23, 102-109.
- Matějů, P., Večerník, J., Jeřábek, H.* 1979. Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: The Example of Prague. International Journal of Urban and Regional Research, č. 2, 181-202.
- McKenzie, R.D.* 1926. The Scope of Human Ecology. Publications of the American Sociological Society, vol. 20, 141-54.
- Mingione, E.* 1977. Sociological approach to regional and urban development, Comparative Urban Research. vol. 4, 21-38.
- Musil, J.* 1968. The Development of Prague's Ecological Structure. V knize vyd. Pahl, R. E.: Readings in Urban Sociology. Oxford: Pergamon Press.

- Musil, J.* 1987. Housing Policy and the Sociospatial Structure of Cities in a Socialist Country - the Example of Prague. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 1, 27-36.
- Pahl, R.E.* 1970. *Whose City?* London: Longman.
- Park, R.E.* 1936. Human Ec. *The American Journal of Sociology*, vol. 42, 1/1-15.
- Pickvance, C.G.* 1976. *Urban Sociology. Critical Essays.* London: Methuen.
- Pióro, Z.* 1962. *Ekologia społeczna w urbanistyce.* Warszawa: Arkady.
- Pióro, Z.* 1982. *Przestrzen i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej.* Warszawa: Książka i Wiedza.
- Piotrowski, W.* 1966. *Spoleczno-przestrzenna struktura miasta Łodzi. Studium ekologiczne.* Wrocław: Ossolineum.
- Pred, A.* 1985. The Social Becomes the Spatial, The Spatial Becomes the Social: Enclosures, Social Change and the Becoming of Places in Skane. In: *Social Relations and Spatial Structures*, wyd. Gregory, D., Urry, J., Basingstoke.
- Preteceille, E.* 1986. Collective consumption, urban segregation and social classes, *Society and Space*, vol. 4., 145-54.
- Quinn, J.A.* 1939. The Nature of Human Ecology: Reexamination and redefinition. *Social Forces*, vol. 18, 161-68.
- Reissman, L.* 1964. *The Urban Process. Cities in Industrial Societies.* Glencoe: The Free Press of Glencoe.
- Rossi, P.H.* 1959. Comment. *The American Journal of Sociology*, vol. 65, 146-149.
- Saunders, P.* 1981. *Social Theory and the Urban Question.* New York: Holmes & Meier Publishers, Inc.
- Saunders, P.* 1985. Space, the City and Urban Sociology. In: *Social Relations and Spatial Structures*, wyd. Gregory, D., Urry, J., Basingstoke.
- Shevky, E., Bell, W.* 1955. *Social Area Analysis.* Stanford: Stanford University Press.
- Sjoberg, G.* 1960. *The Preindustrial City. Past and Present.* New York: The Free Press.
- Steward, J.* 1955. *Theory of Cultural Change, Urban.*
- Sweetser, F.L.* 1965. Factorial Ecology: Helsinki. *Demography*, vol. 2, 372-385.
- Szelényi, I.* 1987. Housing inequalities and occupational segregation in state socialist cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 11, 1-8.
- Theodorson, G.A.* 1961. *Studies in Human Ecology.* Evanston: Harper & Row.
- Tuma, N.B., Hannan, M.T.* 1984. *Social Dynamics,* Orlando.
- Weclawowicz, G.* 1988. *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski.* Wrocław: Ossolineum.
- White, P.* 1984. *The West European City. A Social Geography.* London: Longman.
- Wirth, L.* 1945. Human Ecology. *The American Journal of Sociology*, vol. 50, 6/ 483-88.

Zorbaugh, H.W. 1926. *The Natural Areas of the City*. Publications of the American Sociological Society, 20/188-97.

Summary

The need to explore the status of social ecology and the possibilities of new conceptual as well as methodological approaches to social ecology, a few years after the publication of studies that were either concerned with current problems in socioecological analysis or with general current issues in social ecology, is caused by the need to integrate numerous recent stimuli and new views from related fields - mainly from urban and regional geography and general sociology - and include in the body of social ecology the experiences of urban and regional studies carried out in former socialist countries. Stress is laid on theory, on the description of problems contemporary social ecology faces and on outlining possible ways of solving at least some of them.

The main tension, which has chronically accompanied social ecology, can be summarized in the following way: 1. problems in relating socio-spatial structures to social processes, to human action, 2. ambiguity in explaining the nature of mechanisms, that produce socio-spatial structures, 3. uncertainties in interpreting the term community, 4. an excessive environmentalism and a simplified way of understanding the relationship between environments and populations, 5. ambiguous understanding of the term space, 6. an excessive generality, often connected with the failure to incorporate socio-spatial patterns into the context of history.

Any progress in social ecology in theoretical as well as in practical terms, i.e., in greater relevancy for the policy formation, is conditioned by the absorption of the contemporary sociological theories of structuration, as expressed by such authors as A. Giddens, P. Bourdieu, N. Elias. More stress should be also laid on the application of multi-level, contextual analysis to the study of different types of actors functioning within social spaces of communities and regions. Stress should be laid on the study of ecological processes, and specifically on acts leading to the optimization of the location of relevant social subjects functioning in different types of socio-spatial structures. The study of ecological processes must be connected with a deeper knowledge of the evaluation of urban and regional areas by different categories of actors, i. e., it is necessary to analyze locational preferences as expressed by various social subjects. Social ecology should also be based on the study of rules that regulate the optimization actions of the subjects. These rules are intimately connected with the structural elements of any society, i.e., with its institutions, e.g., economy, law, planning systems and ideology, established housing policies, systems of agreed values. A necessary part of social ecology should be a typology of the social subjects acting within cities, regions or states, as optimizers of their spatial positions, and also the typology of the subjects and institutions that regulate the participants' locational intentions and activities, i.e., of the so called space managers.

Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu

PAVEL MACHONIN

Ústav sociálně politických věd
Univerzity Karlovy, Praha

MILOSLAV PETRUSEK

Fakulta sociálních věd
Univerzity Karlovy, Praha

Once more about the concepts of the development of social structure in Czechoslovakia

Abstract: The article represents a reply by two of the authors of the "forbidden" book, "Czechoslovak Society", published in 1969 as a result of a representative survey from 1967 concerning vertical social differentiation and mobility (for more detailed information see No 3/1990) to a criticism presented by a group of middle-aged sociologists in the same number of this journal. The critiques consider the possibility that some overassessment of the weight of meritocratical elements could have occurred in the interpretation of the data from 1967. The authors of the reply accept partial, empirically based objections concerning the role of external studies in achieving social status, but they do not agree with remarks based on the analysis of development after the Soviet occupation in 1968. They argue that inside the robust trajectory of progressive egalitarianism and totalitarianism lasting from the end of the 1930s to the end of the 1980s there was an opposing wave that temporarily increased the elements of meritocratic stratification and democratization, with its peak in 1968. They try to make this phenomenon clear from the theoretical point of view.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

Když jsme se - řadu měsíců před listopadem 1989 - seznámili s textem několika sociologů mladší střední generace, věnovaným výsledkům našeho výzkumu sociální struktury Československa z roku 1967, měli jsme poněkud smíšené pocity. Na prvním místě to byl pocit uspokojení, že vůbec někdo z pracovníků institucionalizované československé sociologie si dal tu práci a seriózně se zabýval těmi našimi poznatky, pro něž se v předchozích letech nacházela pouze slova ideologického odsudku, spjatého s neporozuměním nebo i záměrným překrucováním obsahu. Ocenili jsme také erudici autorů a kultivovaný tón diskuse, včetně schopnosti rozeznat i pozitivní přínosy analyzované práce. Současně jsme s některými momenty kritiky nemohli souhlasit; hlavně nám však přišlo líto, že si autoři textu své - jistě věcně zdůvodněné - účty s tehdejší československou společností vyřizují jaksi nepřímou, pomocí kritiky našich prací, jež se zabývaly společností v odlišné historické situaci. Autory textu jsme tehdy požádali, aby jeho publikaci odložili až na dobu, kdy bude možno otisknout věcnou informaci o našem výzkumu a naše dnešní stanovisko k jeho výsledkům. Ti našemu přání vyhověli.

Shodou historických okolností se stalo, že se tato dohoda realizovala až po listopadu 1989 ve formě současné publikace tří textů ve třetím čísle Sociologického časopisu 1990 [Alan et al. 1990; Petrusek 1990; Boguszak-Gabal-Matějů 1990]. V každém případě tak vznikla situace, kdy je možno o problémech diskutovat před lépe informovanou odbornou veřejností. V této situaci považujeme za svou povinnost aspoň stručně reagovat na podstatné body úvah oponentů.

Jádrem kritiky, opřené o reanalýzu některých původních dat pomocí modernějších metodologických postupů, je udánlivé přecenění významu vzdělanostní a výkonové diferenciace ve vertikální sociální diferenciaci obyvatelstva Československa v roce 1967 a jeho hodnocení jako jednoznačného převládnutí meritokratického, stratifikačního členění společnosti.

Empirické zdůvodnění těchto námitek se dá shrnout do dvou problémových okruhů. První se týká především *studia při zaměstnání*. Politické a mocenské intervence do obsazování míst v pracovním procesu v období před realizací výzkumu vedly podle autorů kritiky k tomu, že osoby, které tímto mechanismem získaly pozici přesahující jejich předběžné vzdělání, nabývaly formálního vzdělání (studium při zaměstnání nebo jeho přiznáním bez faktického odpovídajícího studia) dodatečně jakožto legitimizace již získaného profesního zařazení. Současně část osob postižených v důsledku diskriminace sestupnou mezigenerační mobilitou se orientovala zprvu na profesionální vzestup a teprve později - právě koncem padesátých let a v letech šedesátých - na dodatečné získání vzdělání rovněž studiem při zaměstnání.

Obě empirické námitky jsou korektní; neobsahují ostatně nic, co by bylo v našich interpretacích z let 1969-1972 zamlčeno. Zmíněné jevy se explicitě připomínaly v mobilitní analýze [Alan 1972] a byly známy i při interpretaci dat o sociální stratifikaci. Využití, popř. i částečné zneužití studia při zaměstnání pro dodatečnou legitimizaci profesionálních pozic bylo skutečně jednou z cest, jimiž se v poválečném období dosahovalo souladu formálního vzdělání s profesionální pozicí. Kvantitativní rozsah tohoto jevu odhadl Alan na nejméně jednu třetinu případů absolvování škol studiem při zaměstnání, přičemž šlo o případy různého druhu. Nejčastěji takového postupu využili lidé, kteří byli do funkcí dosazeni z tzv. třídně politických důvodů, v řadě případů šlo o lidi, kteří si tak doháněli vzdělání zameškané za války nebo vzdělání, jehož nemohli dosáhnout pro politickou diskriminaci po únoru 1948. Nešlo přitom o jev kvantitativně příliš rozsáhlý. Za celé období 1947-1967 činil průměrný stav studujících při zaměstnání 27,9 % vysokoškolských studentů, za období 1948-1967 9 % studentů všeobecně vzdělávacích škol, za období 1945-1967 27,4 % studentů středních odborných a odborných škol [Historická statistická ročenka 1985: 330 a 393]. Z těch, kteří dostudovali, pak pouze výše zmíněná část si potvrdila studiem předchozí úroveň zaměstnání a z toho opět jen určitá část tak reagovala na důsledky politických přesunů po únoru 1948.

Existenci takového jevu jistě nelze zařadit pod klasický vzorec tzv. meritokratického typu kariéry: vzdělání (obvykle odpovídající vzdělání rodičů) - profesionální zařazení - příjem - spotřeba a život ve volném čase. I když vezmeme v úvahu uvedený jev i některé jevy další - zejména studium absolventů dělnických

přípravek a diskutabilní kvalitativní úroveň tehdy dosahovaného vzdělání -, nelze ovšem dost dobře obejít souhrnný výsledný efekt, tj. že v celku zkoumané ekonomicky aktivní populace zřetelně převládá soulad mezi stupněm vzdělání, profesního zařazení a *současně* úrovní spotřeby a chování ve volném čase, což ostatně oponenti nepopírají. Právě tento efekt je však pro řešení otázky o stupni stratifikovanosti společnosti rozhodující, neboť potvrzuje funkčnost nabytého vzdělání z hlediska reálného sociálního postavení lidí.

Za závažnější považujeme ten okruh (empiricky rovněž korektně zdůvodněných) námitek, jenž se týká společenských *mechanismů*, jimiž se v období předcházejícím výzkumu dosahovalo kongruence pracovní pozice a vzdělání. Souhlasíme s Boguszakem, Gabalem a Matějů, že se tak dělo převážně byrokratickými postupy, vylučujícími "přirozenou" konkurenci, a že tento mechanismus nutil lidi volit cestu formálního vzdělání jako jediné možnou dráhu profesionálního vzestupu pro širší okruh pracovníků, přičemž zejména pro vyšší pozice se i nadále uplatňoval princip politicko-mocenské intervence bez ohledu na vzdělání. Při absenci rozvinutého tržního mechanismu a pluralitní demokracie měla v dané souvislosti jistě rozhodující význam byrokratická reglementace vzdělanostního i pracovního profesionálního systému totalitárním systémem mocenským. Tuto etapu vývoje zemí sovětského typu Strmiska se zjevným zřetelem k československým poměrům zahrnuje pod model "revidovaného monokratického uspořádání společnosti", jenž se vyznačuje mj. i uvědoměním nezbytnosti elementární racionality a kompetence v řízení společnosti a sledování satisfakce potřeb denního života, aniž přitom dochází k zásadní změně systému [Strmiska 1989: 20]. Důležité však je, že paralelně s dílčími změnami v regulaci společnosti shora se v desetiletí 1956-1967 v Československu odehrály i spontánní procesy hromadného tíhnutí značné, zejména pak mladší části obyvatelstva ke vzdělání, profesionálním uplatnění i bohatšímu a kulturnějšímu způsobu života. Ty se prosazovaly zprvu pouze v těch mezích, jež určoval mocenský systém. V roce 1967 část těchto lidí uspěla a dosáhla jisté míry statusové konzistence, část se zařadila mezi kvalifikovanou a kulturní skupinu osob, která se dosud neprosadila v plné míře profesionálně a ještě méně v systému účasti na řízení společnosti. Souvislost existence a působení obou těchto skupin s jistou obnovou duchovního života společnosti, s úsilím o ekonomickou reformu i o demokratizaci politického systému, které vyvrcholilo v roce 1968, je historicky prokazatelná¹.

Nechceme v žádném případě polemizovat se skálopevným přesvědčením velké většiny odborníků, že meritokratický typ sociální stratifikace se může plně a trvale uplatnit pouze v podmínkách tržní ekonomiky, pluralitní demokracie a

1) Podrobněji, s odkazy na historiografické práce i na historickou statistiku se o tom pojednává v práci [Machonin 1990], která se připravuje k publikaci. V práci se rozbírají mj. pohyby v generační, odvětvové profesionální, vzdělanostní a kvalifikační, jakož i příjmové struktuře, ve způsobu života obyvatelstva, v jeho účasti na politické moci a odborném řízení a v tzv. třídně ekonomické struktuře a podle možnosti i jejich vzájemné vztahy. Pokud jde o právě uvedené skupiny, dá se předpokládat, že ta "konzistentní" víceméně energicky podporovala reformní úsilí "shora", zatímco skupina "inkonzistentní" byla základem více či méně radikálního tlaku "zdola", jenž se projevil v průběhu roku 1968.

duchovní svobody. Právě československá zkušenost ze šedesátých let však podle našeho názoru ukazuje, že na historické cestě k této klasické formě se mohou vyskytnout i formy přechodné, při nichž se výkonový typ společenského uspořádání aspoň částečně prosazuje i za podmínek odlišných a sehrává úlohu faktoru stimulačního vývoj k celkové společenské přeměně. Současně ale musíme také uznat obecně teoretickou oprávněnost předpokladu, že za určitých okolností by mohl fungovat jako relikt předchozího stavu společnosti.

Kromě uvedených zcela korektních námitek se neopírají autoři o žádné další přímé empirické zdůvodnění svých výhrad k interpretaci sociální situace v Československu v roce 1967. O to více pozornosti věnují argumentaci založené na vývoji, který u nás proběhl v letech sedmdesátých a osmdesátých a plným právem jej hodnotí jako vývoj v zásadě antimeritokratický. Nekladou si ovšem otázku, zda podstatný vliv na posílení této tendence neměla politickomocenská a na ni navazující i globální restrukturační sociálního systému, jež se odehrála po 21. srpnu 1968, tedy za vydatné intervence vnějších sil, na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Jejich úvahy o existenci "*robustní*" vývojové trajektorie vyplývající z dlouhodobého působení byrokraticky řízené nivelizující redistribuce jakožto základu reprodukčního mechanismu československého sociálního systému, považujeme přitom za velmi inspirativní. Počátek takové trajektorie však spatřujeme spíše již v přeměnách, jež se odehrály na přelomu třicátých a čtyřicátých let.

Nesouhlasíme ovšem s domněnkou, že jsme projevy podobného typu vývoje v šedesátých letech mohli přehlédnout jaksi v apriorní snaze prokázat převahu meritokratické sociální stratifikace a tendencí ke konvergenci československé společnosti a vyspělých industriálních společností té doby. V naší logice byla vize demokraticky organizované výkonové společnosti² pouze jednou z vývojových možností vedle několika dalších, z nichž nejdůležitější byla založena na možné tendenci dalšího upevňování dosud velmi silných rovnostářsko-byrokratických principů sociálního uspořádání. Výrok o stratifikovanosti československé společnosti nebyl apriorním východiskem našeho výzkumu, "oblíbeným" teoretickým konceptem, jehož věcnou oprávněnost jsme chtěli stůj co stůj prokázat, jak se to zhusta děje v běžných stratifikačních výzkumech, nýbrž závěrem poměrně všestranné analýzy empirických dat.³ Ostatně tento výrok neměl v žádném případě podobu tvrzení o jednoznačném převládnutí meritokratických stratifikačních principů v sociální realitě. Ve skutečnosti se v knize Československá společnost [Machonin a kol. 1969] říkalo pouze to, že stratifikační princip se v Československu prosadil výrazněji, než se předpokládalo v hypotézách, že v celku sociálních vztahů převládl, nikoli však jednoznačně a důsledně, nýbrž ve střetu s mimořádně silně

²) Jistým projevem ideologicky motivovaného apriorismu, který vyplynul ze známé blízkosti výzkumného týmu z roku 1967 k tehdejší reformní proudům v Československu, bylo nejspíše jednoznačné ztotožnění modelu demokratické společnosti výkonu s předpokládaným vyšším vývojovým stupněm socialismu. Tento přístup však nijak neovlivnil pečlivost empirické analýzy.

³) Ta nebyla, mimochodem, metodologicky založena pouze na běžném porovnání korelací, ale využila i výsledků faktorové analýzy, zejména pak konfrontace statistického rozboru s výsledky moderních typologických postupů (taxonomie, dnes známé spíše pod názvem cluster-analysis).

protikladně působícími vlivy uspořádání rovnostářského a byrokratického, tedy, v dnešním slovníku, s celým mechanismem redistribuce charakteristickým pro totalitární systém.

Takové tvrzení není v rozporu s přiznáním existence dlouhodobé vývojové trajektorie, která v průběhu posledních padesáti let vtiskla československému sociálnímu systému tu podobu, jíž nabyl na konci let osmdesátých. Dlouhodobé vývojové trendy se zpravidla prosazují v konfliktních procesech a ve vlnovitých pohybech. Pokud jde o situaci v roce 1967, můžeme proti hypotetickým soudům postavit slušný objem empirických dat ze statistických pramenů a historiografických prací, shrmáných ve studii [Machonin 1990] - viz pozn. 1. Podstatná část tohoto empirického materiálu podle našeho názoru dokazuje, že prosazování souladu mezi vzděláním, profesionální pozicí a způsobem života v mimopracovní době včetně úrovně spotřeby byl postupný proces, charakteristický především pro šedesátá léta, v některých bodech i pro poslední 3-4 roky let padesátých⁴. Odpovídal celkové změně kulturního klimatu i průběhu ostatních sociálních procesů. I když se neprosadil plně, byl to co do směřování trend opačný než ty, jež převládaly po únoru 1948 a v prvních dvou třetinách let padesátých. Stratifikační prvky z roku 1967 *nelze tedy v žádném případě hodnotit výlučně jako relikta minulosti* - ostatně šlo by o minulost dosti vzdálenou, protože už v době německé okupace patrně aspoň v českých zemích převládaly posuny nivelizační - nýbrž jako výsledek nových kulturních a sociálních přeměn konce padesátých a prvních dvou třetin šedesátých let.

Snažili jsme se v krátké replice přispět k redukci informačních šumů a nedorozumění, jaká obvykle vznikají v zápalu polemiky, a vyzdvihnout i momenty, v nichž se dá konstatovat shoda, popř. sblížení stanovisek. Přesto však se nedomníváme, že tím zmizel závažný spor, jehož existenci publikace obou statí v Sociologickém časopise vyjevila. Vedle pochopitelných a dnes už spíše dílčích rozdílností v teoretických a metodologických přístupech v něm rozhodující místo zaujímá otázka *historického hodnocení československého pokusu o reformu socialismu sovětského typu*, jenž se postupně a s velkými obtížemi prosazoval v letech 1956-1968. Vzhledem k porážce, kterou tento pokus, motivovaný především vnitřními kulturními a sociálními potřebami a realizovaný na základě vnitřních sociálních zdrojů, utrpěl ve střetnutí s "konzervativními" mezinárodními i vnitřními silami, nelze dnes již patrně historicky prokázat, zda v konkrétních podmínkách

4) Nejsilnějším argumentem proti této představě je jeden ze závěrů srovnávací analýzy vývoje vzdělanostních struktur [Boguszak a kol. 1988: 36 a násl.], jenž sice uznává že dynamika růstu úplného středního vzdělání kulminovala v šedesátých letech, současně však podtrhuje údajný soustavný pokles tempa růstu vysokoškolského vzdělání již od konce padesátých let. Jde o složitý problém vyžadující seriózní reanalýzu a zevrubnou diskusi. Upozorníme však již zde, že kromě volby indikátorů bude hrát asi jistou roli i nezbytnost historicky citlivější periodizace srovnávaných období. Analýza statistické řady údajů o podílu vysokoškolských studentů na populaci [Historická statistická ročenka. 1985: 393] jednoznačně prokazuje, že největší a nejtrvalejší růst tohoto ukazatele v poválečné historii se uskutečnil v období 1959-1965, s následnou dvouletou stagnací a poklesem v letech 1968-1972, přičemž krátkodobý boom v období 1951-1953 nelze posuzovat bez souvislosti s radikálním poklesem v letech 1949-1950 a se stagnací v letech 1954-1958.

Československa na konci šedesátých let mohlo skutečně dojít k dynamické syntéze provýkonově orintovaných prvků sociální struktury, ekonomické reformy a demokratizačních procesů, jež by byla umožnila postupný přechod ke skutečně tržní ekonomice a pluralitní demokracii (tak jak tyto pojmy chápeme dnes) a tím k valorizaci a dalšímu rozšíření prvků výkonově orientované stratifikace. Bez takového důkazu je ovšem obtížné rozhodnout otázku, zda rozvoj stratifikace v Československu šedesátých let byl pouze nahodilým výkyvem, jehož pomocí se totalitní a redistributivní systém pokoušel adaptovat na nové mezinárodní i vnitřní podmínky, nebo zárodkem hlubších vnitřních procesů zásadní restrukturalizace společnosti, jež se mohly uskutečňovat postupně, po etapách⁵.

Domníváme se, že diskuse o hodnocení československého vývoje šedesátých let bude i v naší sociologii dále pokračovat, přičemž lze počítat s tím, že se objeví kromě dosud prezentovaných názorů i hlasy, inspirované zásadně odlišnými teoretickými i metodologickými přístupy. Důležité však je, že pokračování diskuse se bude moci již opřít o společné poznatky a pracovní zkušenosti, jež získáme z připravovaného výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti. Jeho součástí bude mj. i historická komparace výsledků řady šetření, která zahrne i novou analýzu dat z našeho výzkumu z roku 1967. Všichni zúčastnění se přitom shodli, že výzkum je nezbytné připravit tak, aby umožňoval svobodnou interpretaci dat, uplatnění všech relevantních teoretických a metodologických přístupů a testování všech závažných hypotéz.

Literatura:

- Alan, J. 1972. Mobilitní procesy a studium při zaměstnání. In: Rollová, V. Alan, J. Jungmann, B. Šafář, Z. 1972. Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR, díl 2. Bratislava: ČSVÚP.
- Alan, J. a další 1990. "Československá společnost" po dvaceti letech. Sociologický časopis č. 3.
- Boguszak, M. a kol. 1988. Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur (se zvláštním zřetelem k vývoji v ČSSR), díl 2. Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., Gabal, I., Matějů, P. 1990. Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR. Sociologický časopis č. 3.
- Historická statistická ročenka. 1985. ČSSR. Praha: SNTL, Alfa.

⁵) Pro klid svědomí poznamenejme veřejně, že oba autoři diskusního příspěvku i po všech historických zkušenostech z uplynulých dvacetitřít let se stále ještě přiklání spíše k první z uvedených alternativ. Vede je k tomu jednak opětovné zamyšlení nad sociokulturní specifikou československého vývoje, jenž vytvářel vnitřní podmínky dosti odlišné od ostatních zemí sovětského bloku, jednak odpor k fatalistickým koncepcím, které posuzují konkrétně historické sociální systémy výlučně z hlediska určitých apriorních abstraktních kritérií. Zdá se nám, že právě v československých podmínkách šedesátých let se projeví značné možnosti tvůrčí iniciativy sociálních sil při řešení velmi složitých a zdánlivě někdy i bezvýchodných situací, při vyhledávání kvalitativně nových vývojových cest. Nebylo vinou československého lidu, že dalším historickým vývojem byly tyto možnosti zmařeny. Jeho kulturní a sociální potence se snad adekvátně projeví při řešení historicky principiálně odlišné situace, jež vznikla na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Machonin, P. 1990. Sociální situace v Československu před lednem 1968. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu historických událostí let 1967-70, rozmnoženo.

Machonin, P. a kol. 1969. Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epona.

Petrusek, M. 1990. Sociální stratifikace československé společnosti 1967. Resumé knihy "Československá společnost". Sociologický časopis , č. 3. (Přetisk ze Sociologického časopisu 1969, č. 6.)

Strmiska, Z. 1989. Change nad Stagnation in Soviet - Patterned Societies. A Theoretical Framework for Analysis. In: Research Project Crises in Soviet - Type Systems. Study No 15-16. Köln: Index.

Summary

In No 3/1990 of this journal a group of sociologists who published the work, "P.Machonin et al.: Czechoslovak Society" (based on a representative survey of vertical social differentiation and mobility 1967) in 1969 inform present-day sociologists about the contents and significance of this "forbidden" book. In the same issue a group of middle-aged sociologists (Boguszak, Gabal, Matějů, Rak) consider the possibility that over-assessment of the real weight of meritocratic elements could have occurred in the interpretation of the data from 1967.

The authors of a reply to this criticism accept empirically based objections concerning the role of external studies in achieving social status, but they think such studies have only partial significance. They do not agree with objections based on the development that followed the Soviet occupation of Czechoslovakia in 1968, because they do not take into account the fundamental social change that occurred after it. On the basis of historical statistical data, they argue that inside the robust trajectory of progressive egalitarianism and totalitarianism lasting in Czechoslovakia from the end of the 1930s to the end of the 1980s, there also was an opposing tendency. It led to a wave of development between the end of the 50s and 1968 that temporarily increased the elements of meritocratic stratification and democratization.

In this connection, they formulate the hypothesis that some elements of meritocratic stratification (clearly observed in the survey of 1967) and democratization (particularly during the Prague Spring in 1968) can emerge - in a limited form, even within a totalitarian and egalitarian system. In such a case, they can open the way to further development leading to a market economy, pluralist democracy and meritocratic stratification.

Dragoslav Slejška, Jan Herzmann a kolektiv: Sondy do veřejného mínění (Jaro 1968, Podzim 1989)

Praha, Svoboda 1990, 70 s.

Útlá publikace s výmluvným názvem obsahuje dvě části. První z nich, *Veřejné mínění okupované Prahy*, přináší téměř beze změn text zprávy Dragoslava Slejšky o výzkumech provedených ve dnech bezprostředně po obsazení Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Na výzkumech, vedených Zdeňkem Strmiskou, se podíleli pracovníci Sociologického ústavu ČSAV a Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV spolu se studenty sociologie. Zpráva byla napsána hned po zhodnocení získaných dat a má silný emoční náboj, zvýrazněný v té době již reálně hrozící normalizací.

Druhá část publikace, *Z výzkumů veřejného mínění v době sametové revoluce*, jejímiž autory jsou Jan Herzmann a kolektiv, je věnována šetřením provedeným v pěti týdnech mezi 17. listopadem a vánocemi 1989 pracovníky Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu. Také z ní je patrná pohotová reakce na vývoj politické situace a stejně jako zpráva z roku 1968 usiluje o co nejpravdivější zachycení názorů obyvatelstva. Její přístup je však více racionálně popisný, snad proto, že události konce roku 1989 vedly k optimističtějším výhledům a tím i k nižšímu napětí při zpracování získaných výsledků. Svou roli ovšem sehrál i dvacetiletý odstup, během něhož se vědomí výzkumníků vyvíjelo, dalo by se říci od citové angažovanosti až ke schopnosti racionální adaptace na dané podmínky. Ta byla mimo jiné vyjádřena i ve sporech vedení ústavu o charakter či vůbec samu realizaci šetření, které jsou ve zprávě stručně zmíněny.

Podstatné rozdíly existují mezi *metodami výzkumů* provedených v tak rozdílných obdobích. V roce 1968 se vzhledem k nižším technickým možnostem i k reálnému omezení pohybu výzkumníků po území republiky mohla šetření uskutečnit jen v Praze. Jejich časový sled (byla celkem tři) byl velmi rychlý

- odrážejí překotný vývoj událostí od 24. do 28. srpna. Jejich součástí bylo kromě dotazování občanů i zúčastněné pozorování a sledování psaných a tištěných projevů. Dotazování byli občané na ulicích podle nahodilého výběru - jenom ve třetím výzkumu se projevila snaha, aby sledovaný vzorek zachycoval demografické složení Pražanů. Vzhledem k jeho malé četnosti (208 občanů) však třídění není spolehlivé. Celkem bylo v těchto výzkumech dotázáno 1015 osob. Ačkoli výzkumy věcně navazovaly, nejsou mezi sebou zcela srovnatelné, protože se v důsledku časového tlaku i vývoje věcných okolností nepodařilo dodržet jednotnou metodiku. Přesto však umožňují některá shrnutí. Uveďme jen stručně z jejich výsledků: 98,3 % dotázaných považovalo okupaci Československa za nezákonnou a téměř stejný podíl (97,8 %) nesouhlasil s ponecháním cizích jednotek na našem území. Poměrně optimistické názory byly na možnost pokračování v polednovém vývoji, ačkoli moskevská jednání spíše vyvolávala střizlivá očekávání a jejich výsledky byly všeobecně přijaty jako bolestný kompromis, který by však neměl mít trvalou platnost. Obyvatelstvo vyjadřovalo vysokou důvěru v tlak světového veřejného mínění, v udržení jednoty lidu i ve společenské vedení. 89 % dotázaných vyjádřilo přání setrvat na dosavadních výsledcích XIV. sjezdu KSČ. Okupace Československa zlikvidovala morální autoritu Varšavské smlouvy, původní požadavek neutrality (52 % dotázaných) se však přelil spíše v zájem o přebudování vojenského paktu nebo o spojenectví se zeměmi, které Československo v té době podporovaly (Rumunsko, Jugoslávie), případně v zájem o postavení mimo vojenské bloky. Součástí výzkumů bylo i zkoumání prestiže jednotlivých politiků. Během moskevských jednání i po jejich skončení byli na prvních třech místech Dubček, Svoboda a Černík, největší nebezpečí spatřovala veřejnost v osobách Indry, Koldera a Biřáka.

Čtyři reprezentativní výzkumy konce roku 1989 proběhly ve zhruba týdenních

odstupech - tři z nich na území celé republiky, čtvrtý jen v České republice. Použita byla metoda osobního dotazování podle výběrových kvót. Vzhledem ke specifické situaci v Praze zahrnuly první dva z těchto výzkumů zvlášť reprezentativní vzorek Pražanů. Celkem bylo dotázáno 2960 občanů. I tato zpráva zahrnuje do hodnocení posouzení okolností výzkumů a mimoto i některých srovnatelných výsledků předcházejících výzkumů ÚVVM (například názorů na manifestace a demonstrace v průběhu roku 1989).

Zatímco v roce 1968 byl zřetelný jednotný postoj oficiálních sdělovacích prostředků a československé veřejnosti, v roce 1989 se v počátečním období politických změn značně odlišoval. Problematický přísun informací poněkud ovlivnil názory mimopražské veřejnosti (zatímco zásah bezpečnosti 17.11. v Praze v bezprostředně následujícím výzkumu jednoznačně odsuzovalo 88 % občanů, z mimopražských to bylo "jen" 69 %).

Výzkumy reflektují postupný pokles zájmu o sledování západních sdělovacích prostředků způsobený vzestupem "domácí" informovanosti, názory na generální stávkou (předem ji akceptovaly 3/4 občanů), názory na prospěšné společenské změny, budoucí společenské zřízení, reprivatizaci, možnosti ovlivňovat činnost řídících orgánů různých úrovní, různé politické strany, odbory a občanská hnutí a na některé politické osobnosti (působivé jsou zejména údaje o růstu popularity Václava Havla). Mezi jednotlivými výzkumy je řada výsledků plně srovnatelná.

V obou obdobích měly výzkumy sloužit k orientaci v názorech obyvatelstva při rozhodování o důležitých politických akcích a jejich cílem bylo také informovat veřejnost o stavu veřejného mínění. Tyto záměry mohly být z objektivních důvodů splněny až v druhém případě. Největší cenu, a to jak pro sociology, tak i historiky, spatřuji v situační autenticitě získaných dat.

Jana Hendrichová

Susanne Oxenstierna: From Labour Shortage to Unemployment? The Soviet Labour Market in the 1980s.

Swedish Institute for Social Research, 12, Universitet Stockholms, 1990

Studie o zemích s centrálně plánovaným hospodářstvím představují dosti četnou skupinu prací západních vědeckých institucí. Jistou předností je jejich nezaujatý, zato věcný a kritický pohled na věc. Právě tyto vlastnosti má disertační práce švédské autorky Susanne Oxenstiernové *From Labour Shortage to Unemployment?* Autorka zde předkládá výsledky široce koncipovaného a dobře materiálně zabezpečeného výzkumu, zaměřeného na postavení trhu práce v Sovětském svazu v 80. letech. V práci je využit rozsáhlý materiál z různých zahraničních vědeckých středisek, včetně sovětských. V závěrečné fázi výzkumu byla, podle autorčina sdělení, navázána úzká spolupráce s AV SSSR.

Kniha (v celkovém rozsahu 311 stran, včetně grafů, tabulek a přehledu literatury) je velmi přehledně uspořádána do deseti kapitol se závěry a tabulkovou částí u každé kapi-

toly a celkovým shrnutím na konci knihy. Název knihy je natolik výmluvný - v češtině by nejlépe vyzněl "od přezaměstnanosti k nezaměstnanosti", že nepotřebuje bližší komentář. Tematicky je práce rozdělena do tří částí.

V první části se autorka zabývá specifickým problémem sovětského trhu práce (je ovšem zřejmé, že není jen sovětskou specifikou), s. uměle vyvolanou nabídkou pracovních míst a z toho plynoucího nedostatku pracovních sil. Porovnává sovětský a "západní" přístup k problematice pracovních sil a zejména se pokouší hodnotit sovětskou skutečnost měřítky současného evropského trhu práce. V centru pozornosti je známý vztah mezi produkcí, kapitálem a prací $Q = f(L, K)$. Z něho autorka usuzuje na potenciální možnosti zaměnitelnosti pracovní síly kapitálem a z toho plynoucí důsledky pro sovětské hospodářství. Diskutuje o významu směnnosti, výrobního a nevýrobního sektoru, staví proti sobě koncepci počtu pracovních míst a počtu aktivního ekonomického obyvatelstva apod. Připouští, že některé prvky jsou zřejmě nezbytné pro centrálně pláno-

né hospodářství sovětského typu, ale současně zpochybňuje jejich funkci v trhu práce. V podstatě odmítá tvrzení, že vznik nedostatku pracovních sil souvisí s populačním vývojem, ale označuje jej za důsledek dlouhotrvajících deformací sociálního a ekonomického vývoje.

Druhá část knihy obsahuje vlastní výsledky souhrnného výzkumu sovětského trhu práce z různých hledisek. Současně hodnotí mechanismus alokace pracovních sil, administrativní a plánovací prostředky k hledání vyváženého stavu. Na základě definice zaměstnanosti, a z toho odvozené míry nezaměstnanosti, vyhodnocuje konkrétní výsledky a provádí obvyklou analýzu z pohledu tržního hospodářství. Po krátkém, ale věcném pohledu do minulosti sovětského hospodářství, se velmi kriticky zabývá politikou v oblasti pracovních sil "brežněvovské" éry. Mimo jiné si všímá nerovnováhy v jednotlivých republikách a sociálního napětí, které zejména v jihovýchodních oblastech země dostává již velmi ostré rysy. Pozastavuje se nad těsným propojením mezi podnikovou (mikro) a vládní (makro) sférou, které v podmínkách svobodného trhu práce v podstatě neexistuje a vazba mezi oběma úrovněmi probíhá za zcela jiných podmínek. Přesto nebo snad právě proto, se pokouší autorka hodnotit, na základě konkrétních údajů, chování trhu práce. Podrobně se zabývá i dalšími aspekty, např. vývojem mezd, zaměstnaností ve vybraných oborech, zvláště zaměstnaností žen a mládeže, civilní a necivilní sférou, kvalifikací, vzděláváním apod. V detailních pohledech se zabývá i sovětskými reformami v oblasti trhu práce i některými dílčími pokusy, jakým byl např. v 60. letech známý "Ščokinský experiment".

Ve třetí části, jednoduše nazvané "Zaměstnanost a Gorbačovova reforma", analyzuje vývoj situace i názorů na trh práce od roku 1986. Bere v úvahu nové faktory, např. inflaci, technologickou nezaměstnanost a další. Podrobněji se všímá zatím nepatrné, ale rostoucí úlohy soukromého sektoru v sovětském hospodářství. Podrobně se zabývá regionální nezaměstnaností a též možnostmi mobility obyvatelstva. Za vážnou překážku považuje nedostatek informací o volných pracovních místech. Nedostatek hos-

podářských informací, bez ohledu na jinak spontánně uplatňovanou glasnost, je brzdou, která vážně ohrožuje akceschopnost sovětského hospodářství. Autorka dochází k závěru, že problém zaměstnanosti, resp. nezaměstnanosti nepatří z hlediska roku 1988 k prvořadým. Současně ovšem konstatuje, že se otevírají nové problémy, které mohou během přechodu na novou ekonomiku citelně komplikovat situaci. Má na mysli i u nás již pocítovaný problém s rekvalifikacemi (např. v souvislosti s rozpadem byrokratických struktur v sovětských podmínkách zvláště početných), nové postoje odborů, možnosti stávek, zhoršující se sociální problémy v některých částech země apod.

Autorčím záměrem bylo zkoumat problém zaměstnanosti, který stojí v popředí zájmů většiny evropských vlád. Bez předpojatosti chápe centralizovaný systém sovětského plánovaného hospodářství jako pokus o řízení trhu práce, který nepřipouštěl nezaměstnanost. Proto bylo prvořadým vládním úkolem zajištění plné zaměstnanosti a vytvoření úplné pracovní jistoty. Autorka hodnotí fungování alokačního plánovacího systému jako působení jistého trhu práce, jako působení mechanismu, jehož úkolem je dosáhnout rovnovážného stavu a hodnotí vlastnosti tohoto systému. Z tohoto hlediska je kniha sice kritickou, ale nezaujatou analýzou sovětské společnosti. Autorka se odvolává na úzkou spolupráci se sovětskými kolegy, což se projevilo i v hojnosti statistického materiálu a v řadě odkazů na sovětské autory, v nichž figurují např. A. Agabegjan, socioložka T.I. Zaslavskaja a další. Dostí místa věnuje i názorům maďarského ekonoma J. Kornaica.

Pro nás jsou zajímavé kapitoly 2 a 3, ve kterých jsou v kostce shrnuty různé teoretické přístupy v hodnocení zaměstnanosti a fungování trhu práce. Za povšimnutí stojí poslední část knihy věnovaná vývoji zaměstnanosti v Sovětském svazu po zahájení "perestrojky". I když si všímá čistě sovětských poměrů, není to pro nás rozhodně problematika odtažitá, uvědomíme-li si, že oba hospodářské systémy se po dlouhou dobu vyvíjely takřka paralelně. Přináší reálný pohled na přechod od nedostatku pracovních

sil k nezaměstnanosti, na přechod od silně omezeného trhu práce k trhu svobodnému.

Úzce vymezený pohled je dnes pro nás zdánlivě podružný, ale je třeba si uvědomit, že pro budoucnost je nutný. Bude třeba si všimnout hospodářských a sociálních podmínek našich sousedů na Východě, stejně jako na Západě. Nezkresleně a reálně, aby mohl posloužit pro praktickou hospodářskou činnost. Zatím byly údaje o sovětském hospo-

dářství "tabu" a stále zůstávají velkou neznámou. Chceme-li hospodářskou spolupráci (mezinárodní trh práce z toho nevymáje) nastolit na úrovni tržních vztahů, je třeba být o tomto trhu podrobně informován. Vedle vlastních analýz je výhodné využívat poměrně četných zahraničních studií. Uvedená práce je příkladem analýzy, splňující obsahové i metodické hledisko.

Václav Štědroňský

R.E. Pahl: Divisions of Labour

Basil Blackwell, Oxford, 1984, 362s.

Situace anglické akademické sociologie šedesátých a sedmdesátých let nebyla jednoduchá. Převažovala teorie nad zájmem o reálné sociální problémy, zejména ale neschopnost zachytit tradičními prostředky každodenní život. Ray Pahl, profesor sociologie na University of Kent, inspirovaný přístupy etnografů, se proto rozhodl pro všestranný hloubkový výzkum problému práce ve vybrané britské lokalitě. Volba padla na ostrov Sheppey. Několik let Pahl podrobně studoval všechny formy práce, které se vyskytovaly na ostrově, prováděl zúčastněná pozorování, věnoval se historické demografii, sledoval oficiální statistické prameny, shromažďoval výstřižky denního tisku, poznával postupně i dějiny ostrova.

Vzniklá kniha má několik rovin výkladu, které vlastně odrážejí všechny etapy a metody práce. Linie historická strukturuje celou první část knihy. Je odpovědí na Pahlův zásadní pochybnost, týkající se nejvhodnějšího kontextu zpracování celého tématu. Jeho základní premisa zní: práce musí být pochopena zároveň historicky a v kontextu. Procházela změnami v minulosti, mění se dnes a změny budou pokračovat i v budoucnosti. Přitom právě práce, provozovaná členy domácnosti, tvoří základ, kolem něhož je strukturována celá společnost. V různých obdobích a v různých kontextech nabývají pak na významu různé formy práce. Pahl to demonstruje na výkladu modelů práce mužů a žen v předindustriální Anglii. Řada kapitol, dokládajících intenzivní autorův zájem o historickou sociologii, je věnována deskripci změn, kterými procházely

jednotlivé formy práce v důsledku průmyslové revoluce a pokračující industrializace. Pahl dochází k závěru, že obecně platné představy o minulosti jsou nesmírně zjednodušené. Nedostatek faktů je provázen nadměrným sklonem k zobecňování. To se týká i dosavadního pojetí práce. Zapomíná se často na to, že i v minulosti existovaly velmi rozmanité druhy práce. Vedlejší zaměstnání, kombinace profesí podle sezóny, podle nabídky práce, podle regionů, podle potřeb rodiny, k tomu navíc velký význam domácí práce, to vše je možné najít i v předindustriální Anglii. Rodinná ekonomika té doby nebyla podle Pahla koncentrována kolem jediného výdělečně činného člena - živitele, ale participovali na ní prakticky všichni členové domácnosti. Pokud jde o minulost zcela nedávnou, pak navzdory představám o bezprecedentnosti vývoje práce v 80. letech, je bezprecedentní v širším historickém pohledu naopak situace v 50. a 60. letech. Období ekonomického rozmachu, boom zaměstnanosti mužů, růst mezd, rozvoj sociálních služeb, to vše vytvořilo zpětně poněkud neadekvátní a zavádějící bázi pro hodnocení. Uvažovat o všech formách práce podle Pahla znamená odlišit dvě věci, totiž respektovat, že při celkově spíše rostoucím objemu práce pro většinu domácností se zároveň mění struktura práce a objevují se nové prvky dělby práce. Výsledkem je nerovnovážné rozložení jednotlivých forem práce, v němž dochází k jisté polarizaci. Na jedné straně existují domácnosti vysoce exponované ve všech formách práce, na druhé straně pak domácnosti s minimem jakýchkoli pracovních aktivit. Neplatí předpoklad o vzájemné substituci formální a domácí práce. Důsledkem jsou i změny v

postavení lidí, ve struktuře společnosti, přinášející nové zdroje sociálních diferencí a nové sociální problémy. Kromě toho se mění i dělba práce uvnitř domácnosti, stejně jako dělba práce mezi domácnostmi a ostatními ekonomickými subjekty. Není proto divu, že selhávají konvenční typy analýz.

Pojem formy práce souvisí s další dimenzí analýzy. Díky úzkým kontaktům se sociálními antropology, historiky a historickými demografy dospěl autor k širšímu pojetí pojmu práce. Vysoká frekvencovanost slova "práce" v běžném jazyce je provázena značnou konfúzností vlastního významu. To platí především pro sociologii. Navíc, jako jisté dědictví diskusí z dob Smithe a Marxe, byl pojem práce obvykle redukován implicitním zájmem pouze o specifickou koncepci výroby a stranou po dlouhou dobu stály ostatní druhy produktivní práce spojené s reprodukcí a spotřebou. Práce se de facto stala synonymem placeného zaměstnání, zpravidla navíc pouze mužů.

Teprve v posledních zhruba 15 letech, především díky rostoucímu zájmu o tzv. neformální ekonomii, se rozvíjí nový pohled na práci a vzniká nová konceptualizace práce. Neformální ekonomie, pojem užívaný sociology, ekonomy i sociálními antropology, se ukázal jako nevyhovující. Nelze totiž vytvořit univerzálně platný koncept, protože jeho charakteristiky se mění v závislosti na povaze systému a konkrétního historického kontextu. Práce, které publikoval Pahl zpočátku ve spolupráci s J.E. Gershunym, používaly pojmu neformální ekonomie pouze ve velmi specifickém významu, v souvislosti s odlišením různých způsobů zajištění služeb v domácnosti. Později autoři přešli k obecnějšímu zájmu o práci. Podle jejich názoru bylo nutno rozšířit pojem práce především o ty aktivity, které se odehrávají mimo prostor formální ekonomie. Jistý odklon od Gershuného pojetí vedl Pahl k vypracování vlastního konceptu práce a její dělby. Za určující považuje přitom pro sociology znalost sociálních vztahů, které pomáhají stanovit povahu práce.

Úvahy o tom, co je a co není práce, či o tom, která práce je produktivní, považuje Pahl v takto obecné rovině za pouhé abstraktní filozofování bez dalšího smyslu.

Jednotlivé druhy práce jsou totiž závislé na čase, prostoru a charakteru sociálních vztahů. Rozlišuje proto tzv. formy a zdroje práce, přesněji řečeno "forms of work" (zaměstnání, domácí samozásobení, různé formy neformální práce) a "sources of labour" (domácnost, formální zajištění služeb a neformální zdroje práce pomocí přátel a známých bezplatně či za úplatu).

Pojmy slouží při koncipování úvah o charakteru dělby práce. Rozlišuje dva druhy dělby práce: a) jak domácnosti a jednotlivé kategorie domácností rozdělují práci mezi jednotlivé sféry práce, b) jak jednotliví členové domácnosti rozdělují svou práci v rámci i mimo rámec domácnosti. Je zřejmé, že se jedná o dva odlišné úhly pohledu, kdy jednou domácnost vystupuje jako producent, podruhé jako spotřebitel.

Ostrov, Sheppey se stal i předmětem historické a kvalitativní analýzy, založené na rozhovorech s obyvateli o jejich názorech na život na ostrově, na jeho minulost. Kvalitativní materiál posloužil i jako základ při formulaci projektu kvantitativního šetření, především při volbě okruhu typických pracovních aktivit na ostrově. Ukázalo se totiž, jak obtížný je přechod od teoretického konceptu k empirickému šetření. Nejenže během pobytu na ostrově byly zpochybněny některé původní předpoklady, ale nebylo možné ani zachytit zamýšlený okruh indikátorů práce, především celou oblast forem a zdrojů práce. Kompromisní řešení spočívalo v omezení zájmu na ty druhy práce, která slouží domácnosti jako spotřebitel, tedy jinými slovy na identifikaci zdrojů práce. Cílem bylo získat informaci o tom, zda a kdo práci obvykle provádí, zda je to člen domácnosti, příbuzný, přítel, či firma, zda jde o placenou či neplacenou práci. Dále byly shromážděny takové údaje o domácnostech, které by umožnily charakterizovat složení a fázi životního cyklu, informace o historii domácnosti a další tradiční identifikační znaky.

Dvě kapitoly knihy jsou věnovány detailní analýze dělby práce, a to ze dvou pohledů. Na úrovni agregované jde především o obvyklou analýzu distribuce aktivit ve zkoumané populaci, o identifikaci diferenciačních činitelů aktivit. Jako vysvětlující proměnné slouží charakteristiky sociálního postavení

domácnosti, příjmové situace, složení domácnosti, počtu ekonomicky aktivních členů apod. Další analýza se týká dělby práce jednak mezi jednotlivými sférami práce, jednak mezi partnery uvnitř domácnosti, a to prostřednictvím speciálně konstruovaných škál.

Dále autor obecně uvažuje o sociálních procesech, které jsou v pozadí změn dělby práce. V současné sociologii rozlišuje Pahl tři myšlenkové proudy, které se zabývají zkoumáním vztahu mezi domácnostmi, prací a společnostmi, provádí jejich kritickou analýzu a v závěru předkládá vlastní pojetí.

Rozlišuje čtyři procesy, které produkují růst domácí práce:

1) proces privatizace veřejného sektoru (doprava, péče o nemocné a staré osoby).

2) přesun řady služeb z formálního sektoru do domácnosti (videa a automatické pračky nahradily kina a veřejné prádelny).

3) rozvoj aktivit, které se neodvíjejí od vlastnictví, ale od intenzivní satisfakce z provozování nejrůznějších prací vlastními silami, byť s někdy neúměrně vysokými reálnými ekonomickými náklady.

4) posun v hodnotách zdůrazňujících význam domova, soukromí, prostoru, který je relativně pod kontrolou jednotlivce ve srovnání s okolním světem, plným nejistoty a nebezpečí.

Výsledek Pahlova úsilí je obdivuhodný - dokonalá deskripce kvantitativních i kvalitativních aspektů dělby práce na ostrově Sheppey, rozsáhlý kontext historický, dovedený až k pokusu o prognostický výhled v závěru knihy, k tomu navíc inovace tradičního konceptuálního přístupu. Takto široký záběr, pokrývající jak kvantitativní i kvalitativní stránku věci, tak teoretickou i empirickou polohu zkoumání, má svá pochopitelná rizika a úskalí.

Je například škoda, že obě linie (kvantitativní a kvalitativní) výkladu probíhají

zcela izolovaně. Výjimkou je pouze využití kvalitativního materiálu při koncipování dotazníku. Nabízí se otázka, zda by tak rozsáhlý zdroj materiálu nemohl být využit intenzivněji i k jiným účelům, než k pouhému zmapování okruhu činností typických na zkoumaném ostrově. Kupříkladu při formulaci hypotéz, při koncipování jednotlivých analytických úloh a nakonec i při samotné interpretaci výsledků.

Podobný je vztah dalších dvou linií výkladu, teoretické a empirické. Na rozdíl od invence při konceptualizaci tématu nepřekračuje empirická část tradiční typ analýz, přičemž zdaleka ne všechny otázky, které jsou teoreticky nastíněny, jsou vůbec předmětem deskripce. Je pochopitelné, že řada původních předpokladů autora byla během výzkumu modifikována či zcela opuštěna. Překvapuje ovšem poněkud úzký záběr uvažovaných vysvětlujících proměnných v analýzách, který podstatně redukuje rozsah údajů o domácnosti, zjišťovaných v rámci šetření. Nicméně i to mnohdy stačí, aby byly zpochybněny dosavadní představy o charakteru a diferenciaci strategií domácností.

Proto nutně musíme dospět k závěru, že kritické výhrady a připomínky by měly být orientovány nikoli na autora, jako spíše na dosavadní průběh, výsledky a vůbec celkové možnosti zpracování samotného tématu. Tématu obtížnému nejen vzhledem k nepřehlednosti pokročilé úrovni našich současných znalostí, ale i k jeho celkové šíři a záběru jednotlivých dílčích aspektů.

Pahlova kniha je i v této podobě ve světě poměrně unikátní. Nové pojetí kategorie práce má bezpochyby inspirativní význam v současném období, kdy musíme revidovat deformované rozlišování produktivní a neproduktivní práce a využít pracovní kapacity populace v nejširším rejstříku druhů a forem práce.

Zuzana Miková

Program Sociologického ústavu ČSAV

Sociologický ústav ČSAV byl obnoven již téměř před rokem (v únoru 1990). Znovuzaložení tohoto pracoviště však bylo pouze prvním krokem v navazování přetržené kontinuity sociologického bádání v Československu. Uvážíme-li skutečný stav, v jakém se sociologie nacházela po uplynutí dvaceti likvidačních a dalších dvaceti normalizačních let, nemůžeme očekávat, že formování vědeckého profilu jednoho z hlavních sociologických pracovišť bude otázkou několika měsíců.

Je zde ještě jedna specifická okolnost. Na rozdíl od uplynulých let se profil ústavu formuje v kompetitivním prostředí. Založení Fakulty sociálních věd UK, obnovení Ústavu sociálně politických věd UK a vznik celé řady nezávislých či soukromých sdružení pro sociální analýzu a demoskopický výzkum, vytváří nové konkureční prostředí, ve kterém si Sociologický ústav musí nalézt specifické místo.

Sociologický ústav byl při svém založení definován jako "výzkumné a školící pracoviště zaměřené na řešení úkolů základního výzkumu v sociologii. Tento výzkum má být zaměřen především na poznání současné společnosti moderními analytickými metodami. Důraz je kladen na nezávislý a kritický přístup k sociální skutečnosti." Potud řeč oficiálních dokumentů. Výklad pojmu "základní výzkum" však může být značně široký. Pokusím se jej dekomponovat tak, aby bylo zřejmé, kudy se podle dosavadních zkušeností s největší pravděpodobností základní výzkum v Sociologickém ústavu bude skutečně ubírat.

Již na samotném počátku úvah o novém Sociologickém ústavu bylo zřejmé, že jeho profil se bude formovat kdesi uprostřed mezi dvěma póly, tj. mezi vysloveně akademickým přístupem na jedné straně a přístupem kladoucím důraz na pružné monitorování a deskripci pohybu sociální reality (výzkum veřejného mínění, šetření orientovaná na důležité politické procesy atd.) na straně druhé. Již zkušenosti z prvních měsíců práce

ústavu naznačily, že ústav by se měl profilovat jako pracoviště pěstující sociologii opírající se o analýzu a výklad hlavních dimenzí sociální změny v Československu. Cílem takto pojatého základního výzkumu by měl být v první řadě teoretický výklad transformace postkomunistické společnosti. Přitom teorie transformace postkomunistické společnosti není cílem sama o sobě. Její význam spočívá spíše v nalezení vzájemných souvislostí mezi změnami v různých segmentech a rovinách sociální skutečnosti. Pochopení těchto souvislostí je totiž nezbytným předpokladem profilování sociologie jako disciplíny udržující si kritický a nezávislý pohled na společnost. Právě znalost uvedených souvislostí (například mezi sociálními a ekonomickými procesy) definuje specifickou pozici sociologie v expertizní činnosti vůči politické i ekonomické sféře.

V odborné produkci ústavu by měla být patrná distance jak od deskriptivního empirismu, tak od řešení čistě akademických otázek či problémů, aniž by kterákoli z těchto orientací byla a priori chápána jako marginální či inferiorní.

Ke specifickým rysům sociologického výzkumu na půdě Sociologického ústavu patří i jeho mezinárodní kontext. Ústav se od svého založení výrazně orientoval na komparativní výzkum, k čemuž měl dobré vnitřní i vnější podmínky. Členství řady pracovníků ústavu ve výzkumných komitétách Mezinárodní sociologické asociace a v dalších odborných sdruženích vytváří i do budoucna dobré základy pro rozvoj komparativních projektů. Komparativní perspektiva (zejména v evropském měřítku) se zdá být velmi důležitou oporou právě v hledání společných a specifických rysů sociálních změn v zemích východní Evropy. Komparativní výzkum zahrnující i vyspělé země s tržními ekonomikami navíc usnadňuje hledání optimálních výkladových hypotéz, a to zejména pro procesy či jevy, které se jeví jako identické, ačkoli jejich původ i funkce jsou odlišné.

Úspěch v prosazení výše uvedené představy o profilu Sociologického ústavu do

značné míry závisí na jeho lidském potenciálu. Ideální typ pracovníka Sociologického ústavu bych viděl ve spojení vysoké profesionality pokud jde o teoretickou i metodologickou výbavu pro analýzu sociálních procesů s úsilím hledat ve výsledcích analýz obecnější výkladová paradigmatata společenské změny. Čím více sociologických osobností blížících se tomuto "ideálnímu typu" ústav postupně zrodí (nebo přiláká), tím blíže bude - podle mého soudu - plnit roli, která mu byla při jeho založení implicitně přisouzena.

Pokusem identifikovat možné nositele hlavních směrů sociologického bádání v ústavu byl konkurs na výzkumné projekty vyhlášený na jaře roku 1989. V současné době je ústav strukturován celkem osmi hlavními výzkumnými projekty, které v tomto konkursu zvítězily (seznam projektů je uveden v příloze). Již dnes však lze říci, že bez ohledu na osud jednotlivých výzkumných projektů a jejich personální obsazení, je základní výzkum Sociologického ústavu profilován čtyřmi vnitřně i mezi sebou navzájem propojenými výzkumnými orientacemi: a) vývoj politického systému, proměna mocensko-politických struktur a politického chování; b) ekonomické aspekty sociální změny, změny v distribučním systému, koncepce a strategie sociální politiky; c) transformace sociální struktury a krystalizace stratifikačního systému, vývoj sociálních nerovností, d) proměny lokálních společenství, regionálních struktur a změny ve fungování městských systémů. Téměř všemi výše uvedenými výzkumnými orientacemi prochází téma proměny hodnotových struktur a hodnotových orientací (zejména v analýze politických procesů a v hledání zdrojů proměny stratifikačního systému).

Je samozřejmé, že postupné naplňování tohoto programu se neobejde bez podpory spočívající v rozvoji sociologické teorie, v rozvoji a zejména rychlém osvojování a zdokonalování analytických metod, a v neposlední řadě ve fungování vysoce profesionálního a efektivního výzkumného servisu. Pokud jde o výzkumný servis, v Sociologickém ústavu vzniklo Středisko empirických výzkumů, které umožňuje realizovat středně velká reprezentativní sociologická šetření (do 4000 respondentů), a to za podstatně přijatelnějších finančních i časových podmínek než to-

mu bylo v minulosti při využívání tazatelských sítí jiných institucí.

Pro úplnost je třeba dodat, že Sociologický ústav spolu s Ústavem sociálně politických věd UK připravují rozsáhlé šetření zaměřené na transformaci sociální struktury a sociální stratifikaci v Československu. Toto šetření, jehož realizace je plánována na konec roku 1991, by mělo poskytnout data zejména pro testování obecnějších hypotéz o vývoji sociální struktury a stratifikace v Československu a pro výklad sociálních nerovností.

Příloha: Přehled hlavních výzkumných projektů Sociologického ústavu v roce 1990.

1. Přejít od totalitarismu k pluralitní společnosti a politické demokracii. (L. Brokl)
2. Proměny lokální společnosti v posttotalitním období. (M. Illner).
3. Trh práce, ekonomika domácnosti a sociální politika na cestě od centralizované k tržní ekonomice. (J. Večerník)
4. Československo na cestě k meritokratickému modelu sociální stratifikace. (P. Matějů)
5. Revitalizace soukromého podnikání v Československu na počátku devadesátých let. (J. Musil, J. Vítečková)
6. Sociální struktura Československa - třídní hledisko. (J. Šanderová)
7. Velká mobilita: životní osudy absolventů dělnických kursů v České republice z let 1949-1954. (A. Matějovský)
8. Proměna hodnotových struktur. (V. Rak)¹

Petr Matějů

¹) Po odchodu V. Raka, navrhovatele uvedeného projektu, bylo terénní šetření k problematice hodnot, napojené na rozsáhlý mezinárodní komparativní projekt, provedeno Skupinou pro nezávislou sociální analýzu (AISA). Pokud jde o pokračování tohoto projektu na půdě ústavu, v současné době není jasné, zda půjde o samostatný projekt či o výzkumnou aktivitu prolínající více projekty. V každém případě se předpokládá využití dat z uvedeného komparativního výzkumu.

Sociologie vědy v Dubrovniku

V posledních několika letech se i pro československé sociology a filozofy otevřely možnosti zúčastňovat se seminářů v zajímavém zařízení, jakým je Inter-University Centre of Postgraduate Studies v Dubrovniku. Jedním z kursů, který je zde pravidelně pořádán, je *Sociologie vědy*.

Možnost zúčastnit se tohoto semináře je pro československého sociologa o to zajímavější, že sociologie vědy nemá u nás téměř žádnou tradici. Z přelomu 60. a 70. let můžeme v našich odborných časopisech najít několik statí věnovaných zkoumání mobility ve vědě a prestiže vědy, později z nich problematika sociologie vědy zcela mizí. Když začali ve druhé polovině 80. let Z. Bútorová a I. Dianiška pracovat na tématu samoregulace vědecké komunity, museli začínat - alespoň pokud jde o domácí zdroje - doslova "od nuly". Znalosti našich sociologů o sociologii vědy navíc většinou končí u koncepce R.K. Mertona či několika následujících prací jeho žáků a zcela u nás (v tomto případě na rozdíl např. i od Rusů) chybí přehled o tom, jak se sociologie vědy ve světě rozvíjela dál a jakými vývojovými peripetiemi prošla. Přestože lze v uplynulých zhruba 15 letech vysledovat určitý převládající trend (který lze stručně označit jako obrat od normativní k interpretativní sociologii vědy), je pro dnešní sociologii vědy ve světě charakteristická pluralita teoretických, obecně metodologických i empirických přístupů.

Tato pluralita byla zjevná i na semináři "*Sociologie vědy: Věda, sociální kontroverze a etika - sociologická a normativní perspektiva*", který se v IUC v Dubrovniku konal ve dnech 7. až 18. května 1990. Seminář byl pokračováním kursu Sociologie vědy, který se zde koná od roku 1986. Zúčastnilo se ho 51 osob, z toho 18 pozvaných přednášejících, předneseno bylo ovšem celkem 29 přednášek. Není cílem této informace referovat o každé přednášce (tím spíše ne, že některé byly dosti vzdáleny tématu semináře), chci se věnovat hlavně těm příspěvkům, které se vztahovaly k hlavním tématům semináře, tj. za a, ke studiu kontroverzí, za b, k roli expertiz a expertů v dnešní společnosti a za c, k etickým aspektům dnešní vědy.

"Boom" zkoumání sporů (controversy studies) začal na Západě v 70. letech, za klasickou je dnes považována práce editovaná D. Nelkinovou *Controversy: Politics of Technical Decisions* z roku 1979. Někteří autoři sice dnes považují tento výzkumný směr již za vyčerpaný, nicméně zůstává skutečností, že jsou publikovány stále další a další články věnované této tematice. Podstatou studia kontroverzí je analýza průběhu a řešení sporů ve vědě, přičemž pozornost se soustřeďuje zejména na uzavírání (closure) těchto sporů, které je výrazně sociálně ovlivňováno - hodnotovými strukturami, střetáváním zájmů různých skupin ve společnosti, konflikty mezi různými politickými kulturami v konkrétní zemi atd. Příkladem takového studie byl na dubrovnickém semináři například příspěvek T. Szántó (Technická universita Budapešť) *Rekombinantní DNA: proč ano, proč ne? Hodnotové komunity ve vědě*, v němž autor na základě rozboru všech dostupných textů a s využitím rozhovorů s aktivními účastníky výzkumu rekonstruuje rozsáhlou diskusi o rekombinantní DNA v USA v 70. letech. Jde o analýzu relevantních podobností a rozdílů v hodnotách sdílených příslušnými vědci a vzájemných vztahů těchto hodnot, výsledkem rozboru je pak rozlišení a charakteristika dvou "hodnotových komunit", do jedné patří ti, kteří jsou pro pokračování ve výzkumu DNA, do druhé ti, kdo jsou pro jeho zastavení. Podobně byl zaměřen i příspěvek S. Sunessona (Universita Lund) *Srovnání kontroverzí: kontexty, institucionální a ekonomická moc a vývoj kontroverze v medicíně*. Autor se již delší dobu zabývá "sociálně- lékařskými" spory, tentokrát se zaměřil na rozbor kontroverzí, které se postupně rozvíjely v psychiatrii v souvislosti s používáním narkotik. Právě k tomuto příspěvku lze však vztáhnout výtku, která je často adresována badatelům v oblasti studia kontroverzí, totiž výtku "neangažované popisnosti": tyto studie se skutečně často omezují na pouhý popis průběhu sporu, navíc zatížený odbornou terminologií disciplíny, jejíž kontroverze je analyzována. A. Weiss (Rensselaer Polytechnic Institute Troy, USA) se v přednášce nazvané *Vědecké informace, "historky o kauzalitě" a spor o ozónové díry* snažil, na příkladu diskuse kolem objevení

ozónových děr a hledání protiopatření v USA, demonstrovat malý vliv vědy na politická rozhodování. Poněkud jiný směr ve studiu kontroverzí představují práce zaměřené na analýzu průběhu veřejných diskusí (sporů) kolem konkrétních rizikových technologií (v nichž jsou využívány vědecké expertizy) a zejména na způsoby jejich ukončování. S takto zaměřeným příspěvkem, nazvaným *Systémy politických přesvědčení a rizikové technologie. Diskuse o regulaci produkce a manipulace s lehkým benzinem v Holandsku*, vystoupil na semináři R. Hoppe (Amsterdamská universita). Příspěvek byl zajímavý tím, že vývoj veřejné diskuse kolem konkrétní rizikové technologie nahlížel optikou politických kultur a jejich vývoje v Holandsku v daném období. Obdobný přístup zvolil D. Smith (Leicester Polytechnic Business School) ve své přednášce nazvané *Celospolečenská moc a politika nejistoty: konflikty kolem rizikových provozů na ostrově Canvey*. Autor se pokusil pohlédnout na vývoj konkrétního ekologického konfliktu optikou tří teoretických perspektiv zabývajících se mocí - optikou pluralismu, marxismu a teorie elit, což je samo o sobě inspirující, jeho analýza však bohužel nedosáhla kvalit předchozího příspěvku.

Od takto zaměřených příspěvků již není daleko k tématu role expertů (vědců) ve společnosti. Toto téma bylo na semináři pojednáváno jednak obecně, jednak na základě rozborů konkrétních situací. F. Fischer (Západní Berlín) použil pro svoji přednášku *Politická věda a postpozitivismus: k metodologické integraci empirického zkoumání* dvě kapitoly své nejnovější knihy "Technocracy and the Politics of Expertise" (Sage 1990). Pokusil se o jakousi syntézu epistemologických prvků převzatých z prací Habermasových, Toulminových a Taylorových (logika hodnocení), aby vytvořil metodologii hodnocení "argumentů veřejné politiky", metodologii, která by byla schopna spojit dvě úrovně hodnocení - sociální a politickou. Navrženou metodologii pak ilustroval na případové studii, analyzující vývoj hodnocení jednoho amerického výchovného programu pro děti z handicapovaných sociálních skupin. Příspěvek F. Birrera (Leidenská universita) *Kontraanalýza: k sociálním a*

normativním tlakům na produkci a užití vědeckého a technického poznání byl náčrtem kontraanalýzy jako originálního analytického prostředku, který má přispívat k eliminaci špatného fungování (resp. využívání) vědy. V přednesené podobě, která představovala první nárys koncepce, byla však Birrerova idea podrobena dosti ostré kritice.

A. Elzinga (Göteborská universita) se v přednášce nazvané *Antarktida jako zdroj přírodního bohatství a objekt výzkumu - případ dohody mezi vědou a politikou* snažil demonstrovat aktivní roli expertů (vědců) v utváření zvláštních režimů ochrany právě takových oblastí jako je Antarktida, oblastí, v nichž se střetávají zájmy více zemí. Příspěvek P. Weingarta (Bielefeldská universita) *Zneužitá věda? - zpochybnělá legenda* je pokračováním autorovy dlouhodobé práce na tématu role vědy v totalitních společnostech 20. století. Weingart doložil na jedné straně legitimizační a instrumentální funkci vědy ve vztahu k politické moci v SSSR v období stalinismu a v Německu Hitlerova období, na druhé straně pak ukázal - a to je na věci svrchovaně zajímavé - proměny vědeckých komunit, které právě takové spojení vědy a politické moci umožnily.

K příspěvkům orientovaným na etické aspekty dnešní vědy patřily na semináři především přednášky dvou Holanďanů - H. Verhooga (Leidenská universita) a P. Kirschenmanna (Svobodná universita Amsterdam). H. Verhoog se v přednášce nazvané *Biotechnologie a etika* zabýval velmi důkladně a z mnoha různých hledisek etickými aspekty biotechnologií, konkrétně genetických manipulací. Ukázal také, k jakým konkrétním institucionálním opatřením vedly v Holandsku diskuse o odpovědnosti vědců pracujících v tomto oboru. P. Kirschenmann uvedl svoji přednášku *Chytání opilého řidiče a větší odpovědnost vědy a techniky* příkladem objevu a zavedení nových technických prostředků, které umožnily snazší odhalování opilých řidičů. Od popisu sporů, které tyto nové prostředky vyvolaly v Holandsku, pak přešel k informačně velmi bohatému pojednání o etice odpovědnosti ve srovnání s jinými etickými koncepcemi.

Zmíněná pluralita přístupů se nejvíce projevila v teoreticky zaměřených

příspěvcích, jejichž ambice byly vyšší než jen s pomocí vybrané teorie vyložit empirický případ sporu ve vědě či použití rizikové technologie. Tyto příspěvky představovaly pestrou škálu teoretických přístupů v sociologii vědy - od, pro nás dosti kuriózní, "feministické perspektivy" (*J. Loughlin*, Syracuse University) či anarchistického přístupu (*S. Restivo*, Rensselaer Polytechnic Institute Troy), přes radikální sociologii zdůrazňující sociální konflikty (*R. Collins*, University of California Riverside), etnometodologii (*D. Benson*, Polytechnic South West Plymouth), sociální epistemologii (*S. Fuller*, Virginia Polytechnic Institute Blacksburg) a kritiku konstruktivistických přístupů v sociologii vědy (*U. Segerstrale*, Illinois Institute of Technology) až po pro nás zde a nyní neméně kuriózní neomarxistický přístup (*H. Sünker*, Bielefeldská universita).

Jak si na takovémto semináři připadá československý sociolog? S jakými dojmy a poznatky seminář opouští? První dojem bych nazvala "setkání s neznámým". Mním tím jednak setkání s otázkami, které u nás zatím nejsou vůbec kladeny (například celá oblast "controversy studies" nebo vztah sociologické a normativní perspektivy při zkoumání dnešní vědy), jednak setkání s neznámými, resp. netradičními způsoby hledání odpovědí na v podstatě tradiční otázky (viz např. celou škálu teoretických přístupů k otázce, jakou sociologii vědy budovat a jak). Pokud pak jde o konkrétní poznatky (a to je druhá skupina dojmů a zjištění), zaujaly mě vzhledem k našim dnešním konkrétním potřebám spíše ty příspěvky, které byly mimo hlavní téma semináře, např. studie *R. Andersenové* a *H.F. Hansena* (Business School Kodaň) o proměnách vědní politiky a organizaci vědy v Dánsku v souvislosti s rozvojem nových vědních oblastí. Třetím zjištěním je poznání "vzdělanostního zázemí" těch, kteří dnes ve světě provozují sociologii vědy. Samozřejmostí je pro ně znalost všech podstatných prací, které zasáhly a zasahují do diskusí v sociologii vědy, předpokladem špičkového výkonu je však zvládnutí širšího teoretického rámce, který zahrnuje na jedné straně suve-

réní znalost sociologických teorií, včetně nejnovějších, na druhé straně znalosti filozofie vědy, a to dokonce v celém jejím spleťtém vývoji. Řada sociologů vědy nadto nemá jen humanitní vzdělání; někteří z nich jej získali dokonce až následovně, po studiu fyziky, chemie či computer science ... Další poznatky, to za čtvrté, přineslo na semináři provozované "boření mýtů" - např. mýtu o nezávislosti vědy v západních společnostech (jako reakce západních sociologů vědy na proklamace kolegů z bývalých socialistických zemí o nutnosti "nezávislé vědy"), o všemocnosti samotné demokracie (Holanďané byli upřímně zděšeni, jak bezmocné jsou lokální komunity ve Velké Británii vůči umísťování rizikových technologií na jejich území - referující Brit si pak přál co nejrychlejší intervenci "společné Evropy" do britského zákonodárství!!!), o všemocnosti "technology assessment" (hodnocení techniky) - to je sice, na rozdíl od nás, na Západě uzákoněno již od 70. let, ale tím se vývoj nezastavil: my se dnes i v této oblasti snažíme rychle dohnat svět, ale neměli bychom zapomenout seznámit se s existující kritikou "technology assessment".

Snad i z tohoto stručného přehledu dojmů jsou na první pohled zjevné naše vlastní slabiny a mezery ve vzdělání, naše fakticky nedostatečná připravenost k provozování sociologie vědy na solidní, řekněme, evropské úrovni. Navzdory těmto handikapům je však vědecká komunita sociologů vědy, která se schází v Dubrovniku, otevřená i nám a našim problémům. O tom svědčila mimo jiné rozsáhlá diskuse k vystoupení jednotlivých účastníků z "východní" Evropy v rámci diskusního půldne na téma "role vědy (expertů, expertiz) v těchto společnostech dnes a v nejbližší budoucnosti".

Příští seminář sociologie vědy se bude v Dubrovniku konat 13. až 24. 5. 1991 pod patronací S. Sunessona z university v Lundu. Tématem budou "Sociální a technická rizika - sociologické a normativní pohledy na roli expertiz a konstruování problémů".

Alena Miltová

T.G. Masaryk o předmětu, metodách a úkolech sociologie

Sledujeme-li dějiny vzniku české sociologie, nemůžeme přehlédnout skutečnost, že u samého jejího zrodu jako samostatné vědní disciplíny stála osobnost T.G. Masaryka, kterou proto označujeme jako osobnost zakladatelskou, jak to vyjádřili ve svých studiích jeho žáci nebo následovníci I. A. Bláha, E. Chalupný, J. Král, J.L. Fischer, E. Rádl aj.

T. G. Masaryk se sociologicky a pozitivisticky orientoval už za svého působení ve Vídni. Již jako posluchač na univerzitě získal především od svého učitele F. Brentana řadu podnětů pro studium sociologie A. Comta. J. Patočka ve své samizdatově vydané práci "Dvě studie o Masarykovi" (1977) vyjádřil přesvědčení, že "Masaryk se do Comta pohroužil mnohem více než Brentano, že se mu v něm odhalil celý obor filozofie dějin".

V letním semestru 1879 Masaryk jako docent přednášel na Vídeňské univerzitě "soustavu filozofie Comtovy", jak je uvedeno v seznamu jeho přednášek. Sociologickou orientaci Masarykovu v této době rovněž prokazuje jeho "nejsociologičtějších" práce o sebevraždě, kterou se habilitoval a která vyšla německy ve Vídni již v r. 1881.

T. G. Masaryk přišel do Prahy v r. 1882 jako filozof - sociolog připravený vyložit v novém prostředí nejen svým univerzitním posluchačům předmět, metody a význam tehdy poměrně mladé vědy. Za necelé tři roky po svém příchodu na pražskou univerzitu vydal knihu, koncipovanou v duchu Comtově a Spencerově, nazvanou Základové konkrétné logiky (1885). Je to u nás první souhrnné vysvětlení místa sociologie v klasifikaci věd, charakterizován předmět a její metody. V tom smyslu představuje zakladatelský dokument, a proto jeho části o sociologii chceme po 105 letech od jeho vydání připomenout, a to nejen mladší sociologické generaci.

Emanuel Pecka

Sociologie.

(T. G. Masaryk, Základové konkrétné logiky. Praha, Kohout a Bursík, 1885, s. 80-87)

Poslední místo ve stupnicích věd zaujímá *sociologie, věda o jevech společenských*. Se stanoviska člověckého je hlavně a téměř výlučně jen lidská společnost předmětem sociologie. Společenská organizace a její vývoj jsou údělem lidského pokolení; u zvířat a dokonce u věcí neživotných o společnosti jen ve smyslu přeneseném řeč bývá. Podobně, jako jest psychologie po výtce vědou o duši lidské a jejích činnostech, tak jest *sociologie vědou o společnosti a historii lidské*. Neníť sociologie vědou všeobecnou v kosmickém toho slova smyslu, ale, jako všechny ostatní vědy, a jako spřízněnou s ní psychologii, pěstujeme ji se stanoviska člověckého; dějiny mimolidských věcí jen potud máme, pokud nám jsou podobny: dějiny

mimolidských předmětů (empirických) jsou nám dějinami těla, dějiny lidské jsou nám dějinami ducha.

Sociologie poučuje nás o organisaci lidské společnosti, o jejím přirozeném konsensu a podmínkách její existence; zároveň pak musí nám vyložit zákony společenského pohybu, vzrůstu a vývoje historického. Dle terminologie Comteovy v tom smyslu různíme socialnou (resp. sociologickou) *statiku* a dynamiku.

Ve skutečnosti společnost ustavičně se vyvíjí. Proto socialná statika jen in abstracto může být pojata a dle mínění našeho jest *hlavním úkolem sociologické zpytby*: v tom neustálém pokroku a vývoji přes všeliký pohyb společnost trvá na své zvláštní složbě, i jest úkolem socialné statiky, abstrahovati z těch nesčíslných přeměn a modifikací pravou podstatu společenské organisace.

Abychom důležitý poměr socialné statiky a dynamiky náležitě postřehli, představme si, že by člověčenstvo již bylo ukončilo svůj běh životní a sociolog měl by před sebou všecku historickou empirii: poznal by pravidelnosti a zákony vývoje a zároveň jevila by se mu právě v těch zákonech a pravidelnostech podstata společenské složby, neboť historická látka byla by mu zároveň empirickou látkou pro jeho statické generalisace. A de facto ve všech vědách takto si počínáme, že to, co do té chvíle myšleno bylo od různých badatelů, v soustavu a v logický řád uvádíme, zároveň však pojmu studujeme: tak bývají nám dějiny látkou i pro dogmatickou i pro historickou práci samu. Příkladem: společnost vždy a všude vykazuje manželství, ale v různých obměnách a formách: známeť zajisté monogamii, polygamii, polyandrii, promiskuitu, známe i nepravidelné formy žití pohlavního v monogamických a jiných společnostech, známe sňatky druhé, třetí a t.d.: ze všech těchto forem abstrahuje si sociolog všeobecná pravidla styku pohlavního a žití rodinného. Zároveň pak vidí, že styky ty tokem časů se vyvíjely dle nějakého pravidla, že totiž společnost teprve po delším vývoji dostoupila monogamie, jakou teď vidíme u národů evropských; pomyslí sobě ovšem, že vývoj ten není ještě ukončen a že tedy i nynější stav se obmění, i bude přemýšlet, jakou dle posavadního vývoje ta přeměna asi bude, a ustanoví si takto statické a dynamické zákony, řídící řád a vývoj institucí manželských. Podobně děje se i u jiných jevů společenských.

Dle toho jest tedy *úkolem sociologie*, po stránce *formalné* a historické učiti o své logice, methodice a historii. Po stránce *dogmatické* vykládá předně sociální statiku, které síly společnost udržují. Jedná o vlivu přírody na společnost, studuje individuum jako jednotku společenskou, pátrá po podstatě pohlavních a rodinných poměrů a konečně rozebírá složbu společnosti samé, vystihuje pravou podstatu společenského řádu. K tomu konci probírá pojem společnosti a analyzuje organisaci intelektuální, mravní, náboženskou, politickou, hospodářskou a konečně i o řeči a písmu jedná, pokud konsensu společenskému slouží.

Socialná dynamika poučuje nás o pojmu pokroku, pokouší se o všeobecnou theorii vývojovou a hledí porozuměti vývoji hlavních sociálních činitelů (náboženství, mravnosti, vědy a t.d.) a přitom všem, jak i statika, ustavičný má pozor na vzájemnou závislost údajů historických.

O oprávněnosti, potřebě a vědeckosti sociologie lidé nepředpojatí dnes již *nepochybují*; jsou však mnozí theoretikové a dokonce pak praktikové (politici), jimž jest sociologie *nepohodlnou*, protože jim vědecký a praktický monopol kazí. U nás dokonce jsou mnozí, jimž název: sociologie zavání "socialismem", a to ovšem příčiny je dosti, vědu společenskou podezřívají.¹ Ovšem že poklesky sociologů, povrchní generalisace a t.p., ne-li k nedůvěře, tož alespoň k opatrnosti vybízejí; avšak i ve vědách jiných vady a chyby pěstitelů netýkají se vědy samé. Arci že věc jinak se má u vědy, která se v soustavě věd teprve svého domovského práva domáhá.

Při mnohosti a splývavosti příčin a účínů a při téměř nesčíslném počtu jevů společenských, podobně jako v biologii a částečně i v psychologii, užívá sociologie s velikým prospěchem *methody srovnávací*. Ovšem jest srovnávání sociologické jiné než-li biologické, a hlavně v tom rozdíl obou je podmíněn, že v sociologii studujeme sebe samy, kdežto v biologii objektivně se díváme na jevy mimo nás.

Srovnáváním jevů posloupných v různých oborech společenského dějstva hledá sociologie červenou niť příčinné filiace historické: sociologická dynamika totiž ukazuje, jak všeliký stav společenský přirozeně se vyvinul za předchozího a jak z něho budoucí se vyvine, jak ze včerejška povstal dnešek a jak ze dneška přirozeně zítřek povstane. Vývoj historický proto není jednoduchým postupem logickým, neboť minulost není logickými návěští budoucnosti.

Ze všeobecných pravidel, nabytých indukci, dedukují se pak pravidla pro jevy specialnější; ovšem při konsensu společenských jevů a při toku dějstva historického indukovaná látka, která dedukci má verifikovati, sama ustavičnou dedukcí se vykládá. Proto Mill tuto historickou metodu, zakládající se na zvláštnosti předmětu, nazval methodou obráceně deduktivnou. Nejlépe naučíme se methodě té studiem Comteovy socialné dynamiky; Comte také in abstracto o ní krásně pojednal, a Mill po něm jeho názory uvedl na formu a terminologii školské logiky induktivné.

Pozorování a filiace historická - to snad samo sebou se rozumí - řízena býti musí nějakou teorií pokrokovou, neboť jen tak historická methoda vůbec možnou se stává. Vždyť každé pozorování řízeno býti musí nějakou teorií, ovšem zase na

1) Proto, že nepřítel odnáší se snad více ke jménu než-li ku věci, nebude s neprospěchem, dohodneme-li se o názvu. Neboť věda, kterou tu zoveme sociologií, je "filosofie dějin", "metapolitika", neb "vědy [a] společenské [á]", někteří mluví o "politice" (obzvláště v Anglii: "politics"), o politických, státních a mravních vědách [vědě] (ve Francii), o "politické nebo socialné a právní filosofii", o "socialné fysice" a dokonce o "společenské mravovědě" a t. p. Mnohdy užívá se názvu "statistika" a "kulturné dějiny" v témže smyslu; nověji pak "psychologie neboli fysiologie rodová" ("Völkerpsychologie") v podobném úmyslu se pěstuje. Nefilologický, ale praktický název "sociologie" zavedl Comte. - Zajisté, že v každém tomto názvu skrývá se i věcný i methodický nějaký rozdíl, některé názvy naznačují jen část zpytby sociologické, jako na př. právní filosofie a t.p., ale v podstatě rozdílu není. Sociologie, věda s předmětem tak velikým, s předmětem tak mnohostranným, než-li se s dostatek ustálí, přirozeně pěstovati se bude způsoby rozličnými; avšak úkolem methodiky je, rozdíly podmíněné logicky a historicky poznávati a v logickou shodu uváděti. K tomu konci je právě sociologům klasifikace věd velmi potřebná; jalovost tak mnohých novějších prací, týkajících se methodologie sociologické, tkví v neurčitosti těchto základních pojmův.

vzájem pozorováním theorii teprve si tvoříme - ale v takovém zdánlivém kruhu všechny empirické vědy se pohybují.

Z poměru statiky a dynamiky plyne sociologii vydatná stupňovací metoda. Různé vrstvy společenské dají se totiž v každé době sestavit v socialnou stupnici, představující nám historický vývoj. Ve společnosti nevyvíjí se nic, co by v zárodku neexistovalo, a - (vývoj vůbec neznačí stvořování něčeho nového) - někteří činitelé vyvíjejí se rychleji než-li stejnorodí činitelé druzí, tak že každý skutečný stav společnosti v sobě všechny neb alespoň mnohé prvky chová, ze kterých nepřetržitý řetěz vývoje se navazuje.

Tak na př. měšťák nemálo se podivuje jednodušším poměrům venkovským, ještě více žasne cestovatel nad primitivním stavem obyvatelstva některých odlehlých pohorských krajin a t. d.; a takto počínajíc nějakým městem, slynoucím nejvyšší vzdělaností modernou, takřka infinitesimalnými přechody můžeme si sestrojiti stupnici všech stadií vzdělanosti od nejvyššího jejího stupně až k nejnižšímu, jaký asi u nynějších divochů nelzáme. Zdali však stupnice taková úplně představuje skutečný vývoj historický, musí sociolog historicky vyšetřovati. Pravá metoda historická je historickou filiací, nikoli takovýmto statickým stupňováním, které bez historické verifikace veliké ceny nemá.

Stupňování toto nejen pro povšechný stav společenský, ale i pro jednotlivé jevy dá se upotřebiti.²

Poněvadž pravým historickým a společenským činitelem je člověk, všeliké pravidlo sociologické musí býti vyloženo zákony, váženými ze studia přirozenosti lidské. Proto studium sociologické zakládá se hlavně na pozorování a zpytování poměrů nových: *ze přítomnosti sociolog vniká v minulost a v budoucnost*. Kdo nerozumí společenskému žití nynějšímu, nerozumí společností starším a starým, neboť "die Menschen sind, was Menschen immer waren" (Seume). Proto sociologie zavrhuje učení těch filosofů, kteří studiem nejstarších projevů ducha lidského hledají poznání přirozenosti lidské; tak na př. nesprávné jest tvrzení jedněch, že o vzniku a podstatě náboženství nejlépe poučujeme se studiem indických starých knih, a tvrzení druhých, že toho jen studiem bible dosáhneme a p.: kdo nedovede studovati náboženství na sobě a na jiných, kdo nevidí, v čem sám žije, neporozumí písmenám starým, a porozumí-li jim, neví, jak je vlastně vykládati. V té příčině naproti školské historii sociologie prodechnuta je duchem moderným, pokrokovým.

Co experimentace se dotýká, tož sociologie přímého experimentu, jako fysika, málokdy mívá; za to ze spousty jevů může si vybíratí jevy ad libitum, experiment udělati v mysli a hledati pak ve skutečnosti verifikaci. Obzvláště s této stránky doporučí se, abychom to tak nazvali, historická vaticinatio ex eventu: protože nejlepším měřítkem historického vědění jest předvídaní a předpovídání budoucích dějův - ovšem že v míře skrovné -, může se vědecký historik v dějstvu minulosti cvičiti ve filiaci a předvídaní.

²) Tak na př. pro sociologické studium sebevraždy moderného užito v Masarykově: *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung*.

Hypothesí sociologie má mnoho.

Konečně z nynějšího stavu sociologie plyne pravidlo, *aby každý, kdo studiu tomu se oddává, vedle studia všeobecného čo možná monograficky pracoval*, jev společenský, kterýkoli, staticky a dynamicky poznával a vyložil co nejpodrobněji a takto vnikal ve přepnlý pojem společenského konsensu a historického vývoje.

Po Comteovi obyčejně dělívá se sociologie na statiku a dynamiku ve smyslu právě vykládaném a, jak už názvy ukazují, dle analogie mechaniky. Avšak toto dělení netýká se látky sociologické, a proto děly se v době novější rozličné pokusy, ustanoviti specialné části sociologické, jako se dělí fysika na věcné části. Pokusy ty nepotkaly se však s velkým zdarem, protože sociologie na ten čas ani co do předmětu ani co do metody není s dostatek ustavena...; usilujemeť napřed o ustálení hlavních principů naší vědy, a k těm, jak myslíme, přede vším na ten čas patří velmi pečlivě lišení theorie od praxe a abstraktných poznatků od konkrétných.

Praktickou sociologii je politika, vědecké spracování praktických zásad politických, jako medicína praktickou je biologií. Přesné lišení theoretických a praktických učení málokdy se provádí; dílem předměty samy tím vinny jsou, neboť právě v oboru sociologickém theorie s praxí úzce souvisí, také, jak už vzpomenuto, vědy duchové snadno splývají a vůbec i v jiných oborech theorie s praxí bývá spojována. Proto politika vědecká nemá ještě patřičného místa v soustavě věd a škol; dokonce pak na našich právnických fakultách o vědecké politice málo se poučujeme, ač právě z ní většina politiků se rekrutuje. Ale takový již je vývoj ducha lidského: praktická potřeba utvořila parlamenty, vyžadujíc vždy obecnějšího práva hlasovacího a ukládajíc každému politické povinnosti, rostoucí ode dne ke dni, ale theorie za praxí pokulhává a praxe sama zřídka spravuje se vědeckou teorií. Proto *nepostarali jsme se ještě, aby naši politikové byli vědecky vzděláni*. Ale (dle našeho pravidla o vývoji ducha lidského) bude to časem: lékaři-odborníci naproti praktickým mastičkářům jen časem pronikli (vlastně také ještě nepronikli!), časem i odborní politikové proniknou ze stáda politických dilettantův a zatímných samoukův.

Nejistější a spornější než-li lišení politiky a theorie, je lišení sociologie abstraktné a konkrétné. Jednak vůbec logický poměr věd abstraktných a konkrétných málo se uznává, obzvláště v oboru duchozpytném a specialně i v sociologii.

My s Vicem a s Comtem považujeme sociologii za vědu abstraktnou a různíme od ní konkrétné disciplíny sociologické. Zajisté jsou jevy společenské a historické zvláštní kategorií vědní a právě tak důležitou, jak na př. psychické a j., které všechny předmětem jsou dotýcných věd abstraktných; proto nelze očekávat, že by tak důležitý obor našeho poznání, jaký je společenskohistorický, nepodléhal témuž logickému pravidlu. My jsme dále psychologii také urůznili na obor abstraktný a konkrétný; a ježto společenské a historické jevy s psychickými jsou v tak úzkém styku, musí se třídění abstraktných a konkrétných poznatků nutně provést nejen ve psychologii, ale i v sociologii.

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Musil, J., Večerník, J.: Introduction	3
Round table: The debts of Czechoslovak sociology	5
ARTICLES:	
Matějů, P.: Who gains and who loses in a socialist redistribution?	13
Večerník, J.: The system of distribution in socialist Czechoslovakia: empirical data and hypotheses of explanation	39
Dianiška, I.: The institution of qualifiers	57
OVERVIEW ESSAY:	
Musil, J.: The new conception of social ecology	69
DISCUSSION:	
Machonin, P., Petrusek, M.: Once more about the concepts of the development of social structure in Czechoslovakia	90
REVIEWS:	
Slejška, D., Herzmann, J.: Public opinion in 1968, 1989	97
Oxenstierna, S.: From labour shortage to unemployment	98
Pahl, R.: Divisions of labour	100
INFORMATION:	
Working program of the Institute of Sociology	103
Social sciences in Dubrovnik	105
DOCUMENTS:	
Masaryk on the subject, methods and tasks of sociology	108

REVIEW

1

FE 4583

PRENÍVĚ X

galerie

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

Musil, J., Večerník, J.: Úvodem k novému ročníku	3
Kulatý stůl: Dluhy sociologie	5
STATI:	
Matějů, P.: Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci	13
Večerník, J.: Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy	39
Dianiška, I.: Inštitúcia kvalifikátorov	57
PŘEHLEDOVÁ STAŤ:	
Musil, J.: Nové vymezení sociální ekologie	69
DISKUSE:	
Machonin, P., Petrussek, M.: Na závěr diskuse. Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu	90
RECENZE:	
Slejška, D., Herzmann, J.: Sondy do veřejného mínění (J. Hendrichová)	97
Oxenstierna, S.: From labour shortage to unemployment (V. Štědranský)	98
Pahl, R.: Divisions of labour (Z. Miková)	100
ZPRÁVY:	
Program práce Sociologického ústavu (P. Matějů)	103
Sociologie vědy v Dubrovniku (A. Miltová)	105
DOKUMENTY:	
Masaryk o předmětu, metodách a úkolech sociologie	108

ČASOPIS

1